THE BOOK WAS DRENCHED

" श्री सयाजीसाहित्यमाला "-पुष्प १२० वें

(प्रकीर्ण-गुच्छ)

कादंबरीची गोष्ट.

लेखक व प्रकाशक

गणेश रंगनाथ दंडवते

लायब्ररीयन सेंट्रल लायब्ररी, बडोदें

आणि

बडोद्याचें मराठी साहित्य, महाराष्ट्र-नियतकालिकदीपिका इ पुस्तकाचे कर्ते.

मुद्रक

भगवंत बळवंत पाळेकर

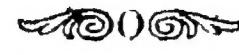
जागृति प्रेस, रावपुरा-बडोदे

इ. स. १९२७ } किंमत १-०-० { प्रथमावृत्ति

संवत १९८३ } { ५०० प्रति.

श्री

जाहिरात.

आपल्या देशी भाषेच्या साहित्याची अभिवृद्धि करण्याच्या सद्धेतूने पतितपावन श्रीमत सरकार महाराज साहेब श्रीसयाजीराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेर बहादुर, जी. सी. एस. आय., जी. सी. आय. ई, एलएल. डी., ह्यानी कृपावंत होऊन दोन लक्ष रुपयाची जी रक्कम अनामत ठेविली आहे, तिच्या व्याजांतून "श्रीसयाजी साहित्यमाले"तून विविध विषयांवर पुस्तके तयार करविण्यांत येत असतात.

तदनुसार हें '**कादंबरीची गोष्ट**' या नांवाचे पुस्तक रा. रा. गणेश रंगनाथ दडवते, बडोदे ह्यांचेकडून तयार करवून उक्त मालेतील "प्रकीर्ण गुच्छां"त एकशें विसावे पुष्प म्हणून प्रसिद्ध करण्यात येत आहे.

भाषांतरशाखा,	**भ. भा. महेता,**	**नं. के. दीक्षित.**
विद्याधिकारी कचेरी,	भा. म.	विद्याधिकारी,
बडोदें, ता ८-१०-२७	(अ)	बडोदें राज्य.

उपोद्घात.

पुस्तक लिहूनही ते लिहिण्याची कल्पना लेखकाच्या मनात प्रथम कशी उद्भवली हे उपोद्घात लिहिते वेळी त्यास खरोखरीच स्मरत नाहीं, याबद्दल तो दिलगीर आहे. अशा स्थितींत त्याला येथे एवढेच सांगणें पुरे आहे की, बडोदे येथील सेंट्रल लायब्ररींतील त्याची नोकरी व मराठी वाङ्मयाचा त्याचा अल्प व्यासंग या दोहोंच्या संयोगाचेंच प्रस्तुत पुस्तक एक दृश्य फल आहे. मराठी वाङ्मयासंबंधी अमुक एक प्रकारची अपूर्तता दूर करण्याची प्रौढी हे पुस्तक मिरवीत नाही अलबत् त्याच्या वाचकास काही उपयुक्त व तशीच मनोरंजक अशी माहिती देण्याची मात्र त्याला पूर्ण आशा आहे. तथापि येथील श्रीसयाजीसाहित्यमालेने पुस्तक स्वीकारिले नसते तर लेखकास ते वाचकांच्या हातात इतक्या लवकर खचित देतां आले नसते. श्रीसयाजीसाहित्य-मालेच्या या उत्तेजनाबद्दल लेखक तिचा कृतज्ञतापूर्वक ऋणी आहे. त्याचप्रमाणे लेखकाच्या विनंतीस मान देऊन प्रस्तावना लिहून दिल्या-बद्दल श्रीयुत दाजी नागेश आपटे, बी ए. एल्. एल्. बी. यांचे व तसेच पुस्तक अवघ्या दोन महिन्यांत छापून देण्याची मेहनत घेतल्या-बद्दल येथील ' जागृति ' छापखान्याचे मालक रा रा. भगवंत बळवंत पाळेकर यांचे येथेच आभार मानणे त्यास आपले कर्तव्य वाटते. पुस्तक लवकर छापविण्याच्या घाईंत मुद्रणदोष बरेच राहिले आहेत. त्याबद्दल वाचकांजवळ क्षमायाचना करून त्यास पुढील आवृत्तींत ते न राहू देण्याचे अश्वासन मात्र खचित देतां येते.

बडोदे,
ता १६ आक्टोबर सन १९२७. } ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

वाङमयाला पुष्कळ वेळा नदीची उपमा देण्यात येते व ती अनेक दृष्टया सार्थ आहे. नदीप्रमाणेच वाङमयाचा उगम कल्पनेच्या उच्चस्थापासून झालेला असतो व तोहि आरंभी केवळ दृष्टमात्रच असतो; नंतर त्याचा प्रवाह नदीप्रमाणेच काव्य, गद्य, इतिहास, चरित्रें, कादंबरी, नाटकें इत्यादि विविध प्रदेशातून गेल्यामुळे त्याला कोठे गंभीर, तर कोठे उत्तान, कोठे रुक्ष तर कोठे सुंदर कोठे अरुंद तर कोठे विस्तृत असे स्वरूप येते नदीप्रमाणेच त्याला निरनिराळ्या परभाषेतील वाङमयाचे ओघ मिळून ते पुष्ट होत जाते, नदीच्या प्रवाहाप्रमाणेच वाङमयाचा प्रवाहहि पुढे राष्ट्रातील अथवा समाजातील विशिष्ट कल्पनांचे वहनसाधन होतो व क्वचित् स्थानीं नदीच्या होणाऱ्या जलप्रवाहाप्रमाणेच वाङमयाचा प्रवाहहि क्वचित् प्रसंगीं देशभक्ति, धर्मश्रद्धा अथवा शास्त्रीय उन्नति वगैरेंची विद्युत् समाजात उत्पन्न करू शकतो. असे होतां होता अखेर नदीप्रमाणेच वाङमयाचा आकार व स्वरूप प्रचंड होऊन ते सहस्र मुखाने प्रसृत होते.

मराठी वाङमयाचा प्रकारहि अर्थात् असाच आहे. त्यातल्या त्यात मराठी गद्यवाङमयाचा खरा प्रारंभ इंग्रजीशाहीनंतरचाच आहे. तत्पूर्वी काही बखरी, पत्रे वगैरे एवढेंच काय ते गद्य होते व

हि वाङमयनिर्माणदृष्ट्या जन्माला आलेले नव्हते. इंग्रजी अमला-
तर इंग्रजी वाङमयाचा जो परिचय मराठीला झाला त्यामुळेंच
राठींत गोष्टी, कथानके व पुढे कादंबऱ्या लिहिण्याचा परिपाठ
डू लागला व तो आता जोरांत येऊन बरी, वाईट, मध्यम अशीं
ाकडो पुस्तकें हल्ली बाहेर पडू लागली आहेत. तेव्हां आरंभापासून
ातापर्यंतच्या पन्नास साठ वर्षांत जे हे कथात्मक वाङमय प्रसिद्ध
ाले आहे त्यापेकीं बरेचसे आतां सांप्रतच्या पिढीच्या दृष्टिपथाच्या
लीकडे गेले आहे अथवा जाऊ लागले आहे व म्हणूनच त्याचा
ाढावा कोठे तरी एक ठिकाणी काढलेला असणे अवश्य आहे.
वेशेषत. मराठीचा प्रवेश आतां विश्वविद्यालयांत बहुशः पूर्णतेनें
ाला असल्यानें तिच्यातील स्वतंत्र अंगाचा अभ्यास करण्याची
ावश्यकता उत्पन्न झाली आहे. अशा वेळीं ही ' कादंबरीची
ोष्ट ' प्रसिद्ध करून रा. दंडवते यानीं मराठी भाषेंत
ुका उपयुक्त ग्रंथाची भर टाकली आहे. कालानुक्रमानें गोष्टी,
कथानकें, कादंबऱ्या कशा कशा लिहिल्या गेल्या त्या दर्शवून व
ुका स्वतंत्र प्रकरणात मराठींतील प्रमुख कादंबऱ्यांच्या संविधान-
काचा साराश देऊन, त्यानीं कथावाङ्‌मयाचा एक चित्रफलकच
वाचकापुढें उभा केला आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाहीं.

रा. दंडवते यांचा हा ग्रंथ लिहिण्याचा उद्देश मर्यादित
स्वरूपाचा आहे, हे ग्रंथाच्या आकारावरूनच ध्यानांत येईल.
कादंबरी कशी असावी, तिच्या कथावस्तूचा परिपोष कसा झालेला

असावा, सविधानकाची जुळणी कशी असावी, तिच्यातील पात्रांचे स्वभाव कसे सांगावे वगैरेबद्दलच्या तत्त्वाची चर्चा करून त्या शास्त्रीय दृष्टीने मराठी कादबऱ्याची चिकित्सा करणें इतका भारी उद्देश त्यानीं आपल्या मनात ठेवला नाही. तर साधारणत: नाम निर्देशपूर्वक कादबऱ्याची वाढ कसकशी होत गेली व दरेक प्रमुख कादबरीकाराचे वैशिष्ट्य काय आहे, हे थोडक्यात सागून मुख्य कादबऱ्यांचे विषयदिग्दर्शन करविणें इतकाच याचा हेतु आहे व तो चगल्या रीतीनें पार पडला आहे. कही काही जुन्या कादबऱ्या तर्त अनुपलब्ध आहेत व त्यामुळे त्याचे पुनर्मुद्रण होईपर्यंत सर्व-साधारण वाचकवर्गाला या या नावापलीकडे काही कळणे शक्य नाही. यासाठीं नमुन्यादाखल त्यामधील चटकदार उतारे रा. दडवते यानीं दिल्याने त्याच्या स्वरुपाची थोडीबहुत कल्पना येण्यास मदत होईल

काही जुन्या कादबऱ्या सोडून दिल्या तर साधारणत: असे म्हणता येईल की, कादबऱ्याची विशेष वाढ गेल्या पचवीस तीस वर्षांतीलच आहे अर्थात त्यापैकीच्या कित्येकाचे जनक अजून हयात आहेत व त्यांची ही ग्रथापत्ये इतक्या लहान अवस्थेत आहेत की त्याच्या स्वरूपाविषयीं नि:सदिग्ध अभिप्राय ठरविण्याचा काल अजून आला नाहीं. त्यामुळे अशा अर्वाचीन कादबरीकाराबद्दल रा. दडवते यानी या ग्रथात जे अभिप्राय दिले आहेत अथवा त्यांना जे तुलनात्मक सापेक्ष महत्त्व दिले आहे, ते वाचून प्रत्येक वाचकाने आपला स्वत:चा स्वतत्र निर्णय करावा हे उत्तम.

रा दडवते हे येथील सेंटल लायब्ररीत काम करीत असल्याने हजारो पुस्तके त्यांच्या हातून जातात तशीच ती लायब्ऱ्यांतून काम करणाऱ्या इतर अनेक लोकांच्या हातून जातात परंतु या सर्वांचा रा दडवते यानी स्वत: फायदा करून घेऊन, स्वश्रमाने तो उलट वाचकाना अधिक सुसबद्ध रीतीने देण्याचा जसा उपक्रम केला आहे तसा करण्याची प्रवृत्ति इतरात फारच थोडी दिसून येते. या दृष्टीने रा. दडवत्यांचा हा उपक्रम प्रशसनीय व अनुकरणीय आहे यात शका नाही. लडन येथील ब्रिटिश लायब्ररीचे क्युरेटर व तेथील लायब्रेरिअन् यानी त्य ग्रथालयातील पुस्तकांचे आलोडन करून कसे सुदर ग्रथ प्रसिद्ध केले आहेत हे पाहिले म्हणजे हा क्रम इकडेहि कसा उचलण्यासारखा आहे हे ध्यानांत येईल. असो.

रा. दडवते अशाच रीतीने मराठी वाङ्मयाच्या इतर अगांच्या सग्रहाची पुस्तकेहि प्रसिद्ध करतील अशी आशा आहे.

बडोदे.
ता २१-८-१९२७

दाजी नागेश आपटे.

अनुक्रमाणिका.

कादंबरीची गोष्ट

प्रकरण १ लें.

विषयप्रवेश.

पटुत्वं सत्यवादित्वं कथायोगेनबुध्यते

हितोपदेश.

ब्रम्ह सत्य! जगन्मिथ्या!' असे आपला वेदांत आपणास कितीही कंठशोष करून सांगो—(आणि हे त्याचे सांगणें तत्वतः कदाचित् खरेंही असो) प्रत्यक्ष श्रीमदाचार्यासारख्या तत्वज्ञांखेरीज इतरांस या अनुपमेय सूत्राचे मर्म कसे कळावे? संसार दुःखमय असून मानवी जीवन जन्मापासून तों मृत्यूपर्यंत क्लेशमय आहे, असे आपल्याही पदोपदीं अनुभवास येतो; परंतु तुकारामासारख्या जीव-

न्मुक्ताखेरीज इतरांस त्याचा मोह कसा आवरता यावा ? आणि मानवी जीवन हे पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणे अस्थिर व क्षणार्धांत नाश पावणारे असतांही प्रत्यक्ष त्याच तुकारामाने सतसग घडून येण्यासाठी का होईना–आपणास " (तुका म्हणे) गर्भवासीं । सुखे घालावे (आम्हांसी)" अशी भगवताची प्रार्थना कां करावी ? अर्थात् सतसग घडून यावयाचा असेल तर तो स्वर्ग आणि पाताल या सशयास्पद लोकात नव्हें तर आपल्या मिथ्या व नाशिवत मानलेल्या या मृत्युलोकातच घडेल, अशी निदान तुकारामाची तरी खात्री झाली असली पाहिजे. तसेच या सतसगाचे महत्व त्यास इतके वाटते कीं, त्या पुढे धनसपदा तर काय, पण प्रत्यक्ष मुक्तीचीही तो पर्वा करीत नाहीं. एवच या मोहक जगताचा व मानवजन्माचा जो मोह तुकारामासारख्यास सुद्धा सुटत नाही, त्या मोहाने आम्हा सांसारिकांना पक्की भुरळ पाडावी यात आश्चर्य कोणते ?

परतु या वेदांत्याच्या आणि तार्किकाच्या प्रश्नांत आपणास शिरण्याचें कारण काय ? जगताचे मिथ्यात्व खरें ठरो किंवा खोटें, एकदां जन्म घेतल्यावर नियतकालपर्यंत आपणास आपले जीवन या मृत्युलोकांत व्यतित करावेंच लागते. आपणास ते आवडो अथवा न आवडो, आपण त्यास शाश्वत किंवा अशाश्वत कसेंही समजो, नियतकालपर्यंत तें आपणास व आपण त्यास सोडीत नाहीं. अशा स्थितीत जगाविषयीं आपण अनुकूल बुद्धि ठेवल्यावाचून आपणास गत्यंतरच नाही. कारण आपल्या प्रतिकूलतेनें जगताचें कांहीं एक

अडणारे नसून, उलट पाण्यात राहून माशांशी वैर केल्याप्रमाणे आपलेच हसे व नुकसान होते. तसेच अनादि कालापासून सुरू झालेलें त्याचे कार्य अनंतकालपर्यंत असेच अप्रतिहत चालू राहणार आहे. त्याच्या घटनाचक्रास कशानेही अडथळा येत नाही व त्रिकालाबाधित असे त्याचे नियम कोणीही मोडू शकत नाही. भयंकर उल्कापातानें आणि त्याहूनही भयंकर अशा भूकंपानें थोड्याशा डगमगण्यापलीकडे त्याला काहीं एक होत नाही. नेपोलियन आणि शिवाजी यांचे पराक्रम, एडिसन आणि बोस यांचे शास्त्रीय शोध, खिस्त, महमद, बुद्ध व शंकराचार्य यांचा धर्मप्रचार, कुरुक्षेत्रांतील कौरवपांडवांचे प्राचीन अथवा गिलचे व मराठे यांचे अर्वाचीन महायुद्ध, आणि कानपूरची अथवा जालियानवालाबागची कत्तल; वगैरे अनेक लहानमोठ्या गोष्टी केवळ त्याच्या त्यालाच शोभणाऱ्या आहेत. स्मशानभूमीचे विलास मंदिर व विलासमंदिराची स्मशानभूमि त्यालाच करतां येते. कारण आपल्या घटनाचक्रास त्यानें चक्रनेमिक्रमाची योग्य उपाधी लावून घेतली आहे. त्याचा शेवट—आणि तो व्हावयाचा असेल तर—त्याच्या निर्माणकर्त्याच्या इच्छेवरच अवलंबून आहे.

जगाचा संबंध जगांतील प्रत्येक वस्तूशीं आहे. तथापि मनुष्याचा जगाशीं असणारा संबंध सर्वांत श्रेष्ठ आहे. वास्तविकच आहे. जगांतील यच्चयावत् वस्तूंत मनुष्यप्राणी ज्या अर्थी श्रेष्ठ आहे, त्या अर्थी त्याचा जगाशीं असणारा संबंधही सर्वांहून श्रेष्ठ असलाच पाहिजे. बरें—मनुष्यप्राणी इतका श्रेष्ठ आहे कीं, त्याचा जन्म या मृत्युलोकां-

तील दुर्लभ वस्तूंच्या यादींत पहिल्याने लिहावा लागतो. ' पुनर्दारा-पुनर्वित्त न शरीरं पुनःपुनः ' अथवा ' दुर्लभं मानवजन्म ' इत्यादि वचनें मानवजन्माच्या याच दुर्लभतेचें समर्थन करतात. आणि धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष इत्यादि सर्व गोष्टी एका मनुष्य-जन्मांतच मिळविणे शक्य असल्यामुळे या सर्व समर्थनास बळकटीच येते. कसेंही असो, या ईश्वरदत्त श्रेष्ठपणामुळें त्यास या सर्व जगताचा ताबा मिळाल्यासारखे झालें आहे, आणि त्याच्या बळावर तो आज जगावर साम्राज्य मिरवित आहे.

परंतु असे असूनही-म्हणजे मनुष्यप्राणी इतका श्रेष्ठ असूनही तो स्वतंत्र नाही. त्याला बंधने आहेत. त्याला ज्ञान आहे, परंतु ते अज्ञान-तिमिरावृत्त आहे हेच अज्ञान मायेच्या नावानेंही संबोधिले जाते त्याच्यात सदसद्विवेकबुद्धि, विवेक, दूरदर्शित्व इत्यादि मित्रवृत्ति जशा वास करतात तशा काम, क्रोध, मद, मत्सर, दंभ व अहंकार या शत्रुवृत्तीही वास करतात देवाने त्याला मन दिले आहे, पण ते आवरण्याचे सामर्थ्य त्याच्यात ठेवलें नाहीं. त्याला वासना दिल्या आहेत, पण त्याच्या तृप्तीचे साधन देवाने त्याच्या हातात ठेवलें नाहीं. त्याला जन्ममरण दिले आहे, परंतु तेही त्याच्या स्वाधीन नाहीं. या व अशा प्रकारच्या अनेक कारणामुळे मनुष्यासारख्या सर्वश्रेष्ठ प्राण्यासही पारतंत्र्याने सोडले नाहीं.

परंतु हीं मनुष्याच्या पारतंत्र्यतेचीं अंतरस्थ कारणे झालीं. तो परतंत्र ऊर्फ समाजशील कां झाला याविषयीं प. आगरकरांनीं उत्कृष्ट

विवेचन केले आहे व तेच आपणास विशेष पटण्यासारखें आहे. ते म्हणतात, " मनुष्यासारख्या बलहीन प्राण्यास क्रूर पशूच्या व आपल्या जातीतील पशुतुल्य व्यक्तीच्या त्रासांतून सुटण्यास कसा तरी समाज करून राहणे व आपल्याच पैकी एखाद्या बलवंताच्या छत्राचा आश्रय करणे, याहून स्वसंरक्षणाचा दुसरा मार्ग नसतो. व्याघ्रसिंहादि जे सामर्थ्यवान् व क्रूर हिंस्र पशु आहेत, ते एकमेकांच्या सहवासाची मुळीच पर्वा करीत नाहीत. किंबहुना एकांतवासच त्यांना विशेष प्रिय असतो. भूक लागेल तेव्हा एखाद्या सावजावर झडप घालावी, तहान लागली म्हणजे एखाद्या डबक्यांत तोंड घालावें, व या दोहों-पासून पीडा होत नसली म्हणजे एखाद्या घळींत, झाडींत किंवा गुहेंत स्वस्थ झोप घेत पडून रहावें, असा त्यांचा आयुष्यक्रम असतो ! तीव्र दाढा, प्रखर नखे, आणि प्रचंड शक्ति, याच्या जिवावर त्यांना आपल्या जातभाईंची किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्राण्याची मैत्री कर-ण्याची इच्छाच होत नाहीं ! कळप करणे, समाज करणे, शत्रूवर साऱ्यांनी जमून जाणे, किंवा त्याचा हल्ला आला असतां एका जुटीने वागून स्वसंरक्षण करणे—हीं सारीं लचांडे बलहीन किंवा बल असून संरक्षणाचें कोणतेंही साधन नाहीं अशा जनावरांच्या पाठीमागे लागलीं आहेत. ज्या मानाने स्वसंरक्षणाचीं साधने अधिक त्या मानाने समा-जाचा जास्त तिटकारा व एकांतवासाची जास्त आवड जनावरांत दिसून येते. मुंगीसारख्या क्षुद्र कीटकापासून हत्तीसारख्या धिप्पाड पशूपर्यंत हा नियम लागू पडण्यासारखा आहे. मनुष्य तरी संगमनशील होण्याचें कारण हेंच. उद्यां जर मनुष्याला एकाएकीं सिंहाच्या दाढा

आणि पजे येऊन त्यांचा उपयोग करण्यासारखे सामर्थ्य हीं प्राप्त होईल नर तो आतां जसा समाजप्रिय आहे तसा मुळींच राहणार नाही." अस्तु.

कोणताही काळ आणि कोणताही समाज घेतला तरी त्या काळांतील व त्या समाजांतील लोकांस जशी श्रम करण्याची तशी त्याचा परिहार करण्याची आवश्यकता असणारच. आणि जसे श्रमाचे प्रकार व कारणे अनेक आहेत तसें त्यांचा परिहार करण्याचे मार्ग व साधनेही भिन्न भिन्न आहेत. मजूरवर्गासारख्या शारीरिक श्रमाचें काम करणाऱ्या मनुष्याचा श्रमपरिहार केवळ विश्रांतीने होतो परंतु सुखवस्तु लोकांस त्याच्या करतां श्रवण, निवेदन, गायन वादन, इत्यादि मनोरंजक विषयांचा आश्रय करावा लागतो.

कथाश्रवणही अनादि कालापासून मनुष्याच्या मनोरंजनाचे व कालहरणाचे एक साधन झाले आहे. या श्रवणयोग्य गोष्टीचे स्वरूप देशकालपरत्वे भिन्न भिन्न असू शकेल. परंतु कोठेही आणि केंव्हांही झाले तरी कथाश्रवण निवेदनाचा हा प्रकार असणारच. प्राचीन काळीं राजे व श्रीमान् लोक गोष्टी सांगण्याकरितां आपल्या पदरीं तसे लोक नोकर ठेवीत व नवीन गोष्टींस बक्षिस देत. हल्लीं ज्याप्रमाणे जगावर असा एकही सुशिक्षित इसम सांपडणार नाहीं की, ज्याने या नाहीं त्या रूपानें एक सुद्धा कादंबरी वाचली नसेल. त्याप्रमाणे अति प्राचीनकालीं देखील असा एकही इसम दाखवितां

येत नसेल कीं, ज्याने या नाहीं त्या कारणानें एकही गोष्ट ऐकली नाही. गोष्टीची श्रवणोत्सुकताही इतर अनेक वृत्तीप्रमाणे मनुष्याच्या अगदीं एक प्रधानवृत्ति आहे ही उत्सुकता जशी त्याच्यांत जन्मापासून उगम पावते तशी ती त्याच्याबरोबरच लयास जाते. मनुष्य कोऽहं ? हें कळण्यासाठी जन्मास येतो खरा, पण तो हें कळल्यावाचूनच मृत्यु पावतो हेंच त्याच्या विविध जिज्ञासा कायम व जागृत ठेवण्याचें मुख्य कारण आहे. कारण हे असो अथवा दुसरे, फावल्या वेळी मनोरजनार्थ गोष्टी सांगणे व ऐकणे हा प्रकार अति प्राचीन आहे यात सशय नाही.

बरे, पण या खऱ्या अथवा कल्पित कथोपकथां व त्यांचें श्रवण, मनुष्याचें मनोरजन करण्यास समर्थ का असाव्यात हे आपण पाहू या कर्णमधुर आलाप कानीं पडत असल्यामुळे गायनश्रवणाने अथवा एखादी सुंदर वस्तू नयनास आल्हाद देत असल्यामुळें अशा वस्तूच्या प्रेक्षणाने मनुष्याचे मनोरजन होऊन त्यास आनंद वाटावा हे ठीकच आहे. परतु गोष्टींत असे काय असणार की ज्याने मनुष्याचें मनोरंजन व्हावे ? परतु या शकेच्या समाधानार्थ आम्हास येथे एक दुसराच पण साधा दाखला द्यावा लागतो. तो असा कीं, मनुष्यास आरसा पाहणे कां आवडतं ? तर आरशांत त्यास आपलें प्रतिबिंब दिसते म्हणून असे उत्तर कोणासही देतां येईल. आणि याच उत्तराच्या अनुरोधाने आम्हांस येथे असे सांगतां येईल कीं, मनुष्य आपलें शारीरिक प्रतिबिंब जसे आरशांत, तसे आपलें मानसिक प्रतिबिंब

तो कथा कादबऱ्यांतन पाहतो. मनुष्य हा घटक व लहानमोठ्या गोष्टी ह्या त्याच्या जीवनक्रमविषयक घटना होत. मनुष्य हा बिंब व गोष्ट हे त्याचे प्रतिबिंब होय. अर्थात् घटनेने घटकास व प्रतिबिंबाने बिंबास मोहित करावे यात आश्चर्य नाही. एवच गोष्ट आपणास आवडते याचे कारण तिच्यांत आपणास आपल्या व आपल्यासारख्या इतर लोकांच्या आचारविचाराचे प्रतिबिंब आपल्या दृष्टोपत्तीस येते म्हणून, असे वरील शकेचे सरळ समाधान झाले.

आतां गोष्टीविषयी इतर विचार बाजूस ठेवून पहिल्याने गोष्ट कशास म्हणावे हे पाहिले पाहिजे. विशेष खोल शिरले नाहीं तर घडणाऱ्या अथवा घडलेल्या प्रत्येक घटनेस गोष्ट ही सज्ञा देतां येईल. प्रत्येक मनुष्याचा सबध जीवनक्रम ही एक लहानशी गोष्टच आहे. एक पाश्चात्य विद्वान् तर असे म्हणतो कीं, प्रयत्न केल्यास प्रत्येक मनुष्यास एखादी गोष्ट किंवा कादबरी लिहिता येणे शक्य आहे. आपण अशी कल्पना करू या की, प्रत्येकास तसे करता येणें शक्य नाही. परतु यावरून त्याचा विशिष्ट जीवनक्रम गोष्टीचा विषय होऊ शकत नाही, असे नाहीं. जितक्या व्यक्ति तितक्या प्रकृति आणि जितक्या प्रकृति तितक्या प्रतिकृति !

परंतु असे जरी आहे तरी माणसाइतक्या गोष्टी नाहींत हे उघड आहे. असे कां ? असे होण्याची कारणे अनेक आहेत. एक तर एखादी गोष्ट ऐकण्यासारखी होण्यास तिच्यांत सागण्यासारखे कांहीं

असले पाहिजे. तिच्या ठायी ऐकणारांत हर्षशोकादि विकार उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य असले पाहिजे. ऐकणारांच्या मनोवृत्ति तिला उचबळून टाकता आल्या पाहिजेत. आणि असे होण्यास ती थोडी तरी असामान्य असली पाहिजे हे निर्विवाद आहे. निदान तिनें एखाद्या धार्मिक, नैतिक, व्यावहारिक, इत्यादि सत्यविशिष्टावर प्रकाश तरी पाडला पाहिजे. एखादे प्रमेय, एखादा सिद्धांत तिने सोडविला पाहिजे, एखादे कोडे उलगडले पाहिजे. असे कांहींच न होईल तर कोणतीही घटना निरूपणयोग्य व तसेच श्रवणयोग्य ठरणार नाहीं. असो.

मराठी वाङ्मयांत कथावाङ्मय निर्माण होण्याच्या पुष्कळ आधी लोकांच्या तोंडी अनेक प्रकारच्या गोष्टी व उपदेशाकरितां रचलेल्या कल्पित कथा असत. गांधर्वकथा, प्रहसने, आख्यायिका व गोष्टी या सर्व वाङ्मयांतील गोष्टींचे कांहीं अशी उगम होत, असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. " भारतीयांच्या बुद्धीतून वाङ्मयेतिहासाच्या दृष्टीने ज्या अतिशय मौल्यवान् गोष्टी निघाल्या त्यामध्ये गधर्वकथा (Fairy tales), कल्पित कथा (Romance) व वृत्तांतपरकथा यांना स्थान द्यावे लागेल. इतर सुधारलेल्या लोकांपेक्षा भारतीयांमध्ये त्यांना फारच लवकर वाङ्मयीन दर्जा प्राप्त झाला. बौद्ध व जैन धर्मग्रथामध्यें त्यांनी महत्त्वाचे स्थान पटकाविले, एवढेच नव्हे तर भारतीय काव्यकलेंतील इतर कोणत्याही शाखेपेक्षां त्याचे महत्त्व अधिक आहे असे मत प्रो. विंटरनिझ्झ याने आपल्या भारतीय वाङ्मयेतिहासात

व्यक्त केलें आहे. एकस्वरूपी पात्रें घालण्याचा ललितवाङ्मयाच्या इतर शाखांतून आढळून येणारी विशेष प्रवृत्ति भारतीयाच्या या वाङ्मयांत आपणास आढळत नाहीं. ज्याच्या ठिकाणी व्यक्तिश निरनिराळीं लक्षणे आहेत अशा लोकांशीं कथावाङ्मयात आपली गाठ पडते सद्गुणी राजे, धीरोदात्त पुरुष, सुदर व सुस्वभावी राजकन्या आणि आदर्शार्ह आचार्य किंवा अशा प्रकारच्या श्रेष्ठ व्यक्तीच महाकाव्य आणि नाट्य या वाङ्मयांत आढळून येतात. कथावाङ्मयात तसे नाहीं. शेतकरी, कारागीर, व्यापारी, जुगारी, जादूगार, ठक, तसेच आत्म-ज्ञानी ब्राह्मण, ढोंगी बैरागी, वेश्या आणि वारागना इत्यादि समाजा-तील इतर अनेक दर्जाचे लोक आपण या कथावाङ्मयात पाहतो. कोणत्याही भारतीय काव्याच्या शाखेने बाह्यवाङ्मयावर याच्या इतका परिणाम केला नाही किंवा दुसरी कोणतीही शाखा जागतिक वाङ्मयाला याच्या इतकी महत्त्वाची वाटली नाही. भारतीय कथा एका लोकसमूहापासून दुसऱ्या लोकसमूहाकडे इतक्या लवकर भटकत गेल्या कीं, आपणाला युरोप आणि आशियाखडांतील बहुतेक सर्व प्रदेशां-तून, इतकेंच नव्हे तर आफ्रिकन लोकातही त्या अशारूपाने आढळतात, व याविषयी अतिशय आश्चर्य वाटतें. कांहीं काळ तर असे समजण्यांत येत असें कीं, सर्व गधर्वकथाचे उत्पत्तिस्थान आपला हिंदुस्थान देश आहे ! "*

---

* महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, विभाग १० पृ २६५

यक्षगंधर्वांच्या कथा करमणुकीसाठी असून पुराणकथेचा उद्देश एखादे धार्मिक सत्य पटवून देण्याचा असे. ज्या ठिकाणी शिक्षणाचे कार्य करावयाचे असेल त्या ठिकाणीं यक्षगंधर्वकथा प्रामुख्याने पुढे येत. म्हणून नीतिकथा गांधर्वकथेपेक्षां कमी लौकिक कथाश्रयी असतात. मात्र कालांतरानें त्या पंचतंत्र किंवा इसापाच्या गोष्टींप्रमाणे लोकांना आवडू लागतात. याच्या उलट गोष्ट गांधर्वकथाची आहे. त्यांचा जन्म प्रत्यक्ष लोकारम्यापासून झाला असल्याने या बहुधा अधिक लोकप्रिय असतात.

पंचतंत्र, हितोपदेश, बृहत्कथा, बृहत्कथामंजरी, कथासरित्सागर, वेताळपंचविशी, सिंहासनबत्तिशी व शुकबहात्तरी हे आपले प्रमुख समुच्चयकथाग्रंथ होत.

पंचतंत्र—अर्थशास्त्र किंवा नीतिशास्त्र यांत लागणारें शाहणपण व शासनशास्त्राची तत्वे हीं कल्पित नीतिकथा व न्यायसूत्रें यांच्या द्वारे शिकविण्याचा पंचतंत्राचा मूळ हेतू असावा. आरंभी राजपुत्रांकरितां एक ग्रंथमालिका तयार करण्याचा कर्त्याचा उद्देश दिसतो; पण पुढें सर्व दर्जाच्या तरुणांकरितां म्हणून हे पुस्तक प्रचारात आले. मूळ प्रत जरी उपलब्ध नाहीं, तरी तिच्या पांच जुन्या प्रति सांपडल्या आहेत. या पांच प्रतीपैकीं " तंत्राख्यायिका " नावाची काश्मिरी हस्तलिखित प्रत मूळ ग्रंथाशीं बरीचशी जुळती दिसते. यापैकीं एक प्रत इ. स. ५७० च्या सुमाराची पेहल्वी भाषेंतलि आहे. यानंतरचें भाषां-

तर सिरियन भाषेतील आहे. " कालील आणि दिम्र " या नावाचे अरबी भाषांतर ८ व्या शतकांत पुढे आले. १० व्या किंवा ११ व्या शतकात अरबींतून ग्रीक भाषेंत, नंतर इटालियन, लॅटिन, जर्मन आणि स्लाव्ह या भाषांतून पंचतंत्राचीं भाषांतरें निघाली. १२ व्या शतकाच्या आरंभी हिब्रू भाषांतर व या हिब्रूची इतर भाषांतरें होऊन सन १४८३ पासून जर्मन वाङ्मयावर त्याचा परिणाम होत गेला. जर्मन भाषांतराची डॅनिश व आईसलँडिक भाषांतरें निघाली व याप्रमाणे सर्व युरोपभर या भारतीय कथांचा फैलाव झाला.

मराठींतील पहिला पद्यग्रंथ जसा ज्ञानेश्वरी तसा पहिला गद्यग्रंथ ' पंचतंत्र ' हा कथाग्रंथ होय. मराठीत हा १३ व्या शतकाच्या आरंभीं आला. पंचतंत्राचा उपलब्ध भाग जरी छापलेला आहे, तरी तो पुष्कळ वाचकांस पहावयास मिळण्यासारखा नाही. यासाठीं तत्कालीन मराठी भाषेचा नमुना व गोष्टीचा मासला म्हणून पुढील गोष्ट येथे देतो —

" पिंगलकु पुसे, दमनकु साधे. म्हणे, कोणे एके नगरीं यज्ञदत्तु नामे ब्राह्मणु असे. तो दुर्बलु. तयाते ब्राम्हणीने म्हणितले, तुम्ही कांही उदीम नकरा आम्ही अवघे भुके मरत असों. तंव तो चहुंकडे हिंडों निघाला. वाटेस जातां येके अरण्य पातला. तयासि तृषा लागली. म्हणौनि उदकाकारणे हिंडता. तंव एकु अड देखिला. तणे झांकिला असे. तया आंत पाहे, तंव देखिले. व्याघ्र, सर्पु, वानरु, सोनारू. ऐसे

चौघे तया अडामध्ये पडिले असती, ते तया यज्ञदत्तु ब्राम्हणे देखिले. ऐहिं तो ब्राम्हणु देखिला. मग चौघेहि तयाते म्हणनि, ‘ आमुते या अडा:-तुनि बाहेर काढि. ’ तव तो विचारी, म्हणे ‘ यासि बाहिर काढिता पुण्य होईल ’ म्हणौनि तेणे आधिं व्याघ्र काढिला. तेणे म्हणितले, ‘ तु माझा प्राणदाता, मिं मथुरेचे डोंगरिं असे, तेथे तु आलिया, मिं तुझे उपकाराचा प्रत्युपकार करीन. परि या सोनारा तु बाहिर काढु नको. तव तो सर्पु आणि वान्नरुहि काढिले. तव ते म्हणति, ‘ तु सोनारु बाहिर काढु नको. आणि आमुते अवघड वेळेसि स्मरावे’ मग पाठिं तो सोनारुहि काढिला. तव तो सोनारुहि म्हणे, ‘ मजपासिं तुवा यावे, तुझे मिं उत्तीर्ण होईन. ’ तव तो ब्राम्हणु हिंडतु हिंडतु मथुरेसि गेला. तव तेथे वान्नरु भेटला. तेणे त्य ब्राम्हणासि स्वागत केले. बरावे फळे दिव्ये आणौनि दिधली. ते डोंगरे व्याघ्रहि भेटला. तेणे त्या ब्राम्हणासि सोनियाचे अलंकार दिधले. ते अलकार घेउनि त्याच सोनारापाशी गेला. तव तो तया ब्राम्हणासि नोळखेचि. ब्राम्हणें खुण सांगितली. मग ओळखिले. ब्राम्हणासि बैसो घातले; आणि पुसे, काय आज ? तव तया ब्राम्हणे अलकार दाखविले. तंव ते अलकार तयाच्च नगरीच्या राजकुंवराचे त्याच सोनारे घडिले होते ते समस्त ओळखिले. मग मनिं विचारि, ‘ व्याघ्रे राजकुंवरु मारिला. अलंकार ठेविले होते. ते या ब्राम्हणासि प्रत्योपकाराप्रमाणे दिधले. ’ तंव तो सोनारु जाउनि राउळीं सांघे, म्हणे, ‘ जि, राजकुवरु जेणे मारिला, तो चोरु मि दाखवीन. म्हणौनु तो ब्राम्हणु सोनारे राजदूतापासि

दाखविला. म्हणे, ' एणे राजपुत्र मारिला आणि अलंकार घेउनि आला असे, तो ' ब्राह्मणु राजदूतीं बहुत बडविला, आणि रायापासी नेला. तव राये म्हणितलें, ' यासि उदैक सुळीं द्या. ' म्हणौनि बधन करौनि ठेविला, तंव त्या ब्राह्मणे रात्रि सर्पु स्मरिला तव तो तत्काळ आला म्हणे, ' काय आज्ञा ? ' तव तेया ब्राम्हणे अवघा वृतांत. सांघितला तव तो सर्प म्हणे, ' मि रायाचे राणिस डखोन तुजवाचूनि नुतरे तु हात लावताचि उतरैन. ' ऐसे सांगौनु सर्पे ते राणि डखिली तया सर्पाचे विष कांहीं केलिया नुतरे तव तया ब्राम्हणे म्हणितले, मि उतरीन. ' मग तो ब्राम्हण रायें सोडिला तयाचा हात लागताचि सर्पु उतरला. मग राये तया ब्राम्हणासि सुन्मानु केला. मग राये लेगियांचे वृत पुशिले. ब्राम्हणे अडापासूनि अवघें सांगितलें मग तो सोनारू गांवाबाहिरी घातला. आणि तया ब्राम्हणासि धन-गांव दिधले. मग तेणे आपुले कुटुंब आणविले. सुखें असों लागला. म्हणौनि कोण्हाचा विश्वास न करावा "

हितोपदेश-हा कथासमूह अधिक अर्वाचीन असून त्याचा कर्ता जो नारायण याने पंचतंत्र व दुसरा एक ग्रंथ यावरून तयार केला आहे याचे चार अध्याय असून त्यांत अनुक्रमें मित्रलाभ, सुहृद-भेद, विग्रह आणि संधि असे चार विषय प्रतिपादिले आहेत यांतील लढाई करणारे प्राणी हंस व एक मोर आहे. या ग्रंथाचींही युरोपीय अनेक भाषांत भाषांतरें झाली आहेत.

बृहत्कथा—हा ग्रंथ इ. स ३ ऱ्या किंवा कांही काल आधीं गुणाढ्य यानें रचिला. हा गुणाढ्य शातवाहन राजाचा मंत्री होता. गुणाढ्याचा हा ग्रंथ पैशाची भाषेत आहे. यांत लोकांची आणि जैनांची रहाणी व शिल्पी वर्गाचें चरित्र हीं अतिशय स्पष्टपणें दाखविली आहेत.

बृहत्कथामंजरी—ही इ. स. १०३७ च्या सुमारास क्षेमेंद्रानें लिहिली. क्षेमेंद्राचा उद्देश जरी मूळ ग्रंथाचा संक्षेप करण्याचा होता व कांहीं ठिकाणीं अर्थबोध होणार नाही इतका जरी त्याने संक्षेप केला आहे. तरी शृंगारिक व धार्मिक भाग फार पाल्हाळ करून दिला आहे

कथासरित्सागर—हा ग्रंथ १०६३ व १०८१ या कालांत सोमदेवानें रचिला आहे. हाही ग्रंथ बऱ्याच महत्वाचा आहे. या दोघांही कवींचा आधारग्रंथ एकच; पण सोमदेवाची भाषा बरीच प्रौढ असून, कुशल व जोरदार अशा उत्तमोत्तम भारतीय कवीमध्ये तो गणला जातो. यानें या ग्रंथांत ३५० नवीन गोष्टी घातल्या असून या कथा मुख्य कथाभागाहून जास्त मनोवेधक आहेत. हिंदुस्थान तील धार्मिक परिस्थिति व स्त्रियांचा दर्जा यासबंधीं बरीचशी माहिती करून देणारा हा ग्रंथ आहे.

वेताळपंचविशी—हा भाग बृहत्कथेच्या काश्मिरी प्रतींत आहे, पण सोमदेव आणि क्षेमेंद्र यांचे वेताळपंचविंशतिकेवरचे पाठ आपणा

पुरते आहेत. यांतील गोष्टी सामान्य निवृत्तिपर आहेत जादूविद्या यांत बरीचशी बोकाळलेली दिसते. जादूविद्या हस्तगत करण्याच्या कामीं विक्रमसेन राजाला मदत देणाऱ्या वेताळानें या गोष्टी सांगितल्या आहेत.

सिंहासनबत्तिशी—हा वेताळपचविशीप्रमाणे पण मागाहून रचलेला असा राजा विक्रमासबधी बत्तास गोष्टीचा समूह आहे.

माधवानल—कामकंदला कथा—ही भारतीयाचो कथावाङ्मयांतील एक आवडती कथा आहे. भट्ट विद्याधर याच्या आनंद नांवाच्या शिष्याने एक ब्राम्हण व एक नर्तिका यांची ही प्रेमकथा लिहिली आहे. ही गद्यकथा करुणारसपूर्ण आहे

शुकबहात्तरी—प्रभावती नांवाच्या एका दुराचारी स्त्रीला एका पोपटाने सांगितलेल्या ७२ गोष्टीचे हे पुस्तक अर्वाचीन असून त्यांतलि बहुतेक गोष्टी बायकांविषयी आहेत.

'भारतद्वात्रिंशिका' यांत भिक्षा मागणाऱ्या जातीच्या व शिवदासकृत 'कथार्णव' यांत चोरांच्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. हरिभद्रकृत 'धूर्ताख्यान' यांत महाभारत आणि रामायण यातील कथांची टर उडविली आहे.

वृत्तांतग्रथामध्ये ऐतिहासिक पुरुषांच्या आख्यायिका सांगणारे ग्रंथही घेतले पाहिजेत. मेरुतुगाचा 'प्रबधचिंतामणि,' राजशेखराचा 'प्रबंधकोश' व बल्लाळाचा 'भोजप्रबध' हीं पुस्तके या वर्गांत येतील

चपु—गद्य आणि पद्य भाग एकत्र जोडून एका ग्रथांत समाविष्ट करण्याच्या या प्रकाराला चंपु म्हणतां येईल. अतीशय सुप्रसिद्ध चंपु

म्हणजे त्रिविक्रमभट्टाचा ‘ नलचपु ’ किंवा दमयतीकथा होय. भोजराजाचा ‘ रामायणचपु ’ व अनताचा ‘ भारतचपु ’ याच सदरांत दाखल केला पाहिजे. अकबराच्या कारकिर्दीत ‘ पारिजातहरणचपु ’ आणि ‘ मदारमरद ’ चपु हे लिहिले गेले. याच सुमारास नारायण भट्टाने ‘ स्वाहासुकारचपु ’ व १८ व्या शतकात शकरकवीने ‘ शकरचेतोविलासचपु ’ लिहिला. चेतोविलासचंपूत चेतासिंहराजाचे पराक्रम वर्णिले आहेत.

कथावाङ्मयाचे हे उपलब्ध ग्रथ होत, सीमाग्रथ नव्हत. तसेच हे केवळ शिष्टसमत कथाग्रथ होत. शिष्टेतरजनसमत नव्हेत. त्याचप्रमाणें कोणताही काळ घेतला तरी त्यांत फक्त तोंडी सांगण्यांत येणारे कथावाङ्मयही विपुल असते. ते अमुद्रित अथवा पुस्तकरूपाने उपलब्ध नसले तरी तेवढ्याने त्याचे महत्व कमी होत नाहीं.

परंतु या सर्व कथावाङ्मयाचा हल्लींच्या मराठी किंवा देशी भाषेतील इतर कथावाङ्मयाशीं जोडणारा दुवा कोठे आहे, हे आपण पाहू या. आणि पाहूच गेल्यास आमच्या समजुतीप्रमाणें तो आपणास मुद्रणकलेच्या उदयांत मिळेल. प्रतिभा आहे, कल्पकता आहे, परतु त्यांचा उपयोग होण्यासारखी परिस्थिति आणि साधने नाहींत, असा प्रकार मुद्रणारभापूर्वी आपणाकडे होता. मुद्रणकलेपूर्वी ललितवाङ्मयाच्या इतर शाखाप्रमाणे आमचे कथावाङ्मयही इतस्ततः विखुरलेले असल्यामुळे त्याचे आडोलन अथवा छाननी करणेही शक्य नव्हते;

मग त्याचे एकीकरण अथवा प्रसिद्धीकरण करण्याची गोष्टच कशाला? अर्थात् जिने प्राचीन व अर्वाचीन अशा ललितवाङ्मयाच्या इतर शाखांचा दुवा जुळून येण्याची संधि आणून दिली, त्या मुद्रणकलेसच आपल्या प्राचीन कथावाङ्मयाचा अर्वाचीन कथावाङ्मयाशी दुवा जोडण्याचे श्रेय दिले पाहिजे.

तथापि, हा दुवा जुळविण्याचें श्रेय घेण्यात दुसराही एक वाटेकरी आहे आणि तो वाटेकरी म्हणजे व्यापक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार हा होय. हा वाटेकरी पहिल्या इतकाच, किंबहुना त्यापेक्षाही अधिक उपकारक झाला. पहिल्याने आमच्या हाती साधने दिली तर दुसऱ्याने आम्हांत सामर्थ्य उत्पन्न केले. पाहिल्याने ' कसे करावे ? ' तर दुसऱ्याने ' काय करावे ? ' हे आम्हस शिकविले.

या एकापेक्षा एक अधिक उपकारक अशा शक्तीचा आपल्या कथावाङ्मयावर काय परिणाम झाला व त्याची कोणकोणतीं अथवा कसकशी स्थित्यंतरे होत गेली हे आपण पुढील प्रकरणीं पाहूं.

प्रकरण २ रें.

प्रतिष्ठान तें पुणें.

प्राचीन काळी ' प्रतिष्ठान ' ऊर्फ पैठण हे महाराष्ट्राच्या विद्येचे व विशेषतः वाङ्मप्रवर्तनाचे मुख्य केंद्र मानले जात होते . शककर्त्या शालिवाहानाची ही राजधानाची तिचा ऱ्हास होईपर्यंत ' दक्षिणकाशी ' या बहुमानवाचक संज्ञेनें संबोधिली जात असे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, इत्यादि मराठी वाङ्मयाचे आद्य प्रवर्तक पैठण नगरी जन्मले व महाराष्ट्राच्या आवडत्या श्रीधराने आपला देह याच पैठण त ठेविला. नामदेव, तुकाराम, रामदास, इत्यादि दुसरी श्रेणी पैठणाबाहेरची असली तरी त्यांचाही ओढा प्रतिष्ठानाकडे होता सारांश आपल्या भरभराटीच्या काळी पैठण महाराष्ट्रसंस्कृतीचे आगर होते. परंतु काल-महिमा काही विचित्र आहे ! देवगड ऊर्फ दौलताबादेच्या यादवांचें राज्य नष्ट झाल्यावर पैठणास हळू हळू उतरता काळ आला व एके वेळीं वैभवाच्या शिखरावर चढलेले पैठण आतां आपणास धुळीस मिळालेले दिसते ! तेथील प्रासाद गेले, विद्वान पंडित गेले, श्रीमान आश्रित गेले व सुखी नागरिकही नामशेष झाले !

याच्या उलट अवघ्या तीनशे वर्षांत एका क्षुद्र खेड्यापासून तों पुढें साम्राज्यपदावर चढलेल्या पुण्याकडे पाहिले म्हणजे आपणास असल्या गोष्टींचा हर्षविषाद मानावयास नको. पुण्याने हे शिखर

गाठण्याचे श्रेय त्यास मिळालेल्या राजकीय वैभवाकडे जाते, हे निर्विवाद आहे, आणि राजकीय वैभव सपल्यावर आपल्या काळी पुण्याचीही पैठणचीच अवस्था व्हावयाची ! परतु इग्रजांनीं तसे होऊ दिले नाहीं. त्यांनीही पुण्यासच महाराष्ट्राची राजधानी बनविली.

परतु सवाई माधवरावांच्या पुण्यांत, रावबाजीच्या पुण्यांत व इग्रजांच्या पुण्यांत अतर आहे. सवाई माधवरावांचें पुणे राजकारण, वैभव, भरभराट, इत्यादि गोष्टींची आठवण करून देते, तर रावबाजीचे पुणे फदफितूरी, ब्राम्हणभोजने, ऐषआराम, नाचतमाशे, याच्यापलीकडे दुसऱ्या कोणत्याही चांगल्या गोष्टीची आठवण आपणास करून देत नाही. आणि इग्रजांचे पुणे तर विद्या, उद्योग, आत्मजागृति इत्यादि अनेक चांगल्या गोष्टींची आठवण आपणास एकसमयाच्छेदें करून देते.

बाळाजीचे कारकिर्दीत टिफेन थेलर नांवाचा पहिल्यानेच पुण्यास आलेला व तें पाहून भुलून गेलेला मिशनरी म्हणतो.—"काय ती पुण्याची सुदर घरें ! काय ते लोक सुखी ! काय ते त्यांच्या अगावरचे अलकार ! स्त्रिया तरी किती सुदर ! मला तर त्या सुवर्णानें पिवळ्याधमक झालेल्या दिसत होत्या ! स्वस्ताई तरी किती सागू ? मला पैशाला अंडी सहा मिळाली ! माझे नोकरानें रुपयाला २५ शेर गहू आणिले ! भाज्यांची लयलूट तर पुसूंच नका ! मला पुणे केवळ स्वर्गतुल्य भासले !"*

---

* सॉ. रा. गायकवाडकृत 'पुणें शहर वर्णन' पृ. १५

सवाईमाधवरावांच्या वेळी तर पुणे फारच भरभराटीस आले होते. " पुण्यात या वेळीं एक लाख उंबरठा होता. ज्या लोकांस पाणी आणण्यासाठी मडकी मिळण्याची पंचाईत पडत असे त्या लोकांस आता रुप्याच्या घागरी व हाडे हौदावर आणण्याची वेळ आली होती. कारण पैसा ठेवण्यास जागा नव्हती. सन १७८२ साली पुण्यांत मोठी कचेरी झाली. तशी आजपर्यंत कधींही झाली नव्हती. ही कचेरी होण्याचे कारण माधवराव नारायण यांचा विवाह. या विवाहासाठी हिंदुस्थानातील सर्व राजेरजवाडे यांस आमंत्रण दिले होते. या कचेरीत शाहू महाराज मुख्य स्थानीं तक्तावर बसले होते. तेथे पन्नास सोन्याच्या काठीचे भालदार उभे होते, व रुप्याच्या काठीच्या भालदाराची तर गणतीच नव्हती. या वेळीं पुण्यांत पंधरा लक्ष मनुष्ये जमली होती. हत्ती पधराशे होते. घोडीं तर असंख्यात होतीं. देवस्थापना झाल्यापासून पुण्यांत बिऱ्हाडे सुद्धां दहा दिवस लाख घरास पंचपक्वान्नाचे शिधे चालू झाले आणि सरदारांचे सर्व हत्तीघोडे यांच्या चंदीचा खर्च सरकारांतून दिला. "+

आतां रावबाजीच्या वेळीं म्हणजे सुमारे सन १८०१ या साली पुणे कोणत्या स्थितीत हे होते आपणास पुढील उताऱ्यावरून कळून येईल. या वेळचा पुण्याचा रहिवाशी बनलेला कर्नल वेल्स म्हणतो कीं " सहा लक्ष मनुष्ये व एक लक्ष ऐशीं हजार घरे, येणेकरून पुणे अगदीं गजबजून गेले होते. नदीपलीकडे उंच टेकड्यावर साय-

---

\+ ना. वि. जोशीकृत ' पुणें शहराचे वर्णन ' पृ. ५३

काळी उभे राहिले असतां पर्वतीचे मैदान व रस्ते माणसानीं कसे फुलून गेलेले दृष्टीस पडत व एकंदरींत हा सर्व देखावा मनोहर दिसे. पुण्यातील बडे बडे मुत्सद्दी, कामगार वगैरे जे आपआपल्या अधिकारावर सर्व महाराष्ट्र देशात पसरले होते, त्यांचेकडील लग्नकार्यादि मंगल समारंभ हमेश पुण्यात होत असत, त्यामुळे नानाविध वाद्यांचा मधुरध्वनि त्रिकाल कानी पडे. सायंकाळचे वेळी सुगंधी पुष्पांचे हार, तुरे, गजरे येणे करून सर्व शहर कसे घमघमून जात असे ! "*

हे एका विदेशी गृहस्थाने बऱ्याच वर्षांपूर्वी केलेले पुण्याचे वर्णन आहे. आतां एतद्देशीयांनीं केलेल्या वर्णनात बाजीरावकालीन पुणे कसे दिसते ते आपण पाहू या.

रावबाजीकालीन पुण्याचे वर्णन रा. ब. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांच्या केकावलीच्या प्रस्तावनेत फार चांगले साधले आहे. रामजोशाचा परिचय करून देताना ते म्हणतात " ही वेळ बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांच्या विलासाच्या आरंभीची असावी अशी अटकळ होते. त्याकाळी रावबाजीच्या उत्तेजनाने पुणे शहरांत व त्या शहराचा वारा लागून जेथें तेथें शिमग्याचे चांदणे वाढत चाललें होते. दिवसास ब्राम्हणभोजनाचा थाट, आणि दिव्यात वात पडली नाहीं तो मंदिरांत चवघडे, सणया यांचा मंजूळ घोष, श्रीमंतांच्या व सरदार लोकांच्या वाड्यांत सरकारी ताफ्यांचे मुजरे, रात्रीस रस्त्यांत आणि बोळात फिरणाऱ्या विलासी लोकांचीं मने आपणाकडे ओढून घेणारे

* सी. रा. गाडगीळ कृत 'पुणे शहर वर्णन' पृ. २०

नुकतेच चिमणी, साळू, मैना याच्या मजूळ कठांत होनाजी बाळाने घातलेले खडे सूर, आणि फौजेकडील शिलेदार, बारगीर, शिपाई, आणि शहरातील सुखवस्तु शिपी, माळी, सराफ, दुकानदार, यांस रिझविण्याकरितां बहिरु, मल्हारी, धोंडूबापू सगनभाऊ आणि रामा गोंधळी यांनी सजविलेले डफतुणतुण्याचे तमाशे, आणि कलगीतुऱ्याचीं भांडणे, हे सर्व थाट रावबाजीच्या उल्लसित मनोवृत्तीच्या प्रेरणेंने पुणे शहरांत जेथे तेथे गाजून राहिले होते. मग ' यथा राजा तथा प्रजा ' या न्यायाने त्या प्रेरणेचा अमल सर्व पेशवाईंत पसरला नसेल असें सभवत नाहीं. त्या काळी सर्व गुणीजनांचे आशेने भरलेले डोळे पुणें शहराकडे लागून, त्या शहराने जो कित्ता घातला होता, त्याची नक्कल जेथे तेथे होऊन कित्येक ठिकाणी त्या नकलेवर ताण करणारे उमेदवारही निपजू लागले. "

हे रावबाजीकालीन पुण्याच्या बहिरगासबधाने झाले. परतु बहिरगावरून, वस्तूची परीक्षा करणे बहुतकरून चुकीचे ठरते. बाजीरावकालीन पुण्याचे वरील चित्रही असेच फसविणारे आहे. रावबाजीच्या पुण्याच्या अतरगाविषयी पुणेशहर वर्णनकार म्हणतो की, " बाजीराव येईपर्यंत लोकांत काही तरी शौर्य होतें. परतु बाजीरावाने लोकांस अगदीं नादान करून विषयनिमग्न करून सोडले होते. पराक्रमहीन निर्लज्ज, दुर्गुणी, स्त्रैण, मूर्ख, अशक्त, उन्मत्त, कपटी, अविश्वासू, आळशी व पुष्कळ खाणारे असे केले. पराक्रम, विद्या, सावधान या गुणांचें मौल्य अगदी गेले. ऐषआरामाच्या बाबती वाढल्या. साखरभात

खाण्यास मान व मौल्य आले. या वेळच्या लोकांची स्थिति अशी होती की, सुग्रास खावे आणि रिकामटेकड्या गप्पा मारीत बसावे. माहिती म्हणजे ही कीं, इंग्रज हा कलकत्ता म्हणून एक बेट आहे त्यांतील राहणारा! याहून विशेष माहिती म्हटली म्हणजे ब्राह्मण-भोजनास शेकडा किती शेर तूप लागते, शेकडा उन्हाळ्यांत किती पायल्यांचे पुरण लागते, पावसाळ्यांत किती पायल्यांचे व हिंवाळ्यांत किती पायल्यांचे, याप्रमाणे कोशिंबिरी भाज्यासुद्धां सारखा बेत उलरण्या-जोगा हिसेब तोंडाने सांगत. यांचे नेहमीचें संभाषण म्हटले म्हणजे विशेषेकरून जेवण्याविषयी व ब्राह्मण्याविषयी असावयाचें. यांची त्रिया दोन प्रकारची होती. एक कारकुनी व दुसरी याज्ञिकी."

परतु राजबाजीचे व त्याच्या कारकिर्दीचे हे पहिलेंच उदाहरण नाहीं. तसे ते शेवटचे असण्याचा संभव नाही. रावबाजीस विलासी-पणाचा हा कित्ता संभाजी आणि दारा या फार दूरच्या नाही अशा राजपुत्रांनी घालून दिला होता व तो त्यानें यथेच्छ गिरविला! आणि याचा परिणाम जसा व्हावयाचा तसाच झाला!

एकोणिसाचे शतक अर्धे लोटलें तरी पुण्यांतील व पुणें शहर त-र्गत महाराष्ट्र देशांत फारसा फरक झालेला दिसत नाहीं. कै. लोक-हितवादी यांनी तत्कालीन सरदार लोकांविषयीं मोठा मार्मिक अभिप्राय दिला आहे. ते म्हणतात " इतके सरदार आहेत यांपैकीं एक जणास आणून पाहिले कीं हा गृहस्थ कोणत्या उपयोगी पडेल? तर मला वाटते कीं या पृथ्वीवर कोणतेही काम याचे लायक सांपडावयाचें

नाहीं. पचवीस वर्षांपासून त्यांच्या वृद्धापकाळास प्रारभ होतो. कितीकास चाळिसाव्या वर्षी धरावयास दुसरे लोक लागतात. स्वतः लिहिणे पुसणे तर कोणासही येत नाहीं. सर्वांस वकील व कारभारी पाहिजेत. ज्यांस वकील कारभारी नाहीत त्यानीं दरबारांत जाण्याचे दिवशी एखादा मजूरदार तरी बरोबर करून नेला पाहिजे. यजमानास बोलावयाचे माहीत नाही. कारकुनांनी पिसे लावून, कावळा करतात तसा करून, एजटास भेटवावा, हे अमके म्हणून सागावे. परतु खासे पाहूल म्हणजे नदी किंवा शुद्ध नर्मदेतले बाण ! उठण्याची वेळ झाली म्हणजे महाराजास उठा म्हणोन देखील सांगितले पाहिजे. कारकुनाने म्हणावे ‘ आज साहेब फार खुप होता. आपल्याशी फार बोलला. इतके कोणापाशी बोलत नाही. ’ मग यजमानानी म्हणावे आमचा दिवाणजी हुशार आहे. घर त व्यवस्था पाहिली तर दरबारापेक्षां अधिक. पण वाण्याची उचापत व सरकारचे कर्ज ! त्यास व्याज शेकडा पचवीस रुपये ! सरकारी कामदार व पदरचे कारकून दोघे मिळून याना फसवितात. ह्यास उजाडल्या मावळल्याची खबर नाहीं व योग्यता नाही. व्यापाराच्या कामात उपयोग नाही, विद्वान नाहींत, चाकरी करण्यास बळकट नाहीत. सरासरी जिवत मात्र असतात. त्याचे जिणे फार वाईट व लज्जेचे आहे. यानीं आता सरजामाची आशा सोडावी व आपल्या सुधारणुकीस लागावे.

हे सरदार लोकाविषयीं झाले. विद्वज्जन व इतर सद्गृहस्थ यांची स्थितीही विशेष समाधानकारक दिसत नाहीं. या वेळी शाळा,

लायब्ररी, म्युनिसिपालिटी, दवाखाना, वगैरे लोकोपयोगी सस्था सुरू झाल्या होत्या, तशा काही सभाही भरू लागल्या होत्या. पुण्यास या वेळी ‘ कल्याणोन्नायक मडळी ’ नावाची एक मडळा सभा भरवीत असे. सुप्रसिद्ध मोरशास्त्री साठे हे या सभेचे प्रमुख होते. ही सभा दर आदित्यवारीं जमे व त्यावेळी शास्त्रीबुवा एखाद्या विषयावर सुश्राव्य भाषण करीत.

या सभेतील विषय व त्याची चर्चा आज आपणास हसूच लोटवील. ‘ पुण्याचे वर्णन ’ कार म्हणतो “ ता. १६ डिसेबर सन १८५६ रोजी ही सभा भरली होती त्या सभेतील विषय ‘ उष्णाच्या योगाने पाण्याची वाफ आकाशांत जाऊन त्याचे मेघ होऊन पर्जन्य पडतो ’ हा असून तो शास्त्रीबुवा वेदशास्त्रपुराणे यावरून सिद्ध करीत असतां मोठमोठाले गृहस्थ व पडित शका काढीत की, पर्जन्य उष्णापासून पडत नाहीं. इद्र देवता आहे व मेघ हे हत्ती आहेत. त्यास इद्राने आज्ञा केली म्हणजे पाऊस पडतो. अशा शका त्या वेळचे महापडित काढीत होते.”

आम्हास या कशाचेही आश्चर्य वाटत नाहीं. आम्हांस आश्चर्य या गोष्टीचे वाटते कीं पुण्यांत बाजीराव व नानाफडणवीस यासारखे राजकारणी पुरुष झाले, बापू गोखले व विठ्ठल शिवदेव यांच्यासारखे समशेरबहाद्दर झाले, रामशास्त्री प्रभुणे यांच्यासारखे निस्पृही न्यायधीश झाले व राघोबा व रावबाजी यांच्यासारखे विलासी राजे झाले परतु

त्यास आज नामशेष झालेल्या प्रतिष्ठानाचें महत्व आणून देणारी व्यक्ति सबंध पेशवाईत पुण्यांत कशी निपजली नाही ?

पुणे या गोष्टीची व अशा व्यक्तीची जिज्ञासापूर्वक वाट पहात होते, व कालांतराने त्याची महत्त्वाकांक्षा सफल झालीही. परतु ती चारपांचशे वर्षांतील दोनचार राज्यक्रांत्यांनतर. सार्वत्रिक शिक्षणप्रसार व मुद्रणकलेच्या उदयानतर. कारण ब्रिटिश अमलाचा आरभ झाला तेव्हा आमच्य देशांत या गोष्टींचा मागमूसहि नव्हता.

स्वार्थी हेतूच्या आरोपांतून जगांत कोणीही सुटत नाही. इग्रजानीं पेशवाईनतर महाराष्ट्रांत नव्या पद्धतीचे शिक्षण देण्याससुरुवात केली ती (१) सरकारला राज्यकारभार चालविण्यास नोकर लोकाची वाण पडूं नये म्हणून, (२) हिंदी लोकांना पाश्चात्य सस्कृतीचे वळण लागून ते परावलबी बनावे व आपल्या व्यापारी मालाला कायमचे गिऱ्हाईक मिळावे म्हणून (३) अथवा त्यानीं धर्मांतर करून खिस्ती व्हावे म्हणून सुरू केली, असे काही लोक समजतात. हीं कारणे खरीं असोत अथवा कल्पित; आम्हास त्यांच्याशी कर्तव्य नाहीं. आमचे लक्ष्य परिणामाकडे आहे. ते असे की, याच सार्वत्रिक शिक्षणाच्या प्रभावाने पुण्यास आमच्या काळचे प्रतिष्ठान बनविलें !

“ विद्या व दक्षिणा हीं परस्पराचे कार्य व कारण दोन्ही होऊ शकतात. कोणत्याही देशांत सुप्रतिष्ठित असलेल्या सरकाराला प्रजेच्या धर्मरक्षणाची म्हणून कांहीं तरी व्यवस्था करावीच लागते. यामुळे

सुधारलेल्या पाश्चात्य देशांतूनही सरकारच्या अनेक खात्यांपैकी धर्ममंडळ हे एक खाते असतेच. मराठी राज्यांत धर्ममंडळ म्हणजे खास सरकारी पुरोहित, उपपुरोहित अशा तऱ्हेचा अधिकारी वर्ग म्हणून नेमलेला नव्हता. परंतु दर वर्षीं निरनिराळ्या प्रसंगी दक्षिणा वगैरे वांटल्या जात. शिवाय कोठें खिचडी, कोठें सदावर्त, कोठें रोजचा बांधून दिलेला धर्मादाय, अशा पद्धतीनें धार्मिक व विद्वान् लोकांचा योगक्षेम चालविला जात असे. या द्रव्याश्रयावर उपजीविका करणारे विद्वान् शास्त्रीपंडित घरीं शिष्य पढवून विद्येची परंपरा चालवीत. अशाचा परामर्ष घेण्याकरितां सरकारांतून जो पैसा खर्च होई तोच विद्यावृद्धीवर खर्च झाला असें समजण्यांत येत असे. अशा रीतीनें पेशवाई अखेरपर्यंत विद्येतून दक्षिणा निमार्ण होत असे, परंतु पेशवाई नंतर याच दक्षिणेतून विद्या निर्माण होण्यास सुरुवात झाली "+

या वेळीं आरंभीं इंग्रजी शिक्षणाबद्दल पुण्यांतील लोकांत साधारणपणें पुष्कळ वाईट ग्रह होते. परंतु जे लोक दूरदर्शी व चाणाक्ष होते त्यांच्या लवकरच लक्षांत आलें कीं, दिवसानुदिवस शास्त्राध्ययनाची योग्यता कमी कमीच होत जाऊन, इंग्रजी विद्येची प्रतिष्ठा अधिकाधिक होत जाणार. पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेतील या वेळचे एक अध्यापक सुप्रसिद्ध मोरशास्त्री साठे हे, असें समजणारांपैकींच एक होते. त्यांनीं स्वतः उतार वय झालें असतांही इंग्रजी विद्येचा अभ्यास आरंभिला होता व ' या उप्पर खांद्यावर शालजोडी टाकून

+ केळकरकृत लो. टिळक यांचें चरित्र पृ. ६२–६३.

हिंडण्यात प्रतिष्ठा राहणार नाही, तू शाहणा असशील तर इंग्रजी शीक ' असे यानीच आपले पट्टशिष्य जे कृष्णशास्त्री चिपळूणकर याना उपदेशिले असल्याचे सर्वप्रसिद्ध आहे. कृष्णशास्त्र्याच्या हातून पुढे मराठी वाङ्मयाची जी बहुमोल कामगिरी झाली तीमुळे ते स्वत तर मराठी वाङ्मयाच्या आद्यप्रवर्तकाच्या जागीं बसून लोकादरास पात्र झाले हे तर खरेच; परतु असे होण्यात ज्याचा उपदेश व प्रयत्न कारणीभूत झाला ते मोरशास्त्री साठेही स्मरणीय आहेत, यात शका नाही.

प्रकरण ३ रें.

कथावाङ्मयाचा अभ्युदय

सन १८१८ पासून राजकीय उलाढालीपासून मुक्त झालेले पुणे स. १८५० त पूर्ण शाततेचा व सुखसमाधानाचा उपभोग घेऊं लागले होते. सुमारें १८३७ मध्ये इग्रजी शिक्षण सुरू झाल्यानतर सुधारलेल्या देशांतील विद्यालये, वाचनालये, सभा, मडळ्या इत्यादि गोष्टी लवकरच या शहरांत अस्तित्वांत आल्या. नवीन राज्यपद्धतीच्या सहवासाने व या नवीन चळवळी उत्पन्न झाल्यापासून पुणे शहराच्या सामाजिक व्यवस्थेंतही बरेंच स्थित्यंतर होत चालले; व त्यामुळें जुन्या व नव्या लोकांच्या पोषाखांत, रीतरिवाजात व आचार-विचारात हळू हळू पण स्पष्ट फरक दृष्टोत्पत्तीस पडू लागला.

अशा शांततेच्या व सुखसमाधानाच्या काळीं सामान्य लोकांस लागणारी जी करमणुकीचीं निरनिराळीं साधने असतात, त्यांतच कथावाङ्मयाचा समावेश केला जातो. परतु असले वाङ्मय तयार होण्याचा काळ जसा अद्यापि आला नव्हता, तसा त्याचा कर्ताही अद्यापि निर्माण व्हावयाचा होता. परतु त्याचा काल येताच कर्ताही पुढे सरसावला व त्याने एकच काय—शेकडो नवीन व मनोरजक गोष्टीचे पेवच वाचकापुढे फोडले ! ह्या कथा म्हणजे ‘ अरबी भाषेतील सुरस गोष्टी ’ असून त्यांचा कर्ता कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे होत.

चिपळूणकराचे घराणे मूळचे पावस या गावचे. हे गाव रत्नागिरी जिल्ह्यात आहे. सतरावे शतकाचे आरभी या घराण्यां-तील एक पुरुष त्रिंबकक्षेत्री गेला. त्यास त्रिंबकेश्वराजवळील श्रीहर्ष किल्ल्याची फडणिशी मिळाली. ती सुटल्यावर त्या वंशातले हरिपत हे बाजीराव पेशव्याचे बन्धू चिमाजी आप्पा याचे शागिर्द झाले. इ. स. १८१८ त पेशवाई बुडून बाजीराव व चिमणाजी आप्पा ब्रह्मवर्तास गेले, तेव्हां हरिपत पुण्यासच राहिले व एका अफूचे दुकानावर आपलें पोट भरू लागले.* हेच कृष्णशास्त्र्यांचे वडील होत. कृष्णशास्त्र्यांचा जन्म पुणे येथें स. १८२४ सालीं झाला. ह्यांच्या वडिलांनीं लहानपणी ह्यांजकडून वेदाभ्यास करविला. १४ वर्षांचे झाल्यावर ह्यांना विश्रामबागेंतील मराठी शाळेत घातले. तेथें एक पाठशाळाही होती. नामांकित मोरशास्त्री साठे हे तिचे मुख्य अधिकारी

* करमरकृत ‘ महाराष्ट्राचे पंचप्राण ’ पृ २३.

होते, व तीत अनेक शास्त्रे पढवीत असत. ह्या पाठशाळेत कृष्णशास्त्री यांचा प्रवेश झाल्यावर त्यांच्या हुशारीबद्दल त्यांस विद्यावेतन मिळू लागले. शास्त्रीबुवा उपजत मोठे बुद्धिमान् असत. त्यांनी अल्पकाळात अलंकार, न्याय व तर्क या तीन शास्त्रांचा अभ्यास इतका उत्तम केला कीं, केवळ विनोदार्थ एकेवेळी त्यांचा व मोरशास्त्री साठे ह्याचा पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष होऊन कृष्णशास्त्री यशस्वी झाले तेव्हा मोरशास्त्री फार संतुष्ट होऊन त्यानीं आपल्या अंगावरची शालजोडी कृष्णशास्त्री ह्याच्या अंगावर घातली, आणि "इच्छेत्सर्वत्रविजय शिष्यादिच्छेत्पराजयम्" ह्या वचनांतील समाधानाचा त्यानीं पूर्ण उपभोग घेतला. तेव्हांपासून मोरशास्त्री त्याना 'बृहस्पति' म्हणू लागले. पुढे विश्रामबागेतील वाड्यांत इंग्रजी शिकवू लागले तेव्हां कृष्णशास्त्री यांनीं त्या भाषेचा सुमारे पांच वर्षे अभ्यास केला. नंतर त्यानी सरकारी नोकरी पतकरिली. ते अनुक्रमे भाषांतरकार, ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल व वर्तमानपत्रे आणि पुस्तके यांचे रिपोर्टर होते. विशेषतः शेवटची कामगिरी त्यानी इतक्या उत्तम रीतीनें बजाविली कीं, त्यांच्या इतके काम साहेब लोकांस देखील करतां आले नसतें, असे सरकारने म्हटले. वादविवादांत तर त्यांच्यापुढें कोणाची मात्रा चालत नसे. मराठी भाषा त्यांच्यापुढे केवळ हात जोडून उभी होती. अर्वाचीन कविमालिकेंत हे एक मोठे रसिक व मर्मज्ञ कविरत्न चमकून गेले. कृष्णशास्त्र्यांचा 'पद्यरत्नावली' हा ग्रंथ सर्वप्रसिद्ध असून तो विद्व-

न्मान्य आहे. हे कवि व ग्रंथकार सन १८७८ च्या मे महिन्याच्या २० व्या तारखेस पुणें मुक्कामीं काळजाच्या रोगानें निवर्तले.×

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यास गद्यवाङ्मयाचे जनक म्हणण्यापेक्षा कथावाङ्मयाचे जनक म्हणणें अधिक शोभते कृष्णशास्त्री निबंधकार होते, उत्कृष्ट कवि होते, विद्वान पंडित होते, तसेच ते कथा-कादंबऱ्याचे मार्मिक लेखक होते. असे नसते तर ज्यानी, ' अनेक विद्यामूळतत्वसंग्रह ' ' अर्थशास्त्रपरिभाषा, ' ' पद्यरत्नावलि, ' ' साक्रेटिसाचे चरित्र ' व ' रासेलसचे चरित्र ' इत्यादि ग्रंथ लिहिले, ज्यानीं आपल्या पंचवयात तीन शास्त्रांचें अध्ययन करून आपल्या गुरूकडून आपणास ' बृहस्पति ' म्हणवून घेतले, त्या कृष्णशास्त्र्यास अरबी भाषेंतलि सुरस गोष्टींचा मोह खात्रीने पडला नसता कृष्ण-शास्त्र्याच्या या महत्वपूर्ण कामगिरीचा पुष्कळ लोकांनीं विपर्यास केला आहे. आम्हास तसे कांहींच वाटत नाही. कृष्णशास्त्र्याची ही कृति यथायोग्य होती त्यानीं कथावाङ्मयाच्या जीर्णोद्धाराकरिताच जन्म घेतला होता असे म्हणण्यास हरकत नाहीं त्यांचें शास्त्रपठण. त्याची विद्वत्ता, त्यांचा मोठेपणा व त्यांचा मानमरातब वगैरे एकही बाबत त्यांस आपल्या आवडत्या विषयापासून पराङ्मुख करण्यास समर्थ नव्हती

अरबी भाषेंतील सुरस गोष्टीसारख्या मोठ्या ग्रंथाचें संबंध भाषांतर कां होईना—पण तें सुबोध व सरळ मराठी भाषेंत

× च. शि. गोन्हेकृत ' अर्वाचीन कविता. '

करणें, किती अवघड व कंटाळवाणें असूं शकेल याची कल्पना केवळ अशा कामास प्रवृत्त झालेल्या ग्रंथकारासच करतां येण्यासारखी आहे कृष्णशास्त्र्यांनीं हे काम फारच उत्कृष्ट रीतीनें तडीस नेलें आहे. आणि एखादें काम आपल्या हातून तेव्हांच चांगलें होतें कीं, ज्या वेळी ते आपणास मनापासून आवडत असते. कर्त्यास आपल्या कार्याशीं तद्रूप व्हावें लागतें. असें न झालेले अथवा मोलानें केलेले काम कालांतरानें कवडीमोलच ठरतें! हाच नियम ग्रंथलेखनास लागू आहे गोष्टी सांगण्याची व लिहिण्याची कल्पकता व पात्रता कृष्णशास्त्र्यांच्या अंगीं मूलतः नसती तर या गोष्टी आज ज्या सफाईदार रीतीनें लिहिल्या गेल्या आहेत त्या सफाईदार रीतीनें लिहिल्या गेल्या नसत्या. कृष्णशास्त्र्यांनीं ह्या गोष्टी जरी इंग्रजीतून अनुवादिल्या आहेत तरी वाचीत असतां असें वाटतें कीं, त्या जणू काय प्रथम मराठींतच लिहिल्या असाव्या कृष्णशास्त्र्यांनीं ह्या गोष्टी ज्या इतक्या उत्तम रीतीनें लिहिल्या त्या कांही एकाएकीं लिहिल्या नाहीत. या कामीं त्यांनी लहानपणापासून आपला हात वळविला होता. कँडीसाहेबांनी सन १८५० सालीं छापून प्रसिद्ध केलेल्या वाचनपाठमालेंतील पहिल्या भागांत कृष्णशास्त्र्यांच्या तीन गोष्टी सांपडतात पुढील गोष्ट त्यांपैकींच एक आहे.

दोन रुपयांची योग्यता.

" पिंपळगांवीं नारोपंत म्हणून एक गृहस्थ रहात असे. तो खाऊन पिऊन चांगला सुखी होता; व त्याला रामा म्हणून एक मुलगा

होता. रामा तेरा वर्षांचा झाल्यावर नारोपताने, आपला मुलगा मोठा विद्वान् व्हावा या हेतूने त्याचा खाण्यापिण्याचा वगैरे सर्व नीट बंदोबस्त करून, त्यास पुणे शहरी एका मोठ्या शाळेत चांगल्या भल्या विद्वान् पतोजीच्या हाताखाली विद्याभ्यास करावयास ठेविले.

"रामा हा गुणाने फार चांगला होता. त्याचा गुरु त्यास जे जे सांगे ते ते तो जीव लावून शिके. त्यास खेळण्याचे किंवा दुसरे काही दुर्व्यसन अगदी नव्हते. तरी रामा ज्या वर्गांत होता, त्याच वर्गांत कांही मुले होती, त्यांस खाऊस किंवा त्यांस पाहिजे तो खर्च करण्यास घरून दरमहा दोन रुपये मिळत, ते पाहून त्यासारखे आपणासही दरमहा दोन रुपये मिळत असावे असे रामास वाटून त्याने आपल्या बापास एक पत्र लिहिले. त्यात मला दोन रुपये पाहिजेत म्हणून उघड तर लिहिले नाही, परंतु माझ्या वर्गांतील सोबत्यास खासगत खर्चास दरमहा दोन दोन रुपये मिळतात, इतका मात्र मजकूर त्याने आणिला होता.

"नारोपत फार चाणाक्ष होता. ते पत्र पाहाताच त्यातील अभिप्राय त्यास समजला. तरी त्यानें असा विचार केला की, नाही असे साफ म्हणून मुलास खट्टू करणे व त्याचे मन दुखविणे, हे नीट नव्हे तर आतां पोरपणामुळे दोन रुपये म्हणजे काय हे पुरे न समजून, अज्ञानाने तो ते मागत आहे, व त्याकरितां दरमहा दोन रुपायापासून खाऊ खाण्यापेक्षां दुसरे जे चांगले, थोर थोर उपयोग बहुत घडतात ते त्यास नीट समजून सांगावे, म्हणजे तो शाहाणा

होऊन, आपल्या आपणच दोन रुपये मागेनासा होईल. असा योग्य विचार करून नारोपताने रामास पुढील पत्र लिहिले -' अनेक आशिर्वाद विशेष, त्वा पाठविलेले पत्र पाहून आम्हांस मोठा संतोष झाला. तुझ्या पत्राचा सर्व अभिप्राय समजून हे उत्तर लिहिले आहे. त्यास त्वां चांगले लक्ष्य देऊन वाचावें, म्हणजे तुला आमचा सर्व मानस कळेल.

" पाऊण शेर पीठ व पावशेर दूध असले म्हणजे तेवढ्याने एका बाप्याचे पोट चांगले भरून त्यास प्रकृति न बिघडतां दिवसभर धंदा करण्याची शक्ति असते आणि तितक्या पिठास व तितक्य दुधास मिळून रोजचे दोन आणे लागतात, तर ह्याप्रमाणे दोन रुपायांत एका मनुष्याचे पोट सोळा दिवस चांगले भरेल "

" आपल्या ह्या देशात मजूरदार गड्यास दोन आणे रोज मिळतात, व लावणी कापणीच्या वगैरे चणचणीच्या दिवसांत त्यास कांहीं जास्ती मिळते. ते सर्व एकत्र धरून वर्षाची सरासरी करून पाहतां त्यास चार रुपये दरमहा पडतात. त्याची बायकामुले कांहीं मोलमजूरी करून सुमारे एक रुपाया दरमहा काढतात, एकूण पांच रुपये झाले. तितक्यावर नवराबायको व तीन मुलें अशा पांच मनुष्यांस अन्नवस्त्र व राहण्यास जागा इतक्या गोष्टीची यथास्थित सोय होते आणि ह्याप्रमाणे दोन रुपये दरमहा असले म्हणजे दोन मनुष्यांचा चांगला निर्वाह होईल

" ज्यांच्या पदरीं लहान लहान मुलेलेकरे फार व ज्यांच्या घरी दारिद्य म्हटले तर अठरा विश्वे, असे लोक ह्या आपल्या गांवांत बहुत

आहेत. आतां आपण जर दोन रुपये खर्चून त्यांतून दोहोंस दरमहा आठ आठ आण्याचे दाणे घेऊन दिले, तर ते लोक आपला मोठा उपकार मानतील व तेवढ्या दाण्यांनी त्यांच्या मुलांबाळांस सकाळची भाकरी खायाला मिळेल. ह्याप्रमाणे आपण दोन रुपये खर्चल्यामुळे चार कुटुंबांतील माणसे रात्रदिवस आपणांस दुवा देत जातील.

" हे प्रकार तुला सांगितले. इतक्या प्रकारांनी दरमहा दोन रुपये परोपकाराकडे लावतां येतात. आतां दरमहा दोन रुपये खर्च करून स्वहित करून घेण्याचे एक दोन प्रकार तुला सांगतो. मला ठाऊक आहे कीं, तुला नकाशे व परदेशांतील पाखरांची व जनावराची चित्रे ह्यांचा फार शौक आहे. आणि दरमहा दोन रुपये ह्याप्रमाणे रुपये जमविले, तर वर्षाच्या कांठी तुझेजवळ चोवीस रुपये जमून तुला ते नकाशे व ती चित्रे पुष्कळ घ्यावयास सांपडतील. तसाच तुला प्राचीन संस्कृत कविता वाचण्याचा भारी छंद आहे, व हल्लीं पुण्यांत पाठशाळेतील छापखान्यांत तसलीं बहुत नाटके व चंपू छापीत आहेत, तर दरमहाचे दरमहा दोन रुपये पुस्तके घेण्याच्या कामास त्वां लाविले तर किती पुस्तके तुझ्या संग्रहास पडतील बरें ? आणि तसेच ही चित्रे व पुस्तके तुझ्या जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत तुझ्या व तुला ईश्वरीकृपेनें जर पुढे मुलेंबाळे झाली तर, यांच्या व तुझ्या मित्रांच्या अशा किती लोकांच्या उपयोगी पडतील बरें ? आणि दरमहा जर त्या दोन रुपयांचा खाऊ खाल्ला, तर खाशील तेव्हां मात्र काय एक घटका, अर्धी

घटका, त्या पदार्थाची गोडी तुझ्या गळ्यांत आहे तेथपर्यंत मात्र तुला सुख होईल, आणि ती गेली म्हणजे पुन्हा कांहीं नाहीं.

" दोन रुपये दरमहा खर्च करून स्वहित किंवा परहित होण्याचे असे आणखी बहुत रस्ते आहेत. ते सर्व सांगण्यास शभर पत्रे देखील पुरणार नाहींत. तुला दरमहा दोन रुपये देण्यास माझा असंतोष आहे असे तू समजू नको, परंतु त्यापासून असे चांगले उपयोग घडत असतां व्यर्थ खेळ घेण्यास व मेवामिठाई खाण्यास ते खर्चणे हे तुजसारख्या समजूनदारास योग्य आहे असे मला दिसत नाही. बहुत काय लिहिणे हे अशिर्वाद. "

" ज्यांतील अर्थ फार उघड आणि हृदयंगम व जे त्यास थोरपणा देऊन, त्याचे मनोहरण होईशा गोड गोड शब्दांनी लिहिलेलें, असें हें पत्र पाहून रामास फार आनंद झाला व आपणास दरमहा दोन रुपये खाऊस असावे असे जें त्याच्या डोक्यांत वेड शिरले होते. ते सर्व गेलें. "

इंग्रजीवरूनच कां होईना, पण अगदी अल्प वयांत अशी सरळ, सुंदर व स्वाभाविक गोष्ट लिहितां येणे, हें त्या वेळच्या मानानें पाहातां खरोखरीच आश्चर्यकारक असून, त्यावरून गोष्टी लिहिण्याची पात्रता शास्त्रीबुवांच्या ठिकाणी मूलतः वास करीत असल्याचे स्पष्ट दिसून येतें. आज या गोष्टीविषयी आपण विशेष कांहीं न वाटले तरी, पंचतंत्र व त्याची मराठी भाषा, आणि

शास्त्रीबुवांची वरील गोष्ट व तिची मराठी भाषा, य जकडे पाहिल्यास आपण कोठून कोठे आलो, हे पाहून आपणास निदान आश्चर्य व आनद वाटल्याखेरीज राहत नाहीं. बरे झाले की, अरबी भाषेतील गोष्टीचे सुरस भाषांतर करण्यास आपणास मराठीचा बृहस्पतीच लाभला, नाही तर इतक्या सुबक भाषातरासाठी आपणास कदाचित् आपल्या हल्लीच्या गोविंद नारायण दातार चीच वाट पहात बसावे लागले असते अद्याप !

पुण्यानतर पहिल्याने आपणास मुबईकडे वळले पाहिजे. कारण पुण्य तील शास्त्रीबुवांचा हा प्रयत्न वास्तविक पाहिले असता केवळ प्रतिध्वनिरूप असून, याचा ध्वनि पहिल्याने मुबईस निघाला कारण मुद्रण, शिक्षण वगैरे अर्वाचीनकालीन सुधारणेच्या बाबती पहिल्याने मुबईस सुरू झाल्यामुळे त्याचा परिणाम पहिल्याने मुबईवर घडून नतर तो चोहोकडे फैलावणे, हेच बरोबर होते. पुण्याप्रमाणे मुबईसही या वेळी एक मनोरजक गोष्टी लिहिणारा सुविख्यात गृहस्थ उदयास आला. या गृहस्थाचे नाव सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ बापू छत्रे हे होय

" मराठी भाषेचे आद्यकवि जसे ज्ञानेश्वर होते, तसे सदाशिव काशिनाथ छत्रे हे मराठी भाषेचे आद्य गद्य ग्रथकार होत. कै. दादोबा पाडुरग य नी त्य स या सन्मान्य जागीं बसविले आहे, त्या पक्षी ते त्यास सर्वस्वी पात्र होते असे म्हणणे भाग आहे

बाबूसाहेबांच्या पूर्वजाविषयी कांही माहिती मिळत नाही. प्रसिद्ध गणितशास्त्रज्ञ कै केरूनाना छत्रे याचे बापूसाहेब हे चुलते

होते अशी माहिती मिळते, त्यावरून नानाचे व त्याचे मूलस्थान एकच, असे मानण्यास प्रत्यवाद दिसत नाही. त्यांच्या बालपणाच्या शिक्षणासंबंधाने काही माहिती मिळत नाही, तथापि त्या काळच्या प्रघाताप्रमाणे त्यास संस्कृताचे बरेच शिक्षण मिळाले असावे, असे मानण्यास हरकत नाहीं ते इ. स १८०८ च्या सुमारास मुंबईस आले, त्या वेळी त्यांस इंग्रजी मुळींच येत नव्हते, व या भाषेचे ज्ञान त्यांना विद्यालयांत मुळींच मिळाले नव्हते, असे म्हणतात. या सुमारास इंग्रजी विद्यालयांची मुळी स्थापनाच झाली नव्हती, यावरून वरील गोष्ट खरी ठरते. ते एका मिशनरीपाशीं इंग्रजीची चारपांच बुकें खासगी रीतीने शिकले होते, अशी लोकवार्ता आहे. त्याचे इंग्रजीचे ज्ञान फार गहन होते, असे दिसत नाही. कारण ‘ चिल्ड्रन्स फ्रेन्ड ’ या इंग्रजी पुस्तकाचे मराठी भाषांतर करताना, यांस बाळशास्त्री जांभेकर यांची मदत घ्यावी लागली होती, असे सांगतात. मात्र मराठी भाषेचे ते उत्तम मर्मज्ञ होते, असा त्यांचा सार्वत्रिक लौकिक आहे.

बापूसाहेबांच्या काली, इंग्रजी विद्येसंबंधाने लोकांचे फार दुराग्रह होते. अशा स्थितींत कोणी एतद्देशीय आंग्लभाषाभिज्ञ वजनदार गृहस्थ मदतीस घेतल्याशिवाय, शिक्षणप्रसाराचे काम तडीस जाणार नाही, असे सरकारी अमलदारांच्या लक्षांत येऊन, ते तशा गृहस्थाच्या शोधांत होते. अशा वेळी, ज्या मिशनरीपाशी बापूसाहेब इंग्रजी शिकले होते, याने आपल्या शिष्याची शिफारस त्या अधिकाऱ्यांकडे केली व त्यांस त्यांजकडे नेऊन भेटविले.

त्याचा ग्रह बापूसाहेब संबंधाने फार अनुकूल झाला व त्यांच्या शिफारशीनें त्यांस देशी शाळांचे तपासनिसाची मोठ्या मानाची व चांगल्या पगाराची जागा मिळाली. हे काम बापूसाहेबांस सन १८१४ च्या सुमारास मिळालें असावे, असा अंदाज आहे; व तें त्यांनी १७ वर्षे केलें असे म्हणतात. या अवधींत त्यांनी शिक्षणप्रसाराचे काम फार केले अशी प्रसिद्धी आहे तत्कालीन लोकसमाजांत त्याचे मोठें वजन होतें याबद्दल लेखी दाखला आहे. बापूसाहेबांनीं लोकांस उपदेश करून, इंग्रजी विद्येसंबंधाचे यांचे दुराग्रह नाहींसे केले व पुष्कळ गरीब मुलांस उत्तेजन देऊन त्यांस शिक्षणलाभ करून दिला. त्यापैकी कित्येक विद्यार्थी पुढे चांगल्या नांवालौकिकास चढले. प्रसिद्ध बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे दोन विद्यार्थी पुढें कोणत्या योग्यतेस चढले हे सर्वविश्रुत आहेंच.

बापूसाहेबांची वरील कृत्ये चांगलीच होती, परंतु ज्यावरून यांचे नांव महाराष्ट्रांत इतकें प्रसिद्ध आहे व पुढेही अनंतकाल प्रसिद्ध राहील असे त्यांचें कृत्य म्हणजे ग्रंथलेखन हे होय. यांनी केलेले सुप्रसिद्ध असे दोन ग्रंथ आहेत; ते ‘ बाळमित्र ’ व ‘ इसापनीति ’ हे होत. ह्या ग्रंथांचे मराठी भाषांतर करण्याची सूचना या वेळचे विद्याधिकारी यांनीं बापूसाहेबांस केली होती अशी दंतकथा आहे. त्या वेळीं बापूसाहेबांची मराठी भाषेंतील प्रावीण्याविषयीं मोठी ख्याति होती. वरील पुस्तकाचा मूळ विषय मनोरंजक आणि बोधपर आहे. त्यांत भाषांतरकार पूर्ण रसिक, मार्मिक आणि उत्तम भाषावेत्ते, तेव्हां

' परस्परोभूषण भूष्यभाव: ' या वाक्याप्रमाणे बापूसाहेबांनी केलेलीं भाषांतरेही सर्वोत्कृष्ट उतरलीं आहेत, हे काय सांगावयास पाहिजे? त्यास प्रगट होऊन आज शंभर वर्षे झालीं असता, आणि इतक्या अवधीत विद्याप्रसार व ग्रंथरचना ही कामे आजवर वाढत्या प्रमाणांत चालू असता, त्यांच्या तोडीचीं दुसरीं पुस्तकें फार क्वचित् दाखविता येतील असे वाटते. सुबोध, सरळ आणि रम्य अशा भाषापद्धतीबद्दल तर त्याचे अग्रस्थान आजपर्यंत ढळलें आहे, असें म्हणण्यास फारसा पुरावा पुढे करता येणार नाही. पुन्हां पुन्हां वाचल्याने या पुस्तकाचे मनोरमत्व कमी होत नाही, किंवा त्याचा कंटाळा येत नाही. उलट वाचकांचा उत्साह व उल्हास कायम राहतो. निबंधमालाकारासारख्या मार्मिक ग्रंथकाराने बापूसाहेबांच्या भाषेची फार तारीफ केली आहे. इतके सांगितले असतां या बाबतीत कांहीं अधिक सांगण्याची आवश्यकता आहे असे वाटत नाही. बापूसाहेब आपल्या वयाच्या ४४ व्या वर्षी म्हणजे इ. स. १८३० या साली वारले.*

बापूसाहेबांच्या भाषेचा व अनुवादकुशलतेचा नमूना त्यांच्या बालमित्रांतील पुढील चुटक्यावरून चांगल्या रीतीनें कळून येण्यासारखा आहे.

मैना.

मैना घ्या हो मैना. कोणाला मैना पाहिजेत? अहा! काय चांगल्या मैना आहेत! असे बोलत एक मनुष्य यमनीचे दारावरून

---

* ज. र. आजगांवकर यांच्या लोकमित्रांतील (आक्टोबर १९१०) लेखावरून.

चालला होता यमनी ते ऐकून दारी गेली. आणि पहाते तो एक पांखरेविक्या डोईवर मैनाचा पिंजरा घेऊन चालला आहे. त्या आत उड्या मारीत आहेत, या काठीवरून या काठीवर बसताहेत आणि मधुर मधुर शब्द करिताहेत, तेणेकरून यमनी मोहित होऊन, केव्हा त्याजवळ जाईन अशा उत्कंठेने धावली, थोडक्यात चुकले, नाही तर ती ओटीच्या कांठावरून पडलीच असती. ' मुली तुला मैना पाहिजेत ? ' असे पाखरेविक्याने तिला पुसले ती म्हणाली ' पाहिजेत, पण थांब अमळ, मी आतून बाबाला पुसून येते. ' त्याने बरे म्हणून पिंजरा ओसरीवर ठेविला. यमनी धांवत धावत बापाकडे जाऊन म्हणते, ' बाबा ! बाबा ! लवकर ये ! '

त्र्यंबकशेट—एवढी घाई कसची आहे यमने ?

यमनी—बाबा, ओटीवर एक पांखरेविक्या आला आहे त्याजवळ मैना पुष्कळ आहेत, आणि त्या फार चागल्या आहेत.

त्र्यंबकशेट मग, याचा तुला इतका हर्ष कसचा झाला ?

यमनी—बाबा, जर तू सागशील तर मी त्यांतली एक मैना विकत घेईन.

त्र्यंबकशेट—विकत घ्यायला तुझ्याजवळ पैसे आहेत काय ?

यमनी-हो, आहेत हे माझ्या पिशवीत.

त्र्यंबकशेट—पण त्या पाखराला चारा कोण घालील ?

यमनी—मी बाबा मी तिला आपल्या हाताने चारीन.

त्र्यंबकशेट–होय, पण मला तुझे भय वाटते

यमनी–कसचे बाबा ?

त्र्यंबकशेट–की तू तिला उपाशी किंवा तान्हेली एकादे दिवशी मारशील.

यमनी मी तिला उपाशी किंवा तहानेने मारीन ? ते मी कधी होऊ देणार नाही. पहिल्याने तिला खाऊ घातल्याशिवाय मी अन्नाला शिवणार नाही.

त्र्यंबकशेट–मुली तूं विसराळू आहेस, एकादे दिवशीं तरी तुला विसर पडेल, इत्यादि

गोष्ट मनोहर आहे परंतु विस्तारभयास्तव ती पूर्ण करता येत नाही. तथापि मैना घेतल्यावर काही दिवसानी यमनीस तिचा खरोखरच कसा विसर पडला व यामुळे शेवटी एके दिवशी ती बिचारी आपल्या पिंजऱ्यात चोच वासून व पख पसरून कशी मरून पडली याचे हृदयद्रावक वर्णन ज्यानी वाचले नसेल त्यानी ते बाळमित्रांत अवश्य पहावे अस्तु

अशा प्रकारे प्राचीनतेचे पटल दूर फेकून नवीन युगांत प्रवेश केल्यास आमच्या कथावाङ्मयास आज सुमारे शंभर वर्षें झाली, व अशा प्रकारे आमच्या कथावाङ्मयाचे धुरीणत्व छत्रे–चिपळूणकराकडे जाते.

रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख व रा. ब. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांची कामगिरीही मराठी कथावाङ्मयास पोषकच होती, पण ती निराळ्या स्वरूपाने. लोकहितवादीच्या ' ऐतिहासिक गोष्टी ' वाखाखण्यासारख्या आहेत व दादोबा पांडुरंगांना आपले लेखन कसे चित्ताकर्षक करता येत असे हे आपण पाहिलेच आहे.

प्रकरण २ थें.

गोष्टीची कादंबरी.

बाबत कोणतीही असो; तिची सुरुवात पायाशुद्ध पाहिजे आमच्या कथावाङ्मयास हे सुदैव लाभावयाचे होते नवयुगांतील त्याचा उपक्रम पुण्यांत एका ' बृहस्पति ' कडून आणि मुंबईस तितक्याच योग्यतेच्या दुसऱ्या एका गृहस्थाकडून सुरू केला जाणे, त्याच्या भावी उत्कर्षाचे स्पष्ट चिन्ह होते. यावेळीं त्यास दुसरेही अनेक शुभशकून होत होते. इंग्रजांचे राज्य सुस्थिर होऊं लागून त्यांच्यासारख्या भिन्न संस्कृतीच्या लोकांशी आमचा परिचय अधिकाधिक दृढ होत चालला होता. लोकांत साक्षरता वाढू लागली होती. मुद्रणकला आपली कला प्रकट करूं लागली होती. सुदीर्घ कालानंतर अखिल महाराष्ट्रास व विशेषत. पुण्यास शांततेचे दिवस पहि

त्यानेच प्राप्त झाले होते. लोक सुखी असून बहुजनसमाज अज्ञानांत होता. व्यवसायराहित्यामुळे लोकांस फुरसतही तितकीच होती.

नवयुगाच्या सुप्रभाती अशा अनुकूल समयी कृष्णशास्त्र्यासारखे व्युत्पन्न व बापूसाहेब छत्र्यासारखे प्रतिष्ठित गृहस्थ कथावाङ्मयाच्या जीर्णोद्धारार्थ निघालेले पाहून या वेळीं दुसरीही कित्येक शास्त्री व गृहस्थ मंडळी या कामी उद्युक्त झाली. या श्रेणीत महादेवशास्त्री कोल्हटकर, लक्ष्मणशास्त्री हळबे, वामनशास्त्री इस्लामपूरकर, पांडुरंगशास्त्री पारखी, शंकरशास्त्री पदे, गोविंदशास्त्री बापट वगैरे शास्त्रीमंडळीचा व बाबा गोखले, विनायक कोंडदेव ओक, रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर, आनंदराव सखाराम बर्वे, नारायण सदाशिव रिंजबुड, इत्यादि गृहस्थ मंडळींचा समावेश होतो आणि अशा मंडळींनी कंबरा बांधल्यावर रामजी गणोजी, बाळकृष्ण दिनकर वैद्य, गो. मो. कार्लेकर, हरि बाबाजी, वगैरे लोक का स्वस्थ बसणार आहेत? वरील मंडळींनी प्रतिष्ठित समाजाकरिता प्रतिष्ठित कथावाङ्मयास प्रारंभ करताच यांनीही अप्रतिष्ठित लोकासाठी अप्रतिष्ठित कथावाङ्मयास हात घातला.

आणि असे व्हावयास पाहिजेच होते बहुजनसमाज हा निरनिराळ्या पायऱ्यांच्या लोकांनी बनलेला असून, प्रत्येक पायरीच्या लोकांच्या जशा गरजा तशा आवडीही विशिष्ट असतात. अशा स्थितीत ज्या त्या वर्गासाठी ज्या त्या वर्गाचे विशिष्ट कथावाङ्मय निर्माण होणे अपरिहार्य असते. प्रत्येक व्यक्तीचीही हीच गोष्ट आहे, मग

अनेक पायऱ्यांच्या लोकांनी बनलेल्या बहुजनसमाजाविषयी ती तशी असेल, यांत नवल नाही. अप्रगल्भ वयात प्रगल्भ वेष घेतल्याने मनुष्याचे जसे हसू येते तसे ते त्याच्या इतर कृयानीही येते. म्हणूनच तो साहसा असे करीत नाही

आमच्या कथावाङ्मयाने एकदम उच्च उडी घेणे त्यास शक्य नव्हते आणि इष्टही नव्हते किंबहुना त्याच्या पहिल्या पुरस्कर्त्यास नवीन कथावाङ्मय निर्माण करण्यापेक्षां लोकांच्या तोंडी इतस्तत विखुरलेले कथावाङ्मय संशोधित व संकलित करण्याचे महत्वाचे काम करावयाचे होते व ते त्यानी योग्य रीतीने बजावले. यांनी अद्भुताविषयी यक्षगंधर्वांच्या आणि भुतासमधा या, शौर्याविषयी दरोडे व त्याच्या निवारणाच्या, चातुर्याविषयी भोजराज कालिदासाच्या आणि बीरबल बादशहाच्या, मुत्सद्देगिरीविषयी नानाफडणवीसप्रभृति साडेतीन शहाण्याच्या, विनोदाविषयी कयेकऱ्यांच्या व मूर्खत्वप्रदर्शनासाठी जावईबुवाच्या, लोकाच्या तोंडा असलेल्या विविध गोष्टी एकत्र व उपलब्ध केल्या व कथावाङ्मयाचा पाया मजबूत केला. याच कथावाङ्मयातून पुढे कित्येक कादबऱ्या तयार झाल्या असतील ही गोष्ट निराळी, परंतु यापेक्षा श्रेष्ठ वाचनाची गोडी व पात्रता आम्हांत तेव्हा होतीच कोठे ?

रामचंद्र अनंत तुगलकृत ‘ जागती ज्योत ’ ही गोष्ट कालानुक्रमांत पहिले स्थान पटकावते. ही सन १८३८ त प्रसिद्ध झाली

यानतर सोळा वर्षे अगदी सामसूम दिसते. सोळा वर्षांनतर म्हणजे सन १८५४ साली ' बाटसराच्या गोष्टी ' प्रसिद्ध झाल्या, व रामजी गणोजीचे ' स्त्रीचरित्र 'ही याच वर्षी पुढे आले. सन १८५६ त ' बैठक चावडी ' तयार झाली आणि बस्स-बर्थोल्डचे भाषातर व रे बाबा पद्मनजी याची ' यमुनापर्यटन-कादबरी ' धरून सन १८५७ पर्यंत सुमारे पाच पुस्तके आमचे कथावाङ्मयाचे सदर सुशोभित करतात पुढेही बरीच वर्षे कथावाङ्मयाचे पाऊल असेच मद दिसते आणि आपल्या इतिहासाच्या पहिल्या पाव शतकात ते अजूनही नसण्यातच गणण्यात येते, असे म्हटल्यास हरकत नाही.

परतु काय असेल ते असो, सन १८५७ सालानतर हे मान बदलले आपणात जी कहीं सार्वत्रिक जागृति दिसू लागली ती सारी सन १८५७ नतर आणि आमच्या गोष्टीची कादबरी होते तीही सन १८५७ नतरच. तथापि यात बुचकळ्यात पडण्यासारखे कहीं नाही सन १८५७ चा सेनाविद्रोह हे जसे एक विघ्न होते, तसाच ते एक चमत्कार होता. असे विघ्न आणि असा चमत्कार एकाएकी घडून आल्यावर त्याचा प्रभाव निरनिराळ्या विषयावर निरनिराळ्या प्रकाराने घडून येणे साहजिक आहे. कथावाङ्मयावर याचा कांही अंशी प्रतिकूल तर बऱ्हर्श अनुकूल असा परिणाम झाला. प्रतिकूल परिणाम हा झाला का, त्याची पैदास दिरगाईवर पडली आणि अनुकूल परिणामाविषयी दुसरे कांही जरी सागतां आले नाही तरी एवढे

आम्हांस खात्रीने म्हणता येईल की, शांततास्थापनेनतर असले प्रसग कथावाङ्मय निष्पत्तीस पहिल्याने कारणीभूत होतात मराठीतच काय, पण हिदी, बगाली, इग्रजी इत्यादि भाषातहि या घटनेवर कथावाङ्मय निर्माण झाले आहे. किंबहुना या विषयावरील दुसऱ्या भाषेतील पुस्तके मराठीपेक्षा अधिक सुरस आहेत. 'झीनात-महाल' सोडून मराठीत या घटनेवर 'हबीरराव आणि पुतळाबाई' ही एकच काय ती गोष्ट आहे. परतु हल्लीच्या ऐतिहासिक कादबऱ्याच्या कसोटीला ती उतरत नाही. म्हणजे तिच्या वाचनाने हल्लीच्या ऐतिहासिक कादबऱ्यांच्या वाचकाची या विषयावरील कादबरी-वाचनाची तहान भागत नाही अशा स्थितीत मराठी कादबरीकार या घटनेवर उत्कृष्ट कादबरी लिहिण्याच्या ऋणातून मुक्त झाले आहेत असे जरी म्हणता येणार नाही, तरी आपले नाहीं आपल्या पूर्वीच्या लोकांचे लक्ष या विषयाकडे गेले होते, एवढीच समाधान मानावयास जागा आहे असो.

आमच्या गोष्टीची कांदबरी सन १८५६ त झाली, परतु ती स. १८५७ सालच्या बडाच्या वणव्यात जळून गली! रे. बाबा पदमनजी याचे 'यमुना पर्यटन' हे कादबरीच्या धर्तीवर लिहिलेले एक काल्पित कथानक आहे. तरी यातला विषय त्यावेळी लोकात खरोखरी चाललेल्या सामाजिक सुधारणेसंबधाचा आहे यांत विधवा विवाहाच्या बदीमुळे विधवांची कशी वाईट स्थिति होते आणि या योगाने समाजांत भयकर अत्याचार होऊन समाज कसा बिघडत

आहे हे दाखविले आहे. विषयप्रतिपादन शांतपणे पण वाचकांच्या मनात ठसेल असे जोराने केले आहे, पण पर्यवसान ख्रिस्ती धर्मावर होत असल्यामुळे की काय न कळे—लेखक महाराष्ट्रीय असूनही त्यास ती मराठी वाचकास लोकप्रिय करण्याच्या कामी हार खावी लागली. अर्थात रेव्ह. बाबाची स. १८५६ तली ही कादंबरी, सन १८५७ तल्या वणव्यांत ती जळून गेल्याप्रमाणेच आहे. याच्या उलट ‘ घाशीराम—कोतवाल ’ ची गोष्ट घ्या. कै. रा. ब. मो. का. विजयकरकृत, या ऐतिहासिक कल्पिलेल्या कादंबरीचा विषय यमुना-पर्यटन इतका जिव्हाळ्याचा नसतां व उलट त्यांत आमच्या लोकांची ठिकठिकाणी टर उडविली असतांहीं ‘ यमुनापर्यटन ’ प्रमाणे सनातन धर्मावर प्रत्यक्ष हल्ला नसल्याकारणाने घाशीराम कोतवाल जरी सपशेल वांचला असे म्हणता येणार नाही, तरी कांही काळ त्याने निःसंशय टिकाव धरला. ज्या कादंबरीच्या प्रत्यक्ष नायकाला दगड-वृष्टीने मृत्यु येतो, त्याच्या गोष्टीला थोडीबहुत दुखापत होणें आश्चर्यकारक नाहीं !

आतां कालमानानुरूप केवळ मनोरंजन करण्यापलीकडे विशेष उडी न घेतल्यामुळे याच काळांतील दुसऱ्या एक दोन कादंबऱ्या किती महत्त्व पावल्या आहेत त्या पहा. त्यापैकीं एकीचा तर मुळीच पत्ता नाही, पण हल्ली दहावी आवृत्ति पाहिली आहे ! त्या कादंबऱ्या म्हणजे बाबा गोखलेकृत ‘ राजा मदन ’ व लक्ष्मणशास्त्री हळबेकृत ‘ मुक्तामाला ’ ह्या होत. कै. म. गो. रानडे यांनी सरकारी आज्ञेनें

इ. स. १८६४ पर्यंतच्या मुंबई इलाख्यांत प्रसिद्ध झालेल्या मराठी वाङ्मयाची पाहणी केली, तिच्यांत रे्व्ह. बाबांच्या यमुनेस रावबहादूर सपशेल विसरले असून, वरील तीन्ही पुस्तकांचा मात्र त्यांनी गौरवपूर्वक उल्लेख केला आहे *

मुक्तमाला' लोकादरास पात्र झालेली पाहताच 'रत्नप्रभा' (१८६६), 'मंजुघोषा' (१८६८), 'वसंतमाला' (१८६८), 'विश्वासराव' (१८७०), 'विचित्रपुरी' (१८७०), 'पुष्पमाला' (१८७२), 'विदग्धस्त्रीचरित्र' (१८७२), 'मधुसूदन व रूपसुंदरी' (१८७२), 'कस्तूरिका व दीपसेन' (१८७६), व 'मित्रचंद्र' (१८८०) इत्यादि अद्भुतलीला दर्शविणाऱ्या सुमारे पांचपंचवीस बहिणींची जोड तिला अवघ्या पंधरावीस वर्षांत मिळाली आणि सन १९१६ अखेर तिच्या बहिणींची ती संख्या ११३ वर गेली.

---

* Under novels, three works deseive mention Ghashuam Kotwal by late Rao Bahdur Moroba Kanoba, Muktamala by Laxman Shastri Halve and Raja Madan by Baba Gokgale Of the original Muktamala and Raja madan are the best

"Growth of Marathi literature" in Miscellenous Writtings by M G Ranade page 17.

बाबा गोखले यांचा ‘ राजा मदन ’ कोठें गडप झाला हें समजत नाही, परंतु तो आपल्या जनकाच्या लौकिकाप्रमाणे आणि नावाप्रमाणेही मोठा विलासी असला पाहिजे हे खास.

यापैकीं मुक्तामालेसंबंधाने कै. रानड्यांप्रमाणे निबंधमालाकारानीही फार चांगला अभिप्राय दिला आहे. बाकीच्या कादंबऱ्याही कमी मनोरंजक होत्या असे नाहीं. परंतु हळबेशास्त्र्यांची वर्णनशैली व साधी पण प्रौढ शब्दरचना वगैरे बाबतींमुळे मुक्तामाला अधिक वाखाणली गेली. मुक्तामालेप्रमाणे ज्या अद्भुत कादंबऱ्या मराठी वाचकांस विशेष आवडतात त्या रिसबुडकृत ‘ मंजुघोषा ’ व ‘ विश्वासराव ’, जोरवेकरकृत ‘विचित्रपुरी’ व पारखीकृत मित्रचंद्र ’ ह्या होत. ह्या कादंबऱ्या अजूनही तितक्याच लोकप्रिय आहेत. अशिक्षितात, अल्पशिक्षितात व स्त्रीसमाजांत या पुस्तकांची चहा आहे. ही व अशीं पुस्तकें पैदा होण्याचा काल जरी मागे पडला, तरी त्यांचे वाचन मागे पडले असे म्हणतां येणार नाहीं. ही पुस्तकें आजही लोकप्रिय आहेत व दीर्घकालपर्यंत तीं तशीं राहतील असे निदान हल्लींच्या अनुभवावरून तरी आम्हास वाटते.

मंजुघोषा, मित्रचंद्र व त्याच प्रकारच्या इतर कादंबऱ्या बहुतेक एका ठशाच्या आहेत. त्यांचीं संविधानकें कल्पनासृष्टींतून घेतलेलीं आहेत. आपल्यासारख्या आजकालच्या जगांत वागणाऱ्या माणसांना त्यांतल्या गोष्टींचा अनुभव कधीच येणे शक्य नाहीं कथानकांतील

नायक, नायिका व त्यांचा परिवार यांच्या वागण्यासवरण्याची तऱ्हा, त्याच्यावर आलेले प्रसंग इत्यादिकांकडे लक्ष्य दिले म्हणजे असे वाटतें की, रहात असतील ही माणसे अरबी भाषेतील गोष्टींतल्या मनुष्यांच्या प्रदेशाजवळ कोठेतरी. परंतु त्यांची बुद्धिमत्ता व तसेच त्यांचे कलाकौशल्य, त्यांचीं काचेची हंड्याझुंबरे, मूनलाइट इत्यादिकांची त्यांच्या बंगल्यात रेलचेल पाहून, हे प्राणी एकोणि-णिसाव्या शतकातलेच असावेत असेही पण एकदां वाटते अशी असद्भता जबरी या सर्व पुस्तकांतून दिसून येते तरी ज्यावेळी ती लिहिली गेली त्यावेळी सात्विक करमणुकीला दुसरें साधन नसल्या-मुळे त्यांनाच त्याकाळी फार महत्व आले होतें आणि याच कारणामुळे तीं अद्यापीही टिकाव धरून राहिली आहेत.

दुसरी श्रेणी सात्विक करमणुकीची. ही पुस्तके प्रसिद्ध करीत असतां आमची तिसरी श्रेणी यावेळीं काय करीत होती हे आपणांस पाहिले पाहिजे. रामजी गणोजीचे स्त्रीचरित्र प्रसिद्ध झाल्यावर कल्या-णकर, चिंचणकर, गोंधळेकर, कानिटकर, गोडबोले, वगैरे गोष्टी लिहिणारे फर्डे लेखक कांहीं स्वस्थ बसणारे नव्हते आणि त्यांच्या चाहत्यांनीं त्यांस स्वस्थ बसूही दिले नसते. त्यांनींही मराठी भाषे तील बोधपर, मनोरंजक, अद्भुत, विलक्षण, सुरस, चमत्कारिक, लुच्चेगिरी आणि ठकबाजीच्या वगैरे अनेक प्रकारच्या शेकडो गोष्टी उजेडात आणल्या. त्यांची नावे, त्यांचे विषय, त्यांचे विवेचन वगैरे पहावें तो सर्वच कांही नमुनेदार दृष्टीस पडते. ‘ अरे, पण मीच

गुलजार चद्री ', ' गोमा गणेश पितळी दरवाजा ', ' चमेली कुत्रीचे कौतुक अथवा सुवर्णाचा लोटा ' टिमाजी माकडाचे चातुर्य अथवा माझी बहीण तुझी बायको ' ' भिजेन पण नाटक पाहीन ', ' लाडावलेली रगी ', ' विद्वान् पोपट, पोपट पण पोपट, मौल्यावान् पोपट ', ' विलासी मोहना अथवा बाई आली पणांत बुवा बसले कोनांत ' वगैरे नुस्तीं नावे वाचून जर आपणास हसू येते तर प्रत्यक्ष पुस्तकांचे वाचन किती मनोरजक असू शकेल हे कल्पनेनेच ताडावे. तथापि नमुन्यासाठी म्हणून पुढील एकच गोष्ट येथें देतो'—-

गळतें काय ? मु व्वरस !

" कांही वर्षांमागे नारायणराव म्हणून कोणी एक गृहस्थ साताऱ्यास रहात असे. तो मोठ्या उदार मनाचा असे. परंतु गरीबीमुळे त्याला ज्याप्रमाणे वाटे त्याप्रमाणे वर्तणूक त्याला हातून होत नसे. म्हणूक तो रात्रदिवस तळमळे. तरी त्याचा कांहीं एक इलाज चालत नसे. तथापि तो आपलेकडून होईल तितके करून आपल्या शक्तीप्रमाणे आल्यागेल्याचा समाचार घेत असे.

संसारांत स्त्री मनाप्रमाणे वागणारी असली पाहिजे; म्हणजे कसेही बरेवाईट दिवस आले तरी अन्नने राहण्यास सहसा पचाईत पडत नाही. नारायणरावाची स्त्री यमुनाबाई हीही आपले पती माणेच त्याला जे आवडेल त्या रीतीने वागून आनदाने आपला काळ घालवीत असे, म्हणून त्या उभयतांमध्ये कधीही तटा बखेडा न होता

सदोदित ती मिळूनमिसळून वागत असे. कोणी कसाही प्रवासी असो, गांवांत आलेला आहे असे एकदा समजले म्हणजे नारायणराव हस्तेपरहस्ते होईल तितके करून त्याचा समाचार घेत असे

सखारामपंत म्हणून कोणी एक भिक्षुक राजापूरचा राहणारा भिक्षुकीच्या संबंधाने साताऱ्यास गेला होता. आल्यागेल्याचा समावेश नारायणरावाकडे ही गोष्ट सखारामभटास ठाऊक होती म्हणून याने नारायणरावाचा शोध करून तो त्याच्या घरी उतरला तो तेथे गेला या समयी अगदी तिसरा प्रहर झाला होता, यामुळे तो क्षुधेने आणि तृषेने अगदी व्याकुळ झालेला होता.

तो ओटीवर येऊन बसला हे यमुनाबाईने पाहिल्यानंतर ती घरांतून बाहेर आली. नारायणराव या समयी कांहीं कामाकरिता बाहेर गेला होता यमुनाबाई ओटीवर आल्याबरोबर सखारामभटाने तिला म्हटले कीं, ‘ बाई, मी कालपासून उपाशी आहे, आपलें नाव ऐकून येथे आलो आहे. माझेजवळ तांदूळ आहेत, तितके आपण शिजवून घालाल तर पहा, मजवर आपले मोठे उपकार होतील.

सखारामभटाचे हे भाषण ऐकून यमुनाबाईस वाटले की, ब्राह्मण भिडस्त आहे असा प्रसंग याला कधीं आलेला नसेल म्हणून हा असे बोलतो आहे. मग ती त्याला म्हणाली, भटजी ! मला तुमचे तांदूळ नकोत. तुमची स्नानसंध्या होते आहे तोंपर्यंत मी तयार करिते. तुम्ही उठा आतां. जा, ती तिकडे विहीर आहे, चला आ

घोळ करा, असे सांगून त्याला स्नानाकरिता विहिरीवर पाठवून आपण घरांत गेली.

नारायणरावाची एक म्हैस होती, तिची शिंगे अतिशयित लांब लांब असून ती जशी आपण बांव करितो, त्या बांवेप्रमाणे पसरलेलीं होती. सखारामभट स्नान करून आल्यानंतर संध्या करीत बसला असतां त्याची नजर त्या म्हशीच्या शिंगावर गेली. मग त्याला मोटे नवल वाटून तो यमुनाबाईस म्हणाला की ' बाई, तुम्हांस एक गोष्ट विचारणार आहे, पण आपण जर मला संतोषाने विचारण्याकरिता परवानगी द्याल तर विचारीन. '

त्यावेळी यमुनाबाईस वाटले की, हा या समयी दुसरे ते काय विचारणार आहे ? तोंडी लावण्याची, कालवणाची वगैरे कशी काय तजवीज केली आहे म्हणून विचारील, अशी तिची समजूत होऊन तिने त्याला म्हटले की, ' भटजी तुमच्या मनांत जे काय विचारावयाचे असेल ते मनांत कांही एक अंदेशा न आणतां विचारा बरें.

सखाराम—दुसरे कांही नाही. विचारायचे म्हणून इतकेच की, म्हैस घरीं बाळगली आहे वाटते ?

यमुना—होय. कोणी येतो जातो अशा वेळेस तुमच्यासारखा ताक तरी येथे फुकट देतो आहे कोण ? वस्ती पडली शहरची तशांतून कोणाकडे गेलच कोडग्यासारखे वागायाला एखादे दिवशी, तर नवल परीच कदाचित् कोणी देईल वाटीभर म्हणा; पण तशान काय

आमचा निभाव लागतो. आल्यागेल्याचे घर म्हणा घटकाभर तुम्ही पाहुण्यावाचून एक देखील दिवस जातो आहे असं नाही. एक दोन आहेतच.

सखाराम--घेतलीत तरी केवढ्याला ही ?

यमुना वीस की एकवीस रुपायाना घेतली आहे असे वाटत. कोणी आठवण धरून ठेवली आहे ! आज म्हटलं म्हणजे सात आठ वर्षं झाली या गोष्टीला.

सखाराम--दूध तरी देते काय वेळेस मण आदमण ? इकडल्या म्हशी म्हटल्या म्हणजे फारच दुधाळ असतात म्हणून ऐकतो.

यमुना--मण आदमण दूध देणारी म्हैस जर तशीच गुजराथी घेतली तर या साताऱ्यामध्ये तिला रुपये दोनशे पडतात. एवढी महाग घेववते का बर आमच्यासारख्या गरिबाला.

सखाराम--ही किती देते तर मग ? ही गांवठी घेतली असे दिसते यावरून.

यमुना--गांवठी तर हो ! आमची गरीबाची म्हटली म्हणजे उडी किती ! फार म्हटलं तर पंचवीस, तीस म्हणजे पराकाष्ठा झाली. त्यांतून शेर दोन शेर देतेही वेळेला. अगदींच म्हणजे थोडक देते असं नाहीं. इकडून तिकडून गुजारा होतो आमचा.

सखाराम--मग ही अशी कां घेतलीत ? इतके दूध देणारी दुसरी लहान शिंगाची मिळाली असती, जर तशीच नीट परीक्षा

करून घेतली अमती तर. ही तरी कांहीं वाईट आहे असे मी ह्मणत नाहीं; परतु विचारावयाचे म्हणून इतकेच की, जर ही आहे याच ठिकाणी सदोदित बाधीत नसल्यास तर मग माझे विशेष बोलणे नाही. परतु आहे याच ठिकाणी जर बांधीत असल्यास तर मग मात्र मोठा विचार केला पाहिजे. कारण न जाणो ! ही आहे अशी याच ठिकाणी जर मेली तर हिची ही पसरलेली लाब लाब शिंगे तुमच्या या व्हान दरवाज्यातून जातील तरी कशी ? याच विचारांत मी मघापासून पडलो आहे. कारण दरवाजा पडला अरुद आणि ठेंगणा आणि तुमच्या या म्हशीची शिंगे पडली अफाट तेव्हा कसे होईल म्हणून विचारतो.

सखारामभटाच्या मुखांतून याप्रमाणे अक्षरें निघाली मात्र. मग काय विचारता ? तिच्या पायांचा जाळ मस्तकीं गेला तिनें त्या रागाच्या झपाट्यामध्ये त्याला म्हटले की, ' अरे मेल्या चाडाळा ! शिजवून घालते त्याचा उपकार फेडतोस काय हा ! हे घे तांदूळ, घाल बोडक्यावर आपल्या ! आणि हो चालता येथून. बसू नकोस एथे. विघ्नसंतोषी कोठला. मेला आला आहे तरी कोठून कोण जाणे. दाडगा गुलाम ! '

याप्रमाणे बोलून तिने ते कडास आलेले तांदूळ तसेच त्याच्या पदरांत घातले. बाईस राग आलेला पाहून सखारामभट अगदीं ओशाळून गेला. त्याने आपल्या धोत्राची झोळी करून, त्यांत ते तांदूळ घेतले, आणि तसाच उपाशी जाऊ लागला. तेव्हां त्यांतील पाणी

खालीं गळू लागले. त्या समयी ते पाहून रस्त्यांत त्याला एकाने विचारलें की ' महाराज, गळते काय ? त्यावर ' मुखरस ' असे सखारामाने उत्तर दिले.

हे त्याचे भाषण ऐकून त्या गृहस्थास मोठेच नवल वाटले. त्याने भटजींस पुन्हा विचारले कीं ' महाराज आपले बोलण्याचा भावार्थ मी समजलो नाही. तेव्हां त्याने त्याला झालेली सर्व हकीकत सांगितली. ते ऐकून त्या गृहस्थास वाटले की, हा उपाशी आहे. मग तो त्यास म्हणाला की तुम्ही आता आमच्या घरी चलावे, आणि भोजन करून मग जेथे जावयाचे असेल तेथे जावे. बरे आहे म्हणून तो त्याचे घरीं गेला. पुढे भोजन झाल्यानतर तो त्यास विचारू लागला, तेव्हा तो गृहस्थ भटजींस म्हणाला की मुखरस विसरू नका; नाही तर पुन्हा असले प्रसग येतील *

---

* गो. वि. कानिटकर कृत ' अद्भुत चमत्कार सग्रह ' (१८७८)

प्रकरण ५ वें.

एक पाऊल पुढें.

सन १८७५ ते सन १८८५ पर्यंतचा काल म्हणजे कांहीं फार नाहीं अवघी दहा वर्षे. परतु मराठी विदग्ध वाङ्मयाच्या इतिहासात हीच दहा वर्षे विलक्षण क्रांतिकारक व म्हणूनच विशेष संस्मरणीय होत. हा अल्प काल महाराष्ट्र व महाराष्ट्रीयांच्या प्रत्येक बाबतीसबंधाने महत्त्वाचा आहे, तसा तो मराठी विदग्ध वाङ्मया-संबधानेही आहे. या वेळी बडाळी मोडून देशांत सर्वत्र शांतता नांदत होती विश्वविद्यालये स्थापन झाल्यास दोन तपे होऊन गेली होती व शेपन्नास महाराष्ट्रीय पदवीधर म्हणून चमकू लागले होते. वृत्तपत्रे व मासिक पुस्तके याचा प्रचार वाढत्या प्रमाणावर होऊ लागला होता. शिक्षण, पुनर्विवाह, परदेशगमन, अत्यजोद्धार वगैरे गोष्टीचा पाया पडून गेला होता. प्रार्थनासमाज, सत्यशोधक समाज, शारदासदन वगैरे मतविशिष्ट व कार्यविशिष्ट संस्था अस्तित्वांत आल्या होत्या; एवच महाराष्ट्र या वेळीं संक्रमणावस्थेच्या पहिल्या प्रसगाशीं तोंड देत असून, वेळ फार आणीबाणीची होती.

नूतन संस्कारामुळे आणि नव्या शिक्षणामुळें महाराष्ट्रातील रीतरिवाज सहजच पण नकळत बदलत होते ता. १८ सप्टेंबर सन १८७१ च्या ज्ञानप्रकाशांत एका गहस्थानें खालीलप्रमाणे पन्नास

वर्षांत पुण्यातील रीतरिवाजांत पडलेल्या फरकाचे वर्णन केले आहे. धर्मश्रद्धेस पख फुटून ती उडू लागली आहे अगरखे जाऊन अबडू, पाटलोणी, कोट निघाले इष्टकऱ्या, बुटे, पायात चढविल्या-वांचून आता मनुष्य शोभतच नाही. जुनी पागोटी जाऊन गोंडेदार लोकरीच्या खलाशी टोप्या घातलेले लोक चहूकडे दिसतात. पूर्वी क्वचित् थंडीच्या दिवसात कोणी डोईस रुमाल बांधीत: आतां कफ टर बांधू लागले आहेत. बनातीच्या मगजीच्या गोंडे लावलेल्या बंड्या जाऊन शर्टें निघाली. मखमली किनखापी खोगिरें रद्द होऊन ढुंगणापुरतें कातडे तट्टावर घालून कित्येक लोक बसतात. पूर्वी उन्हाळ्यांत पाण्यांत वाळा घालून गार करून पीत. आता सोडावाटर लेमनेटच्या बुचांचे फटफट आवाज जिकडेतिकडे ऐकू येतात. पूर्वी शंकराचार्य एकच होते, आता घरोघर झाले आहेत! पूर्वी देवडीवर पाहऱ्याला माणसे ठेवीत, हल्ली बांड्या शेपटीची कुत्रीच कोठें कोठें आढळतात! हल्ली कलाल श्रीमंत होत चालले आहेत! धर्मपंथही निराळे स्थापन होत आहेत.' इ. परंतु अशा आणीबाणीच्या वेळीं जी गोष्ट घडून यावयास पाहिजे होती, तीही सुदैवाने घडून आली. ती गोष्ट म्हणजे कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निबंधमालेचा अवतार ही होय. ज्या विविध कार्याकरितां निबंधमालेने अवतार धारण केला होता, त्या सर्व कार्यांत विचारजागृतीचें व मराठी गद्यवाङ्मयासंबंधाने तिचे कार्य परमश्रेष्ठ आहे.

वडिलांप्रमाणे त्यांनी प्रत्यक्ष कथावाङ्मयास जरी हात घातला नाही, तरी त्यास पोषक अशी पुष्कळ व महत्वाची कामगिरी विष्णु-

शास्त्र्याच्या हातून झाली आहे. निबंधमालेंत भाषादूषण, भाषापद्धति, भाषांतर, लेखनशुद्धि, वाचन, विद्वत्व आणि कवित्व, ग्रंथावर टीका, वगैरे विषयावर त्यांचे बहुश्रुत व भारदस्त असे स्वतंत्र लेख तर येतच. परंतु याशिवाय 'विनोद व मद्दाख्यायिका' नावाचें एक सुंदर सदर निबंधमालेत येत असे. या सदरांत त्यांनी कित्येक मौजेच्या आख्यायिका व विनोदपूर्ण दंतकथा निवेदल्या आहेत, ज्यांत त्यांचें एतद्विषयक कौशल्य उत्कृष्टपणें दिसून येते.

परंतु या सर्व गोष्टी यांनीं केलेल्या विचारजागृतीपुढे कांहींच नव्हत. या आत्मजागृतीचा परिणाम पुढील पिढ्यांवर तर निःसंशय आलाच, परंतु त्यांच्या समकालीनांसही तिनें आपला प्रभाव दाखविल्याशिवाय सोडलें नाही. त्यांचा चरित्रकार म्हणतो " ज्याप्रमाणें पवित्र शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें ईश्वरानें प्रचंड आकाश उत्पन्न केल्यानंतर सृष्टि-निर्माणाचे चौथे दिवशीं संध्याकाळीं लहान लहान अगण्य ताऱ्यांचे समुदायांत प्रथमच द्वितीयेचें अत्यंत लहान परंतु रमणीय चंद्रकलेला एकाएकीं उत्पन्न केलें, त्या वेळीं तो प्रसंग जसा अति रम्य व आनंद-मय वाटला असेल त्याप्रमाणें आपला देश, आपला धर्म, आपला इति-हास, आपल्या जुन्या विद्या, आपलें कलाकौशल्य वगैरे गोष्टींविषयीं ज्या अनेक भ्रांतिमूलक व अहितकारक अशा कल्पना आपले लोकांत पसरल्या होत्या, त्यांचें निरसन करण्याकरितां निबंधमालेचा नूतन उदय झालेला पाहून तो दिवस मराठी रसज्ञ वाचकांस अत्यंत रमणीय व आल्हादकारक वाटला असेल, यांत नवल नाहीं ! *

---

* ल. कृ. चिपळूणकरकृत विष्णुशास्त्री

सन १८७५ ते सन १८८५ पर्यंत निबधमालेप्रमाणे कथा-वाङ्मयास पोषक अशी जी दुसरी महत्वाची गोष्ट झाली ती अर्वाचीन नाट्यकलेचा उदय ही होय नाट्यवाङ्मय व कथावाङ्मय अन्योन्याश्रयी नसले तरी तें एकमेकास पोपक तरी खास होतें मराठी वाङ्मयांत दोघांची पाऊले बरोबरच पुढे पडली आहेत. कारण या कालातील कित्येक एकाएका विद्वानास दोहोंची कामगिरी पतकरावी लागली आहे व ही कामगिरी त्यांनीं मासिक पुस्तके काढून अथवा स्वतत्र ग्रथ प्रसिद्ध करून पार पाडावयास सुरवात केली.

उदाहरणार्थ, शकर मोरो रानडे आणि आनदराव सखाराम बर्वे हे जसे नाटककारांत तर्सेच कादबरीकारांतही मोडतात. बर्व्यांचा ' हिंमतबहाद्दर ' जितका उत्तम आहे, तितकीच त्यांची ' ठगाची जबानी ' सुबक आहे. शंकर मोरो रानडे यानी जितकी नाट्यवाङ्मयाची तितकीच कथावाङ्मयाची सेवा केली आहे. डाक्टर वैद्य प्रहसनासारख्या फार्सापासून तो उत्तमोत्तम नाटकावर त्यानी जशी मेहनत घेतली तशी ती ' मथुरा ' ' शीलादित्य ' इत्याहि कादबऱ्यावरही घेतली. श. बा मुजुमदार म्हणतात ' मथुरा ' ही कादबरी ज्या वेळीं प्रसिद्ध होत होती त्यावेळी ती वाचण्याविषयी लोकांची उत्सुक्ता ज्या मानाने अधिक, त्या मानाने नाट्यकथार्णव वेळच्या वेळीं प्रसिद्ध होण्याचे लांबणीवर अधिक पडत असे, त्यामुळे रानडे कितं आळशी आहेत, म्हणून लोकाची त्यांच्याबद्दल नाखुषी अधिक वाटे असे इतका त्या कादंबरीनें लोकांस चटका लावून दिला होता × '

× श. बा मुजुमदारकृत महाराष्ट्रीय नाटककार ' पृष्ठ १०३

आनंदराव बर्व्यांनांही मराठी भाषा फार उत्तम रितीनें सजवितां येत असे. ' ठगाची जबानी ' हा ग्रंथ वाचीत असतां तो इंग्रजी ग्रंथाचे भाषांतर आहे, या गोष्टीची वारंवार विस्मृति पडते असे त्यांचे चरित्रकार रा. देव हे त्या पुस्तकाविषयीं अगदीं बरोबर म्हणतात.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, बापूसाहेब छत्रे, हरि कृष्ण दामले वगैरे आद्य मराठी कथालेखकांनी घातलेला अर्वाचीन मराठी कथावाङ्मयाचा पाया मजबूत व पद्धतशीर करण्याचे काम दुसऱ्या पिढीतील ज्या लोकांनी उत्तम रितीने बजाविलें, त्यांत अनेक श्रेणीचे लोक आहेत. आणि प्रत्येक श्रेणींत पदवीधर व पदवीधरेतर असे दोन्ही प्रकारचे लोक आहेत. रानडे-बर्वे प्रभृति पदवीधर झाले. परंतु कथावाङ्मयाची या मंडळी इतकीच भरीव कामगिरी करणारे अनेक लेखक या वेळी मराठी कथावाङ्मय समृद्ध करीत होते. किंबहुना या वेळीही कथा वाङ्मयाची पहिली हाक जर कोणास स्पष्ट ऐकू गेली असेल तर ती पदवीधरेतरासच आणि तिला हुंकार दिला असेल तर तो पदवीधरेतरांनींच.

याच हुंकारांतून नाट्यकथार्णवानंतर 'ऐतिहासिक नाटकमाला' (१८८०), ' ऐतिहासिक नाट्यकथावली ' (१८८४), ' कादंबरीकलाप ' (१८८४) इत्यादि केवळ कथावाङ्मयाचा परिपोष करणारीं मासिक पुस्तके जन्मास आली आणि त्यांतून अनेक उत्तमोत्तम गोष्टी कादंबऱ्या व नाटकें प्रसिद्ध होऊ लागली.

विनायक कोंडदेव ओक, नागेश विनायक बापट, विष्णु जनार्दन पटवर्धन, महादेव व्यंकटेश रत्नाळकर, गोविंद शंकर बापट, धनुर्धारी, इत्यादिकांच्या कादंबऱ्या पुस्तकरूपाने एकदम पुढें येऊं लागल्या तर रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर, यांची पुस्तकें विविधज्ञानविस्तारांतून, बजाबा रामचंद्र प्रधान व विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांची मार्फत ज्ञानसंग्रहांतून, गोविंद बल्लाळ देवल व श्रीनिवास भिकाजी सरदेसाई यांची कादंबरीकलापांतून व बळवंतरावजी पाटील यांचीं 'पुण्यग्रामरहस्य,' इत्यादि पुस्तकें ऐतिहासिक नाट्यकथावलींतून प्रसिद्ध होऊं लागली. अनंत वामन बर्वे आणि कृष्णाजी नारायण आठल्ये यांचे प्रयत्नही याच वेळेपासून सुरुवात झालेले त्यांच्या अनुक्रमे 'रहस्य' व 'पुष्पगुच्छ' या मासिकांवरून दिसून येतें.

कसेंही असो, या काळांत आमच्या कथावाङ्मयाने एक पाऊल पुढें टाकलें होतें हे खास. या वेळीं गोविंद शंकर बापट यांची हरि त्रिंबकाची जोडी बालवाचकांत, श्रीनिवास भिकाजी सरदेसाई यांची 'कुवलयपूरचीराणी कुमुद्वती'ही मित्रचंद्र-मञ्जुघोषेच्या वाचकांत, बर्वेकृत 'ठगाची जबानी' उद्दीपक कथावाङ्मयाच्या वाचकांत आणि बापटकृत 'पानिपतची मोहीम' शिष्टवाचकांत अग्रेसर होती. बापटांची पानिपतची मोहीम, व श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ विष्णु जनार्दन पटवर्धन यांचा 'जुना वाडा' व 'हंबिरराव आणि पुतळाबाई', आणि गुंजीकरकृत 'मोचनगड' हीं पुस्तकें आपणांत ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची आवड उत्पन्न करीत होतीं तर ओकांचा

' शिरस्तेदार ', पाटीलाचे ' पुण्यग्रामरहस्य ' व रहाळकरांची ' नारायणराव आणि गोदावरी ' ही पुस्तके वस्तुस्थितिनिदर्शक ऊर्फ सामाजिक कादबऱ्याची मशागत करीत होत्या.

या सर्व पुस्तकाची आमच्या या छोटेखानी पुस्तकात यथोचित माहिती देणे शक्य नाही. तथापि तसे कांहींच न केल्यास कथावाङ्मयानें आपले पाऊल पुढे कसे टाकले होते, हे आम्हांस दाखविता येणार नाही.

ऐतिहासिक कादबऱ्याविषयीं पहिल्याने गुजीकराची ' मोचन गड ' ही कादबरी घेऊ या. हिच्यांतील पुढील एका छोट्या अवतरणातच या कादबरीचा आपणास परिचय होऊन, तिच्या कर्त्याच्या यथोचित भाषासरणीच व वर्णनशैलीचा प्रभाव दृष्टोत्पत्तीस आल्यावाचून रहात नाही श्रीछत्रपतीनी ' मोचनगड ' सर केला, त्या वेळचे गुजीकरानी केलेले वर्णन खरोखरीच मनोवेधक आहे. ते लिहितात·--

" इकडे ही गडबड चालली आहे, तो दुसरी शेंदोनश मनुष्ये दोरीच्या शिडीवरून गडावर चढली आणि त्याच सधीस आधी आलेल्या लोकानी दरवाजा उघडून टाकला. झाल. मग या लोकात कांहीं पाणी राहिले नाही. सर्वजण निराश होऊन जेथच्या तेथे पडून राहिले. पहाटेची सुमारे दोन घटका रात्र राहिली आह, अशा वेळेस किल्लयांतील सर्व चौक्या, पहारे शत्रूला स्वाधान झाले. ठाणेदार, रांगडे आणि दुसरे जिवत राहिलेले

अधिकारी हस्तगत झाले. त्या वेळी किल्ल्यावर मराठ्यांचा राजा शिवाजी महाराज यांचा विजयध्वज फरारलेला दिसूं लागला. हजिरीचा कर्णा झाला, आणि जयसूचक पांच तोफा उडाल्या. असे होताच जिकडून तिकडून लोक जमूं लागले इतका वेळपर्यंत शत्रु कोण हे किल्लेदारास स्पष्ट समजलें नव्हते सूर्योदयाचे सुमाराला, शिवाजी महाराजाची स्वारी खालून वर चढूं लागली. पुढे करणा, शिंग वगैरे वाद्ये वाजताहेत, त्या मागे माडचोळणा घालून, काचा भिडविलेले आणि पागोटें आणि अर्धा अगरखा घातलेले, ढाल, तरवार, बंदूक आणि क्वचित् तिरकामटा घेतलेले. असे तीन चारशे मावळे आणि हेटकरी लोक चालले आहेत, त्यामागून, चोळणा घालून, कंबरबंद बांधून, रूंदार अगरखा घातलेले व पागो ट्यांचे वेढे डोकीवरून हनुवटीखालून घेऊन कानावरून मोठ्या बंदोबस्ताने गुंडाळलेले आणि ढाल, तरवार, बंदुक आणि भाला घेतलेले, शेदीडशे मोठमोठ्या मिशांचे शिलेदार व बारगीर, छानदार दक्षिणी घोड्यावरून चालले आहेत, त्यांचे बरोबर त्यांचे सुभेदार, जुमलेदार चालले आहेत. त्यामागे नेताजी पालकर आणि कांही पठाणांसहित राघो बल्लाळ, त्यामागे शिवाजी महाराज सुंदर सफेत घोड्यावर बसले आहेत, चेहरा सुरेख, मध्यम गौरवर्ण, अंग सड- पातळ, बांधा मध्यम उंच, नाक सरळ, मिशा मध्यम मोठ्या आणि लहानशी दाढी, कपाळ विशाळ, नेत्र तीव्र सतेज, मुद्रा प्रफुल्लित असून गंभीर, मस्तकावर लहानच पण मौल्यवान् मंदील बांधला

आहे, व त्यावर पाठीमागे मोत्याचा तुरा लटकत आहे, पायामध्ये रेशमी विजार, मराठी तऱ्हेचे छानदार जोडे गोंडेदार रेशमी कबर-बंद, अंगात रूदार बंडी, वर चिलखत आणि त्यावर दुसरी बंडी आणि त्या सर्वांवर उंची मलमलीचा कशीदेदार पायघोळ अंगरखा, कंबरेला लाल शेला, त्यामध्ये एक कट्यार, पाठीवर सुंदर ढाल, डाव्या हातात घोड्याची लगाम, उजव्या हातात भवानी तलवार, महाराजांच्या डाव्या बाजूला आपल्या घोड्यावर मोरोपंत पिंगळे, त्यामागे पुन्हा दुसरे स्वार, त्यामागे बुणगे लोक याप्रमाणे स्वारी मोठ्या थाटाने खाडखाड, खाडखाड चालली असता वाद्य सुरू झाले आणि वाद्य बंद होताच घोड्याच्या खिकाळण्याने आकाश क्षणभर गजबजून गेले. स्वारी आल्याबरोबर बंदोबस्ताकरिता नेमलेले शिवाय करून बाकीचे सर्व सैन्य बाजीराव फसलकर सामोरे घेऊन आला आणि जयजयकार होऊन सलामीची तोफ झाली. नंतर स्वारी बंदोबस्त पाहत पाहत वाड्यामध्ये गेली. तेथे मोठी बिछायत मांडून, महाराजांना वर नेऊन बसविले आणि पुन्हा जयजयकार केला, महा-राजांनी सर्व बंदोबस्ताची पुन्हा हकीकत विचारली, आणि यापुढे एकंदर व्यवस्था मराठे सरकारच्या हुकमाने होत जावी म्हणून पर-गण्यानिहाय लागलीच ताकीदपत्रे होऊन जिकडे तिकडे रवाना झाली त्यामध्ये लिहिले की ' परमेश्वराचे कृपेने यवना या ताब्यातून हा मुलूख मराठे सरकारच्या स्वाधीन झाला. या उपर जिकडे तिकडे उत्तम व्यवस्था राहून प्रजेच्या कल्याणाकडे लक्ष दिले जाईल, धर्माचे

रक्षण होईल, कोणच्याही प्रकारे 'जेवर जुल्म होणार नाहीं. याकरिता हे आज्ञापत्र मान्य करून, पुरातन काळापासून चालत आले असतील ते सरकारचे हक्क वेळच्यावेळी पोंचते करावे.' इत्यादि.

आतां आपण सामाजिक कादंबऱ्यांकडे वळूं या. आपल्या वस्तुस्थितिनिदर्शक कादंबऱ्यांचा उगम अशा प्रकारच्या लहान लहान गोष्टींपासूनच झाला आहे तथापि अर्वाचीनकालीन सभ्य समाजास रुचेलशी स्वतंत्र व स्वाभाविक गोष्ट पहिल्याने विनायक कोंडदेव ओक यांनीं लिहिली 'शिरस्तेदार' हे या गोष्टीचे नाव असून लांच खाल्ल्याने होणाऱ्या दुष्परिणामाचे सुंदर शब्दचित्र एका शिरस्तेदाराच्या तोंडून परिणामकारक रीतीनें वदविले आहे. ओकांचा 'शिरस्तेदार' आपल्या दिनचर्येचे पुढीलप्रमाणे मौजेचे वर्णन करतो. तो म्हणतो.

'ह्या वेळीं मी जरी शिरस्तेदार नव्हतो, तरी मला कांही कमी नव्हते. प्रातःकाळी आठ वाजतां उठावे, नऊ वाजत तोंपर्यंत शौचमुखमार्जन आटोपून, त्या दिवसाचीं जीं गिऱ्हाइकें हातात गळ्या घेऊन तयार असतील, त्यांच्या गांठी घ्याव्या, त्यांच्याशीं कानगोष्टी करून वसूलबाकी करून टाकावी, दहा वाजतां स्नान करावे, आणि अकरा वाजता कचेरीस जाऊन कामास लागावे. तेथे खऱ्याखोट्या गोष्टी सुनावून, आपणास ज्या कळाबर खटला न्यायाचा असेल, त्या कळाचा भरपूर पुरावा साहेबास दाखवून आपले कार्य साधावे, खिसे भरून घरीं यावे, इतक्यांत साडेचार वाजत; तेव्हा

कसल्या तरी उंची लाडवाचा फराळ करावा, नंतर पुन्हा गरजू लोकास दर्शने द्यावी, त्यांनी आणलेले भेटीचे पदार्थ घ्यावे, उद्या काय काय पापे कशा कशी करावयाची ती ठरवून ठेवावी, इष्टमित्राच्या भेटीस जावे, तिकडून येऊन जेवावे, तो रात्रीचे अकरा वाजत. त्यानंतर छमछूम ! त्यापुढे धामधूम !! आणि त्या उपरात निद्रा !!! म्हणजे इतक्या कृत्यास बारावर दोन वाजत. हा आमचा नित्यक्रम. अशी सुमारे दोन वर्षे लोटल्यावर, आमच्या शिरस्तेदार साहेबास साहेबाच्या शिफारशीवरून दुसऱ्या जिल्ह्यात चिटणिशीची जागा मिळाली. ते तिकडे गेले. तेव्हा त्यांचे जागेवर माझी नेमणूक झाली. अशा प्रकारे मी एकदा शिरस्तेदारी पावलो. तेव्हा मी कृतकृत्य झालो असे मला वाटले.

शिरस्तेदारी कशी गाजवावी आणि साहेबाची मेहरबानी कशी संपादावी, ही विद्या मी आपल्या शिरस्तेदार गुरूजीपाशी उत्तम रीतीने पढलो होतो. तेणेकरून ते काम चालविण्यास व स्वहित साधून घेण्यास मला तिळभर देखील अडचण पडली नाहीं. हे काम मिळण्यापूर्वी मला नावापुढे नुसते ‘ राव ’ जोडून हाक मारीत असत. परंतु शिरस्तेदार झाल्याबरोबर मी ‘ रावसाहेब ’ बनलो. मला पूर्वी म्हणजे कारकून असता, पाचचार कोस पायी जाण्यास काही वाटत नसे, पण ही दिवाणगिरी मिळताच दोन पावले कचेरीस जाण्यास-सुद्धा मला घोड्याची गाडी लागू लागली पूर्वी भातभाकर वरण चाले, पण मग तूपसाखरेशिवाय घास जाईना साधी धोतरे नेसाव-

यास आवडेनात, म्हणून नागपुरी रेशमी धोतरजोडे फाडू लागलो कोणी नमस्कार केला तर हात उचलेना. शद्व तोळामासा विकू लागलो. असा मी एक वगळा चमत्कारिक प्राणी बनून राहिलो खरोखर, पैशाच्या योगाने मनुष्याच्या स्वभावात हा एवढा जो फरक होतो, तो अत्यंत उपहासास्पद होय परंतु तो बहुतकरून कोणा-लाही चुकविता येत नाही जसे दीप आणि प्रकाश हे एकमेकापासून कधी वेगळे व्हावयाचे नाहीत. तसा धन आणि मदांधपणा ह्यांचा काही असा संबंध आहे, असे एका चतुर कवीने म्हटले आहे. अफूचे सेवन केल्यावर तिचा अमल न येऊ देणे, हे मनुष्यास दुष्कर नव्हे काय ? " इ

आता गोष्ट न म्हणता जिला सामाजिक कादंबरी म्हणता येईल अशा एखाद्या पुस्तकाकडे आपण वळू या. रहाळकराची ' नारायणराव आणि गोदावरी ' आणि पाटिलाचे ' पुण्यग्रामरहस्य ' ही दोन्ही पुस्तके सामाजिक कादंबऱ्यांच्या कसोटीला उतरण्या-सारखी आहेत रहाळकराचे पुस्तक सर्वसाधारण स्वरूपाचे आहे तर पाटलाचे पुस्तक केवळ तत्कालीन ' पुण्यग्रामरहस्य ' आहे कर्त्याने या पुस्तकास ऐतिहासिक कादंबरी म्हटले आहे परंतु ऐतिहासिक कादंबऱ्यात टाकण्यासारखे त्यात काही नाही. जे आहे ते केवळ तत्कालीन वस्तुस्थितिनिदर्शक आहे. आणि पुण्यग्रामाचे रहस्यच ते ! ते अगदी रुक्ष कसे असेल ? दहा प्रकरणांच्या या पुस्तकातील प्रत्येक प्रकरण रहस्यमय व मनोरंजक आहे. यातील थोडासा मासला पुढे दिला आहे. त्यावरून इतर रहस्याचा उलगडा होईल

' बुधवार पेठेतील एका लहानशा देवाल्यांत एक गृहस्थ बसला होता हे देवालय एका घरात एके बाजूस असल्याकारणाने तेथे दर्शनाकरिता गर्दी होण्याचा संभव मुळीच नव्हता त्या गृहस्थापुढे एक खल होता, जवळ काही पुड्या होत्या, त्यांतून हा एके हाताने थोडे थोडे चूर्ण टाकी व दुसऱ्या हातात एक बत्ता घेऊन ते सर्व कुटीत बसला होता; त्याचे एके बाजूस पांच चार जुन्या व फाटक्या तुटक्या पोथ्या पडल्या होत्या भितीवर दहा वीस लग्नकुंडल्या व पाच सात वडेवांकडे संस्कृत श्लोक लिहिलेले कागद चौफेर खाली वर डकविले होते.

वरील गृहस्थ औषधे कुटीत बसले आहेत, इतक्यात त्याचा एक शिष्य आला व आत डोकावून म्हणतो.

" शास्त्रीबुवा, येऊ का ! "

शास्त्री—कोण रामा ?

रामा—होय, मी.

शास्त्री—तू आलास का—(भरभर आटपू लागतात) तू—बरे—ये—दम धर (एके बाजूस उचलून ठेवतात) येईनास का—नाही तर मीच येतो—बाहेर सभामंडपात बैस.

रामा सभामंडपांत आसनमांडी घालून बसला व आपला पाठ काढून घोकीत बसला. रामे, रामयो, रामेषु, सप्तमी रामे.

शास्त्री—रामयो, हो !

रामा—रामयो हो, रामेषु—

शास्त्री—अस, आतां कसे आले ? असे ठांमून म्हणावे, आता पुरे कर. रुपावळी आपल्या घरीं पाठ करावी. आता श्लोक म्हण.

रामा—(आपल्या दप्तरांतून पोथी काढतो व म्हणतो)

स्थित स्थितामुच्चलित प्रयाता । निषेदुषी मानसबधधीर ॥

शास्त्री—पुरे झाले, आर्धा श्लोक आज घे; उद्या आर्धा सांगू

रामा—पदे पाडू का ?

शास्त्री—हा मूर्खा ! इतक्या लवकर पदे पाडून तुला कुठे पळून तर जावयाचे नाही ना ? हेच तर वाईट. अरे हे बघ, आज मी तुला ह्या श्लोकाचा अर्थ समजावून देतो. म्हणजे मग उद्यां तुला आपोआपच पदे पाडता येतील. तू गुराख्याच्या गायी पाहिल्या आहेस की नाही ?

रामा—हो, पुष्कळ.

शास्त्री—त्यात काही चागल्या असतात, काही वाईट असतात व कांही ओढाळ असतात. ह्या श्लोकात ओढाळ गायीचे वर्णन आहे

रामा—ओढाळ गायीचा आणि दिलीपाचा काय सबध शास्त्री-बुवा ?

शास्त्री—हा वेड्या ! दिलीप कोण समजतोस तू ?

रामा—दिलीप कोण होता ?

शास्त्री—कोण म्हणजे ? गुराखी !

रामा—काय तो राजा नव्हता काय ?

शास्त्री—अरे राजा मग झाला. आपल्या इकडे नाही का गुराख्याला धरून नेऊन राजा करीत ? तसाच दिलीपास धरून नेऊन राजा केला होता आता समजलास ?

रामा—असे काय ? तरीच म्हटले राजाला गाय काय करावयाची होती.

शास्त्री—आता ऐक अर्थ. ह्या दिलीपाने एक गाय विकत घेतली. आणि ती घेऊन तो घरी यावयाला निघाला गाय होती ओढाळ, तेव्हा ती स्थित स्थितायाम् म्हणजे ठिकठिकाणी थबके, ती थबकून उभी राहिली म्हणजे दिलीप तिला उचलि, म्हणजे उचली ! पण मग ती म्हणजे ती, प्रयाता म्हणजे धूम ठोकी, पळावयास लागे ! फिरून दिलीपाने तिला धरून आणले की ती निषेदुषी—म्हणजे तेथेच बसे, ह्याने धीर धरून कितीही तिच्या आसनावरून म्हणजे ती जेथे बसली तेथून तिला उठविण्याचा प्रयत्न केला तथापि तिने जागेवरून हालूच नये ! आहे की नाही मौज ? ”

शास्त्रीबुवांच्या या नमुनेदार अध्यापनपद्धतीबरहुकूम रामाचे पाऊल वेदाध्ययनांत कितपत पुढे पडले असेल हे समजण्यास जरी आमच्याजवळ आज साधन नाही तरी आमच्या गोष्टीची कादंबरी होऊन याच कालात तिने आपले एक पाऊल पुढे टाकले होते हे खास

प्रकरण ६ वें.

मनोज्ञ मन्वंतराचा पाया

सन १८७५ पूर्वीच्या महाराष्ट्राकडे पाहून, नंतर याच महाराष्ट्राकडे आपण सन १८८५ नंतर पाहिलें तर आपणास त्याच्यांत महत्वाचें अंतर दिसून येतें. महाराष्ट्र सर्वतोपरी खडबडून जागा झालेला आपणास सन १८८५ नंतरच दिसतो. पूर्वीची ती अंधश्रद्धा, ते गतानुगतिकत्व, तो दुरभिमान लयास जाऊन त्याच्या जागी आत्मविश्वास, जीवितकर्तव्य, स्वार्थत्याग, इत्यादि कल्याणप्रद गुणांचा विकास महाराष्ट्रांत झालेला आपणास सन १८८५ नंतरच उत्तम रीतीने दिसून येतो. या वेळी महाराष्ट्रांत एकच गोष्ट प्राधान्येकरून दिसून येते आणि ती गोष्ट म्हणजे देशस्थितीविषयी व लोकस्थितीविषयीचा विचार ही होय. या विचारांत कित्येक तो शिकविणारे होते तर कित्येक तो अमलांत आणणारे होते. ते कसे जरी असले तरी त्यांच्या प्रयत्नाचा परिणाम महाराष्ट्रावर मंगलकारक झाला हें खास.

महाराष्ट्रीयांच्या जागृतीच्या या सुप्रभातकालीं म्हणजे विष्णुशास्त्र्यांच्या समयीं, महाराष्ट्राच्या नशीबाचे योग असेच कांहीं बरेवाईट आले होते. " ज्या वातावरणांत वाढल्याने शास्त्रीबोवांच्या मनांत स्वातंत्र्याची स्फूर्ति झाली, त्याच वातावरणांत त्यांच्या खालोखालच्या पिढीतील तरुण मुलें वाढत होती, मग त्यांच्याही अंगीं

स्वातंत्र्याची स्फूर्ति झाली असल्यास नवल काय ? व खरोखरच या सुमारास डेक्कन कॉलेजात वास्तव्य करून राहणाऱ्या काही विद्यार्थ्यांच्या मनांत हीच स्फूर्ति उत्पन्न झाली होती असे प्रत्ययासही आलें. कारण या सुमारास टिळक, आगरकर, वगैरे विद्यार्थिदशेत असत च. जगात आपण पुढे काय करावे याविषयी मोठ्या उत्सुकतेने व गभीरपणे विचार करीत होते +

आपल्या तुरुगवासवर्णनाच्या पुस्तकात आगरकर लिहतात- मी एम् ए करिता व टिळक एल एल. बी. करिता अभ्यास करण्यासाठी कॉलेजात राहिलो असता सरकारी नोकरी न पत्करिता देशसेवेत आयुष्य घालविण्याचा ज्या दिवशी निश्चय केला, त्या दिवसापासून आम्ही जे जे बोललों चाललो याची तरुगांत पुनः पुनः आठवण होऊन अनेक वेळा पुनरावृत्ति होत असे. अस्तु.

अनुकुल काल येतांच केसरीनें आपल्या गभीर गर्जनेस सुरुवात केली व तिचा ध्वनि महाराष्ट्राच्या कोन्याकोपऱ्यापर्यंत जाऊन आदळू लागला. थोडक्याच कालात महाराष्ट्राच्या दशदिशा तिने घुमघुमून सोडल्या आणि या एका ध्वनीचा प्रतिध्वनि महाराष्ट्रांतर्गत सर्व प्रदेशात उमटू लागल्यासारखे दिसू लागले

केसरीची ही गर्जना एकच होती पण मौज ही की, या एका गर्जनेंत तीन निरनिराळ्या ध्वनीचा सुदर मिलाफ झाला होता

+ केळकरकृत लो. टिळक यांचें चरित्र पृ. १००

तसेच या एका गर्जनेतील प्रत्येक ध्वनि पृथकपणे स्पष्ट ऐकावयास येत असताही आपल्या सकीर्ण घोषणास तो बाधक झालेला दिसत नाही. चिपळूणकर—आगरकर—टिळक या त्रिमूर्तिनिर्मित केसरीची ही गर्जना निरनिराळ्या मनोवृत्तीच्या माणसावर निरनिराळ्या रीतीने परिणाम करू लागली. कोणास तिच्यातन विष्णुशास्त्र्यांचा, कोणास आगरकराचा, तर कोणास टिळकाचा ध्वनि विशेष स्पष्टपणे ऐकावयास येऊ लागला. विष्णुशास्त्र्यांचा ध्वनि कित्येकास आपल्या प्राचीन गौरवाचे स्मरण करून देत होता, आगरकराचा ध्वनि कित्येकापुढे आपल्या समाजस्थितीचे भेसूर चित्र आखीत होता व टिळकाचा ध्वनि देशस्थितीच्या विपन्नावस्थेचे स्वरूप कित्येकाच्या नजरेस विशेष ठळकपणें आणीत होता

ज्या कित्येक कर्तृत्ववान् विशेष माणसावर या परिस्थितीचे व या आघाताचे परिणाम झाले त्यात अनेक प्रकारचे लोक आहेत कोणी धर्मसुधारक आहेत, कोणी समाजसुधारक आहेत कोणी शिक्षणसुधारक आहेत तर कोणी देशस्थिति सुधारक आहेत ज्यास जो मार्ग इष्ट वाटला तो त्या मार्गाने ह्या सुधारणांचा लाभ करून देण्याचा प्रयत्न करू लागला.

देशहिताच्या प्रत्येक बाबतीस या वेळी वरीलप्रमाणे निराळे वळण लागत चालले असता आमच्या कथावाङ्मयाची मजल यावेळी कोठपर्यंत आली होती हे आपण पाहिलेच पाहिजे आणि खरेच पाहू गेल्यास त्याचे पाऊल पुण्यात या वेळीं फार मदगतीने पडत

असतांना दिसते. शंकर मोरो रानडे बडोद्यास व बळवंत रावजी पाटील हे हैद्राबादेस निघून गेले होते वासुदेव बाळकृष्ण केळकर देवल, अनंत वामन बर्वे, खरेशास्त्री, धनुर्धारी, किरात वगैरे नामांकित व कुशल लेखक विशेषेकरून नाट्यवाङ्मयाची सेवा करूं लागले होते आणि 'केसरी' व 'सुधारक' लोकांच्या अज्ञानावर फटक्यावर फटके उडवीत होते. वि कों ओक, ना वि बापट आ. स बर्वे, इत्यादि मंडळी मागे पडली होती व सामान्य ग्रंथकारांचे अप्रतिष्ठित कथावाङ्मय लोकांस आवडेनासे झाले होते एवंच कथावाङ्मयाच्या पुनरुज्जीवनाची वेळ पुन्हा एकदां येऊन ठेपली होती. नाही म्हणावयास महाजनीकृत 'वेषधारी पंजाबी' (१८८६) लिमयेकृत 'वेणू' (१८८६), पंडितकृत 'सुशील यमुना' (१८८७), रेव्ह. टिळककृत 'तान विधवा' (१८८८, कुळकर्णीकृत 'पांडव्याला भेट' (१८८८), सोमणकृत 'मंजुळा' १८८५) इत्यादि पांच सात वस्तुस्थितिनिदर्शक चांगल्या कादंबऱ्या या दोन तीन वर्षांत पुढे आल्या होत्या व शंकर बापूजी मुजुमदार यांचे 'कादंबरी कलाप' (१८८७), 'नाट्यकथार्णव' व 'ऐतिहासिक नाट्यकथावली' या मासिकांची जागा कांही अंशाने भरून काढण्याचा प्रयत्न करीत होते. परंतु मागणीप्रमाणे पाहूं गेल्यास कथावाङ्मयाचा हा पुरवठा फारच तुटपुंजा होता. एवढ्याने महाराष्ट्राच्या वाढत्या आकांक्षा पूर्ण होण्यासारख्या नव्हत्या तसेंच कथावाङ्मयाची लागलेली गोडीही विसरून जाणे त्यास शक्य नव्हते.

बुद्धिवान् व मर्मज्ञ कादबरीकारास पुढें सरसावण्यास ही संधि फार नामी होती व ही उणीव भरून काढण्यास कोण पुढे येतो, या गोष्टीची अखिल महाराष्ट्र जणू उत्कठापूर्वक वाट पहात होतें. अशाच प्रतिभावान् कादबरीकारास जन्म देण्याचा महाराष्ट्राचा नवस कोण फेडतो, याचा सर्वांसच अचबा वाटून राहिला होता कारण समाजाच्या गरजा सूक्ष्म रीतीने अवलोकून व तसेच महाराष्ट्राची परपरा ध्यानात ठेवून घाव मर्मी पडावयास पाहिजे होता परतु कथावाङ्मयाचे नशीब खरोखरीच बलवत्तर कीं कै. हरि नारायण आपटे यांच्या हातें त्याचा पुनरुद्धार होऊन त्यास या कुचबळणीतून मुक्त होण्याचा योग लवकरच यावयाचा होता. व तुटू पाहणारा हा दुवा अकल्पित रीतीनें जोडला जावयाचा होता

सुमारे पधरा वर्षांपूर्वी कै ज. वि. ओक यांच्या 'लोकशिक्षण' मासिकात सुप्रसिद्ध इतिहास सशोधक रा. रा वि. का. राजवाडे यानीं महाराष्ट्रातील बुद्धिमान्, प्रतिभावान् व कर्त्या लोकांची मोजदाद केली त्यावेळीं त्यांना ' बुद्धिमान् कादबरीकार ' ही पदवी एकट्या हरिभाऊसच बहाल करता आली. हरिभाऊ आपटे यांचे चरित्र व त्यांच्या आठवणी अनुक्रमे आबेकर व देशपांडे या दोघा विद्वानानीं लिहून मराठी वाङ्मयाची बहुमोल कामगिरी केली आहे त्यांच्याविषयींचे वाङ्मय अद्यापही बाहेर पडत आहे व अद्यापही त्यांचें एखाददुसरें लहानमोठे चरित्र प्रसिद्ध होण्याचा सभव आहे अशा स्थितींत हरिभाऊविषयींची विशेष माहिती मिळवू इच्छिणारांस

वरील उत्कृष्ट पुस्तकाच्या वाचनाची शिफारस करून, आमच्या-पुरती याच्याविषयी पुढीलप्रमाणे माहिती देतो. ही माहिती रा अंबेकराच्या चरित्रावरूनच, पण संक्षेपाने दिली आहे हे सांगणे अवश्य आहे

हा॰ नारायण आपटे—

" या बुद्धिमान् कादंबरीकाराचा जन्म वऱ्हाडात त्यांच्या आजोळी ता. ८ मार्च सन १८६४ रोजी झाला. हरिभाऊचे वडील नारायण चिमणाजी हे तरुणपणींच नोकरीत शिरून लवकरच चांगल्या हुद्याच्या जागी चढले हरिभाऊचे चुलते महादेव चिमणाजी आपटे यांचे नांव नामांकित वकील म्हणून सुप्रसिद्धच आहे. हरिभाऊंना चवथे वर्ष लागते न लागते तोंच त्यांच्या मातुश्री इहलोक सोडून गेल्यामुळे त्यांचा सांभाळ करण्याचा बोजा त्यांच्या चुलताचुलतींनें घेतल्यास नवल काय ? परंतु पुढे हरिभाऊच्या काकी सौ. पार्वती-बाई या हरिभाऊवर अपत्यनिर्विशेष प्रेम करीत हे न पाहवल्यामुळेंच कीं काय, दुष्ट काळाने या बाईला इहलोकांतून ओढून नेलें. महादेव चिमणाजींचे कुटुंब निवर्तल्यानंतर त्यांनी आपल्या वडील भावाप्रमाणे यथाक्रम नवीन संसार थाटावयाच्या तजविजीस लागावयाचे; पण पुनर्विवाहपथाचे ते एक प्रमुख पुरस्कर्ते असल्यामुळे तसे करणे त्यांना उचित वाटले नाहीं. आण्णासाहेबांनी दुसरे लग्न केले नाहीं इतकेंच, पण त्यांना आपला आयुष्यक्रम शुचिर्भूत रीतीने घालवितां आला नाहीं. 'मधली स्थिति' या कादंबरीत ज्या दोन दुष्परिणामी दुर्व्यसनांचे वर्णन

हरिभाऊंनी दिले आहे, त्यांचा घाला आण्णासाहेबांवर याच वेळी पडला आणि थोडक्याच दिवसांत त्यांचें घर कुटुंबवत्सलास राहण्याला सर्वस्वी नालायक बनलें अर्थात् आपला सर्व परिवार मुंबईहून हालवून पुण्यास बिऱ्हाड थाटावें असा विचार हरिभाऊंच्या वडिलांना ठरवावा लागला.

हरिभाऊ पुण्यास आले तेव्हा त्यांचे वय १४ वर्षांचे होते पुण्यास आल्यावर ते हायस्कूलमध्ये इंग्रजी ४ थ्या इयत्तेत शिकू लागले. याच वेळेला हरिभाऊंची लेखनप्रवृत्ति हळूहळू वाढत जाऊन ती किरकोळ कवनें व लेख या स्वरूपात प्रगट होऊं लागली. घरांतील किरकोळ प्रसंगांवर कविता कराव्या, भांडणाची वगैरे हकीकत लिहावी, इंग्रजी कवितेतील बारिक चुटक्यांचे कवितावद्ध भाषांतर करावें, हा त्यांचा क्रम वृद्धिंगतच होत चालला होता पुढें जी आपल्या कादंबऱ्यांत त्यांनी अनेक प्रकारच्या स्वभावाची, मनोव्यापाराची मनोज्ञ चित्रें रेखाटली आहेत, त्यांपैकी कांहीं निवडक नमुने ते या वेळी आपल्या मित्रमंडळीस साविर्भाव करून दाखवीत.

हरिभाऊ पुण्यास आल्यावर सुमारे दोन वर्षांनी 'न्यू इंग्लिश स्कूल' स्थापन झालें. या शाळेतील अगदी आरंभीच्या विद्यार्थ्यांपैकी ते एक होते. हरिभाऊ व त्यांचे मित्र हायस्कूल सोडून न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये गेले ते त्या सर्वांना विष्णुशास्त्र्यांबद्दल अत्यंत आदर वाटत होता म्हणूनच गेले, हें उघड आहे. न्यू इंग्लिश स्कूल निघण्यापूर्वी शास्त्रीबुवा हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते, त्यामुळे त्यांच्याशी या विद्यार्थ्यांचा

आधीच परिचय जडलेला होता. शिवाय त्यावेळी शास्त्रीबुवांच्या निबंधमालेने सर्व समाजांत खळबळ उडवून सोडली होती. मराठी लेखनकलेत एक प्रकारची जाज्वल्यता व तेजस्विता आणण्याचें काम प्रथम शास्त्रीबुवांनींच केलें होतें. अशा गृहस्थाचा हरिभाऊसारख्या बुद्धिमान् व प्रतिभासपन्न तरुणावर विशेष परिणाम व्हावा व आपल्यापुढे विष्णुशास्त्र्याचा आदर्श ठेवण्याची त्यांच्या ठिकाणीं इच्छा व्हावी हे स्वाभाविक होतें. विचारास थोडी प्रगल्भता आल्यावर हरिभाऊ रा. सा. रानडे यांचे कट्टे अनुयायी बनले. पण आरंभीं त्यांच्या मनावर जर कोणाची विशेष छाप बसली असेल तर ती विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचीच होय.

हरिभाऊंची प्रवेशपरीक्षा सन १८८३ सालीं पास झाली व त्यांच्या आयुष्यांतील परीक्षा पास झाल्याचा हा एवढाच प्रसंग होय. हरिभाऊंनीं एल. एल. बी. व्हावें, निदान वकीलीची परीक्षा तरी द्यावी अशी त्यांच्या चुलत्यांची व इतर आप्तेष्टांची फार इच्छा होती. पण जे कधींच घडावयाचें नव्हतें ते कसें घडून येणार? अण्णासाहेबांच्या इच्छेप्रमाणें हरिभाऊंना वकील होतां आलें नाहीं, पण पुढें त्यांनीं जी समाजाची वकीली करून त्यांत स्थित्यंतर घडवून आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला, तो पाहतां ते केवळ पैशाकरितां भाडोत्री वकील झाले नाहींत, हे सुदैवच समजलें पाहिजे.

हरिभाऊंच्या हातून जे सर्व प्रयत्न विशी एकविशीत झाले त्यांत सर्वांत श्रेष्ठ व त्यांच्या अकालपरिपक्वतेची स्पष्ट जाणीव करून देणारा

त्यांचा प्रयत्न म्हटला म्हणजे त्यांची ‘ मधली स्थिति ’ (१८८८) ही कादंबरी होय. रेनाल्डसची ‘ ओल्ड लंडन ’ या नांवाची एक कादंबरी आहे. तिलाच मराठी पेहराव चढवून ती महाराष्ट्र वाचकापुढे ठेवावी असा हरिभाऊंचा प्रथम मनोदय होता. त्याप्रमाणे या पुस्तकाचे पहिले प्रकरण भाषांतरमय आहे. पण परक्याच्या कल्पनाशक्तीवर चरितार्थ चालविणे भूषणावह नाही असे वाटूनच की काय, हरिभाऊंनी तो नाद सोडून दिला व या पुस्तकाच्या दुसऱ्याच प्रकरणापासून त्यांनी स्वतंत्र रीतीने ग्रंथरचना करण्यास सुरुवात केली ग्रंथाची काही प्रकरणे तयार झाल्यावर त्यांनी तीं आपल्या कांहीं मित्रांना दाखविली ती पाहून त्यांचे स्नेही चकित होऊन गेले. मराठी भाषेतील एका नवीन पण, मनोज्ञ मन्वंतराचा हा पायाच होय, असे त्यांना वाटले. पण हे पुस्तक छापून कसे निघावे ही विवंचना सर्वांपुढे येऊन उभी राहिली. शेवटीं त्यांच्या एका स्नेह्याने पुणे वैभवाचे मालक प. वा. शंकरराव केळकर यांना त्याबद्दल विचारले. रा केळकर हे जुन्या मताचे कट्टे अभिमानी होते. या पुस्तकाचा प्रतिपाद्य विषय सुधारकी मताचा आहे हे समजूनही त्यांनी हे पुस्तक पुणे वैभवांत छापण्याचे कबूल केले, ही एकच गोष्ट हरिभाऊंच्या रचनासौष्ठवाची साक्ष पटविते.

आपल्या हातून नियमित रीतीने काम होऊन, आपला लेखन व्यवसाय अव्याहत चालावा, यासाठीं आपले एक स्वतंत्र पत्र असणे जरूर आहे, असे वयाच्या पंचविशीनंतर हरिभाऊंना वाटू लागले व

सन १८९० आक्टोबर अखेर त्यांनी 'करमगूक' पत्र सुरू केले. 'करमणूक' सुरू होतांच त्यावर वाचकाऱ्या उड्या पडूं लागल्या. व त्यात प्रसिद्ध होणाऱ्या गोष्टी, चुटके, कादबऱ्या यानी महाराष्ट्रातील स्त्रीपुरुष वाचकांना चटका लावून सोडला. करमणुकीने वाचनाकडे ज्याची प्रवृत्ति झाली अशा शेकडो स्त्रिया आज महाराष्ट्रात सापडतील. शेकडो शाळानी जे कार्य कदाचित् झाले नसते ते करम णुकीने वर्षानुर्प बिनबोभाट कसे केले हे सर्वविश्रुत आहे. करमणुकीने स्त्रीवाचकच काय पण, स्त्रीलेखकही निर्माण केले. ही तिची कामगिरी महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या व स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासात नि सशय सस्मरणीय होऊन राहील

'करमगूक' काढण्याचा जो उद्देश हरिभाऊनी पहिल्याच अकांत प्रदर्शित केला आहे, तो पाहिला म्हणजे या उद्देशांत दर्शविलेल्या प्रतिज्ञेची त्यांनी आपल्या पुस्तकात कशी पूर्ती केली हे समजून येईल. हरिभाऊ आपल्या या उद्देशांत म्हणतात—“केसरीसुधारक एखाद्या कठोर पित्याप्रमाणे कठोर शद्वाने सांगणार व समाजाचे अप्रशस्त वर्तन झाल्यास वेळी वाक्प्रतोदाचे तडाखे लगावणार. तीच गोष्ट हे पत्र प्रेमळ मातेप्रमाणे गोडगोड शद्वानी व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनीं अप्रशस्त वर्तनाबद्दल मायेचे शासन करणार. एवढे मात्र लक्षांत ठेवावे की, हे पत्र आचरट आईप्रमाणे फाजिल लाड करणार नाहीं. ज्यास पुढल्या माडीपासून चुलीपर्यंत व दिवाणखान्यातील टेबलापासून फणीकरंड्याच्या पेटीपर्यंत कोणाच्याही हाती पडले तरी

हवे त्याने त्याच्या देखत निःशंकपणे वाचण्यास हरकत नाही असे पत्र पाहिजे असेल तर त्यानी अवश्य करमणुकीचे वर्गणीदार व्हावे "

हरिभाऊच्या आयुष्याच्या शेवटच्या तीस वर्षांचे म्हणजे करमणुकीच्या जन्मापासून तो अखेरपर्यंतच्या काळाचे दहा दहा वर्षांचे तीन भाग पाडले तर त्यात प्रत्येक भागात त्यांनी खालीलप्रमाणे ग्रंथरचना केलेली आढळते ––

सन १८९० पासून सन १९०० पर्यंत

पण लक्षात कोण घेतो ! (१८९०–९३), सगुणाबाईची व गोविंदरावाची पत्रे (१८९१–९४), यशवंतराव खरे (१८९२–९५), मी (१८९३–९५), जग हे असे आहे (१८९७–९९), काळ तर मोठा कठिण आला (गोष्ट) (१८९९), म्हैसूरचा वाघ (अपूर्ण) (१८९०–९१), उप काल (१८९५–९७) व केवळ स्वराज्यासाठी (१८९८–९९).

सन १९०० पासून सन १९१० पर्यंत.

भयंकर दिव्य (१९०१–०३), आजच (अपूर्ण) १९०४ - ०६), रूपनगरची राजकन्या (१९००–०२), चंद्रगुप्त (१९०२–०४) गड आला पण सिंह गेला (१९०३), सूर्योदय (१९०५–०६), मध्यान्ह (अपूर्ण) (१९०६–०८) व सूर्यग्रहण (अपूर्ण) (१९०८–०९).

सन १९१० पासून सन १९१९ पर्यंत

मायेचा बाजार (१९१०–१२), कर्मयोग (अपूर्ण) (१९१३–१७), कालकूट (अपूर्ण) (१९०९–११, व वज्रघात (१९१३–१५).

'मधली स्थिति', पण लक्षात कोण घेतो ! व हरिभाऊंच्या इतर सामाजिक कादबऱ्या यातील पात्रे अगदी रोजच्या व्यवहारातील आहेत स्त्रीशिक्षण, सासुरवासा, बालविवाहनिषेध, शरीराची पूर्ण वाढ होण्यापूर्वी यौवनसुखानुभवाचा प्रतिबंध इत्यादि सर्व अपेक्षित सुधारणाचे बी रुजविण्याचा उपक्रम हरिभाऊंनी आपल्या सामाजिक कादबऱ्यात केला आहे. 'मी' या कादबरीत या सर्व आपत्ती दूर करण्याकरित एका खऱ्या समाजसुधारकाकरवी उपाय सुचविण्यात आला आहे 'कर्मयोग' हा 'मी' या कादबरीत ग्रथित झालेल्या तत्त्वाचाच पुढचा विकास होय 'यशवतराव खरे' व 'आजच' या दोन कादबऱ्या समाजसुधारणेस प्रतिकूल असलेल्या व राजकीय सुधारणेवरच सर्वस्वी भार ठेवणाऱ्या अशा आहेत. पण त्यांच्या कथानकास कोठेच पूर्णता आलेली नाही. 'जग हे असे आहे' या कादबरीत सापत्नसबधामुळे होणारे दुष्परिणाम वर्णिले आहेत. 'भयकर दिव्य' यांत सोनेरी टोळीची दुष्ट कृत्ये वर्णन केलेली आहेत. 'मायेचा बाचार' या कादंबरीत दुष्ट पतीमुळे स्त्रियाच्या होणाऱ्या दु:स्थितीचे कटु चित्र रेखाटले आहे.

या सर्व कादबऱ्यांत एकंदर तीन पिढ्याचा इतिहास आहे. गणपतरावाचा मुलगा चद्रशेखर हा कर्मयोगाचा नायक आहे. ' मी ' या कादबरीत ताईचा मठ " भयकर दिव्यांत, " " आजच " मध्ये व " कर्मयोगां"तही अधिष्ठित झालेला दिसतो. ' यशवतरावा'-तील व 'भयकर दिव्या'तील पात्रे ' आजच' मध्ये व ' कर्मयोगात ' ही आलेली आहेत. वर दिलेल्या कादबऱ्यापैकी ' गणपतराव, ' ' आजच ' व ' कर्मयोग ' या अपूर्ण आहेत.

हरिभाऊच्या ऐतिहासिक कादबऱ्या पुढे दिल्याप्रमाणे आहेतः—१ म्हैसूरचा वाघ ' (आधाररचित), २ ' उपःकाल ' यात शिवाजीचा उदयकाळ वर्णन केला आहे ३ ' सूर्योदय ' यात अफजुलखानाच्या वधाचे कथानक वर्णन केले आहे ४ ' सूर्यग्रहण ' या कादबरीत शिवाजी अवरगजेबाच्या कैदेत पडला आहे, त्या काळची स्थिति आलेली आहे. ५ ' गड आला पण सिह गेला ' यांत तानाजी मालुसरे याने सिंहगड सर केल्याची हकीकत आहे. ६ ' मध्यान्ह ' ही सवाई माधवरावाच्या काळची आहे. ७ ' चद्रगुप्त ' व ८ ' कालकूट ' या कादबरीत पृथ्वीराज चव्हाणाची कथा आहे. ९ ' वज्राघात ' यात विजयनगरच्या विनाशकालाची परिस्थिति वर्णन केली आहे व १० ' रूपनगरची राजकन्या ' ही होय. या कादबऱ्यांपैकी ' सूर्यग्रहण, ' ' मध्यान्ह ' व ' कालकूट ' या अपूर्ण स्थितीतच आहेत.

कथानकाचे सविधानक ठरवून त्याची सुसगत रीतीने रचना करणे, त्यांतील पात्राचा कथानकांतील प्रसगानुरूप उठाव करणे,

स्थलवर्णनाची हुबेहुब माडणी करणे, पात्राच्या स्वभावांचे यथार्थ दिग्दर्शन करणे, कथानकांतील निरनिराळ्या घटकाचा परिपोष यथाक्रम व यथाप्रमाण होईल अशी तरतूद करणे वगैरे सबधांत हरिभाऊचा हातखडा असे. कल्पनेनें निर्मित अशा कृत्रिम सृष्टीची स्वाभाविक सृष्टीप्रमाणे बेमालुम बनावट करणे हा जो उत्कृष्ट कादबरीकाराचा गुण तो हरिभाऊना सहजसाध्य होता. त्याच्या कादबऱ्या वाचणाराला, कादबऱ्यात वर्णन केलेले प्रसग प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यापुढे घडत आहेत, असा भास झाल्याशिवाय रहात नाहीं.

‘ मायेचा बाजार ’ या कादबरींत पद्मेवर त्यानी जे सकटाचे एकामागून एक भयकर प्रसग आणून त्यातच तिची अखेर केली, तो प्रकार वाचून एका वाचकाने त्याना एक पत्र पाठवून त्याची चांगलीच खरडपट्टी काढली होती.

‘ या स्त्रीचा तूं इतका छळ केलास तेव्हां तू असा पाषणहृदयी आहेस तरी कोण ? तिला थोडा तरी सुखाचा अनुभव येऊ दिला असतास तर त्यात तुझ्या बापाचे कांही गेले असते का ! ’ असे या गृहस्थाने हरिभाऊना पाठविलेल्या पत्रांत म्हटलें होते. आपण निर्माण केलेली ही कल्पनासृष्टि आहे याचाही या वाचकाला विसर पडला, हे पाहून हरिभाऊना आपल्या लेखन–कलेचे कौतुक वाटल असल्यास त्यात कांही आश्चर्य नाही. ‘ भयंकर दिव्य ’ या कादबरींत ‘ वार्धक्यकुठार ’ नांवाची औषधाची जाहिरात कथानकाच्या सदर्भाने त्यांनीं आणली आहे. ती पाहून एक दोन

माणसाकडून त्यांना हे औषध पाठविण्याविषयीं पत्रेही आलीं ! 'पण लक्षांत कोण घेतो !' ही कादंबरी पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध होईपर्यंत ती खरोखरच यमुना नांवाच्या एका स्त्रीनें लिहिली असें समजणारे कित्येक वाचक होते. आणि त्याप्रमाणें हरिभाऊकडे कित्येक पत्रेही आलीं. नाशिकच्या एका विद्वान् शास्त्र्यानें हरिभाऊंची 'चंद्रगुप्त' ही कादंबरी वाचली व हरिभाऊंना लिहिलें कीं, 'मुद्राराक्षस नाटक' मीं कित्येक वेळां वाचलें व विद्यार्थ्यांनाही शिकविलें, पण आर्यचाणक्याच्या भूमिकेचें खरें रहस्य आपली कादंबरी वाचून माझ्या लक्षांत आलें !"

हरिभाऊंच्या लेखनव्यवसायाचा काल म्हणजे पन्नास वर्षांपूर्वीचा महाराष्ट्राचा काल होय. हा एका दृष्टीनें विशेष नाजुक होता. इंग्रजी राज्याच्या वैभवानें आपल्या लोकांच्या डोळ्यांवर जो धूर आला होता तो अद्यापि अवशिष्ट होता. एवढा थोरला प्रचंड देश एकछत्री करून त्यांत इंग्रजांनीं अखंड शांतता स्थापन केली, या विचारानें लोकांचीं मनें वेडावून गेल्यासारखीं झालीं होतीं. त्यांच्यामधील आत्मविश्वास पूर्णपणें नष्ट झाला होता. त्याचें पुनरुज्जीवन करून आपणही उद्योग केला तर आपला भविष्यकाल आपणास उज्वल करतां येईल, अशी लोकांमध्यें जाणीव उत्पन्न करणें या वेळीं जरूर होतें. ही जाणीव उत्पन्न करण्यास निरनिराळ्या प्रकारांनीं पात्र असलेले जे अनेक नर-रत्न या वेळीं जन्मास आले त्यांतच हरिभाऊंची गणना करणें कसें जरूर आहे, हें त्यांच्या ग्रंथांचें ज्यांनीं परिशीलन केलें आहे त्यांना वेगळें सांगावयास नको.

हरिभाऊंचा दांडगा विद्याव्यासंग, त्यांची उज्वल प्रतिभाशक्ति व मोठमोठे उदात्त विचारही अगदी सोप्या भाषेत व्यक्त करण्याची त्यांची हातोटी या गुणत्रयीमुळे त्यांची पुस्तके इतकी लोकप्रिय झाली. लोकजागृति करण्याच्या इतर शाखांत एकाला दोन किंवा दोहोला तीन अशी थोर माणसे सापडतील, पण हरिभाऊंनी लोकजागृतीची जी विशिक्षित शाखा अगदी अल्प वयापासून स्वीकारली व जिची कायावाचामनेंकरून त्यांनी आजन्म जोपासना केली त्या शाखेत मात्र त्यांना एकही जोडीदार मिळाला नाही. या शाखेत ते 'एकमेवा-द्वितीयच' होऊन गेले.

आतां हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचा आपण प्रत्यक्ष थोडासा मासला पाहू "पुष्कळदां असे होते की जी गोष्ट नित्य डोळ्यापुढे घडत असून ती आपल्या विशेष लक्षांत येत नाही, तीच ती सभोव-तालच्या परिस्थितीतून वेगळी निवडून काढून एकटी 'विरलगत' अशी करून स्वतंत्र रीतीने पुढे मांडली असतां तिच्याकडे समाजाचे अधिक लक्ष वेधते. कारण रोजच्या व्यवहारांत चोहोंकडे सारखी प्रसृत झालेली दृष्टि, अशा रीतीने एकच प्रसंग पुढे मांडला म्हणजे त्या एका गोष्टीवर केंद्रीभूत होऊन त्या गोष्टीचे महत्त्व आपल्या लक्षांत येते. विदग्ध वाङ्मयाचें खरें कार्य हेंच आहे. विनायकराव व अनंतराव या हरिभाऊंच्या 'मधल्या स्थितीतील' प्रमुख पात्रा-सारखे शेकडो नराधम आपल्या सुशील पत्नीचा त्याग करून, हलकट व नीच स्त्रियांच्या मागे लागत असतील, अशा नीच पुरुषांशी आपला

व्यवहारात कदाचित् नित्य संबंधही येत असेल, त्यांनी क्रूरपणे आपल्या गृहिणीचा छळ केल्याच्याही गोष्टी एखादे वेळी आपल्या कानांवर येत असतील, पण संसाराच्या दगदगीत चित्त मंद व्यापृत असल्यामुळे असल्या गोष्टींचा मनावर परिणाम होण्यास वेळ मिळत नाही. परंतु असे चित्र एकाद्या कादंबरींत पुढे मांडलें म्हणजे चित्त आश्चर्यचकित होऊन खरोखरीच असे होत असेल काय ?—असा प्रश्न मनांत उभा राहतो. या कादंबरीचा असा परिणाम तत्कालीन समाजावर निःसंशय झाला. त्या वेळची ही समाजस्थिति हरिभाऊंनी या कादंबरीत इतकी कळकळीने व परिणामकारक रीतीने मांडली आहे की ही कादंबरी प्रसिद्ध होतांच समाजांत चोहोंकडे मोठी खळबळ उडाली, व हा इतका प्रतिभावान् लेखक तरी कोण, हे जाणण्याची प्रत्येकास उत्कंठा लागली."×

अनंतराव आपल्या वेश्येची आर्जवें व मनधरणी करीत आहे, ती त्याला झिडकारीत आहे, असा प्रसंग वर्णन करून हरिभाऊंनी जे उद्गार काढले आहेत ते इतके हृदयद्रावक आहेत व त्यामध्ये तत्कालीन समाजस्थितीचें हुबेहुब चित्र आहे कीं तो संबंध भाग येथे उतरून घेतल्याशिवाय आमच्यानें राहवत नाही.

" अहारे निर्लज्जा, धन्य आहे तुझी ! पहा हिरकणीला टाकून खापरखुटीला आलिंगन देण्याचा प्रकार. पहा घरची चांगली

× ना. ना. देशपांडेकृत 'हरिभाऊ आपटे यांच्या आठवणी व कादंबऱ्या' पृ. ५०.

सोन्यासारखी बायको टाकून या दीडदमडीच्या कैकाटणीच्या अथा खाण्यासाठी कसा वडपडतो आहे या ठिकाणी हा गरीब मनमिळाऊ व प्रेमळ दिसणारा गृहस्थ आपल्या घरी म्हणजे अगदी नुसता 'रावणमहाराज' असे, व या बटकीच्या पायीच त्याने तिची वूळधाण उडवून दिली होती या अवदसेच्या पाया पडणारा हा गृहस्थ आपल्या अतिशय सुस्वरूप अशा अग्नीला साक्षी ठेवून सर्व लोकासमक्ष ठरलेल्या बायकोला नानातऱ्हेचे शब्द बोलून मारहाणही करीत असे आणि ही तर जगातली अगदी नेहमीची एक रीतच पडली आहे की, खऱ्या बायकोने एक शब्द काढला तरी तो विषाप्रमाणे झोंबतो, परतु अशा बटकीनी लत्ताप्रहार केला तरी तो सोसावासा वाटतो खऱ्या बायकोने एक पैसा मागितला, तरी तो देणे अगदी जिवावर येते. परतु अशा वेश्यानी घरादाराचा अपहार केला तरी काही वाटत नाही. शिव ! शिव ! नारायणा, तू पुरुषाच्या मनात अशी प्रेरणा तरी कशी करतोस ? ज्या वेळी पुरुष आपल्या खऱ्या पत्नीला सोडून दुसरीकडे पाहणार नाहीत अशी कधीही या जगावर वेळ येणार नाही काय ? पुरुष आपल्या बायकोला योग्य मान व स्वातत्र्य देईल, तिच्यावर खरी खरी भक्ती ठेवील तिच्या सेवेत नेहमी दक्ष असेल, तिला दास्यातून तो मोकळी करील, अशी वेळ या जगावर येऊन, जिकडे तिकडे समता व नीति याचा पगडा व्हावा असा तुझ्या घरचा नेमानेमच नाही काय ? घरी एक कवडीही इकडे तिकडे गेली तर अकाडतांडव करणारा गृहस्थ वेश्यांच्या पायी लाखो रुपये उधळतो, पण घरची दादही घेत नाही,

अशा गोष्टी आपण थोड्या ऐकतो काय ? बायकोचे ऐकले तर आप णास बाईलबुद्ध्या म्हणतील, अशी ज्याला भीति वाटते, तोच वेश्येच्या घरीं जाऊन, तिच्या सागण्याप्रमाणे ऐकून, आपल्या घरा-दाराची माती करून टाकतो वर सागितलेल्या गृहस्थाची पत्नी म्हणजे स्वरूपाने काय किंवा गुणाने काय, पाच हजारांत सापडावयाची नाही, अशी होती. अहाहा ! तिची आपल्या पती-वरची जी काय निस्सीम भक्ती होती तिला तर तोडच नव्हती या अवदसेचें मन वळविण्याकरितां जी खटपट हा करीत होता व जितकी प्रीति दाखवीत होता, त्याच्या एकशतांश जरी त्याने आपल्या धर्मपत्नीस दाखविली असती, तर तिने अतिशय आनद मानला असता हा नेहमीं सुरापान करीत असे व त्याच्या धुदींत तिच्या अगावर हात टाकीत असे, तरी देखील तिने " ह्यांत ते मेल काय जास्ती आहे ! " किंवा ' हे काय अस ' उगीच मारायला मी ते काय केल आहे ? " एवढेच म्हणावे, परतु एवढ्यावरूनच सता न जाऊन हे तिरसिंगराव तिला आणखी मारीत असत. एखाद्या दिवशी याने जर कुठे हसतमुखाने तिच्याकडे पाहिले तर तिला किती बरे धन्य होत असे !. . वाचकहो, आम्ही सागतो ही एकच गोष्ट असेल असे तुम्हीं समजू नका. अशा गोष्टा आज आमच्या या पुण्यात काय, किंवा कुठेही काय शेकडो सांपडतील व तुमच्याही दृष्टीस पडल्या असतील, आम्हीं म्हणजे जास्त सांगाव-यास पाहिजे असे नाही. आणखी मजा ही की अशा गोष्टी अशि-

क्षित लोकाच्या हातून होतात असे नाही, चांगल्या सुशिक्षित लोकांत देखील होतात "*

प्रकरण ७ वें.

पायाचें दृढीकरण

आपल्या मराठी कथावाङ्मयात इष्ट अशा नूतन व मनोज्ञ मन्वतराचा पाया एकदा पडावयासच पाहिजे होता तो पडल्यावर आणि तोही ह. ना. आपटे याच्यासारख्यानी पाडल्यावर त्याच्या दृढीकरणाच्या कामी हातभार लावणारे दूर नव्हते. त्यापैकी बऱ्याच जणानी या पूर्वीच हात वळविण्यास सुरुवात केली होती व बरेच जण हात वळवीत होते बरेच जण अनुकूल स्थितींत होते, तर बरेच जण प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडत होते. काही लोक योग्य दिशेने मार्ग आक्रमीत होते तर काहीं जणाची काहीं काळ दिशाभूल झाली होती. काहीं जण आपल्या पुढील कार्याविषयी नि.सशय होते तर काही जण तोपर्यंत सभ्रम चांचपडत होते. काही जणाची तयारी पूर्ण होती तर काहीं जण अपूर्ण तयारीने कामास हात घालीत होते. आणि काही जण दीर्घायु होते तर काहीं जण मराठी कथावाङ्मयाच्या दुर्दैवानें अल्पायु होते !

---

* मधली स्थिति प्रकरण १८ पृ. १३६

असें जरी होतें तरी ललितवाङ्मयाच्या इतर शाखाप्रमाणे मराठी कथावाङ्मयक्षितिजावर कित्येक देदिप्यमान तारे खात्रीने चमकून गेले व त्यांचे अल्पस्वल्प व कळत न कळत झालेले प्रयत्नही कथावाङ्मयास कल्याणकारक झाल्यावाचून राहिले नाहीत ही गोष्ट सन १८९० नंतर आपण जों जों पुढे यावे तों तों आपणास स्पष्टपणे दिसून येते

सार्वत्रिक पचनीं पडणाऱ्या सात्विक कथावाङ्मयाची हरिभाऊंनी लावून दिलेली ही गोडी अखिल महाराष्ट्रांत थोडक्याच दिवसांत इतकी पसरली कीं, तिचा पुरवठा करण्यास एकटे हरिभाऊ—मग त्यांचा लेखनव्यवसाय कितीही दांडगा असो—खात्रीने पुरे पडले नसते तो करण्यास निरनिराळ्या श्रेणींचे अनेक लेखक पुढे यावयास पाहिजे होते व ते तसे आल्यामुळेच हरिभाऊंनी सुरू केलेल्या मन्वंतराचा पाया कालेंकरून दृढ झाला ज्या परिस्थितीने ह. ना. आपटे यांच्यासारख्या कादंबरीकारास जन्म दिला तिने दुसऱ्याही कित्येक कादंबरीकारास जन्म दिला नसेल हे संभवत नाही. यांच्या काळी 'आपटे' उपनामधारी कादंबरीकारांत ते एकटेच काय ते चमकत होते, पण आमच्या काली दुसरे दोन 'आपटे' पुढे येऊन आम्हास आपट्यांची ' कादंबरी कोणी मागितली असता कोणत्या आपट्यांची ? ' हरि नारायण ', ' नारायण हरि, ' कीं वासुदेव गोविंद ? असा प्रश्न ती मागणारास विचारावा लागतो आणि ज्याअर्थी एका ' आपटे ' उपनामधाऱ्यांत या काली एकाचे तीन आपटे झालेले आपण पाहतों

त्याअर्थी मराठी कथावाङ्मयाच्या इतिहासाच्या शतकार्धाइतक्या अव- धीत कादंबरीकर्तृत्वाचा मक्ता एकट्या आपल्याकडे सदैव चिकटून राहणे केव्हाही संभवत नाही

ह. ना आपटे कादंबरीलेखनात आपल्या समकालीनाविर- हित नव्हते. शोधू गेल्यास त्यांची बरोबरी करू शकणारे कांही जण आपणास खात्रीने मिळतील. परंतु सर्वांसच हरिभाऊंची अनु- कूलता कोठून असणार ? अथवा मराठी कथावाङ्मयाच्या सुदैवाने सर्वांचेंच लक्ष त्यांच्याकडे हरिभाऊ इतकेच वेधलेले कोठून असणार ? असे नसते तर बाळकृष्ण संतुराम गडकरी व विनायक त्रिंबक मोडक या यासारखे लेखक हरिभाऊ इतकेच पुढे आल्यावाचून राहिले नसते, शिवराम महादेव परांजपे यानी 'गोविंदाची गोष्ट,' चिंतामण विनायक वैद्य यानी 'दुर्दैवी रंगू', श्रीपाद कृष्ण कोल्हट- टकर यानी 'दुटप्पी की दुहेरी, चिंतामण गंगाधर भानु यानी 'शृंगेरीची लक्ष्मी' व गोविंद चिमणाजी भाटे यानी 'प्रेम की लौकिक' ही कादंबरी या पूर्वीच आपल्या हाती दिली असती, आणि सीताराम केशव दामले यानी आपला हात कादंबरीलेखनापासून इतक्या लवकर आखडला नसता.

असे जरी झाले नाहीं तरी देखील मराठी कथावाङ्मयाचे पाऊल पुढे पडल्यावाचून रहावयाचे नव्हते. किंबहुना हरिभाऊंकडून पडलेल्या या नवीन मन्वंतराचा पाया त्यांच्याच हयातींत कसा दृढ

झाला होता, ही गोष्ट खुद्द हरिभाऊंच्या दृष्टोत्पत्तीस आल्याखेरीज राहिली नसेल. मात्र इतके खरे की, हरिभाऊंनी शोधून काढलेला कथावाङ्मयाचा हा राजमार्ग तज्ज्ञास इतका रमणीय वाटला की पुढे तत्संबंधीचे जुने बोळ ओस पडत जाऊन जो तो याच रस्त्यावर गर्दी करू लागला.

हरिभाऊंचे प्रयत्न फार सुवेळी होते. सांस्कृतिक दृष्ट्या विचार केल्यास महाराष्ट्रीयांनी या वेळी आपले पाऊल प्रत्येक बाबतीत झपाट्याने उचलावयास सुरुवात केलेली दिसते. इतर बाबतीत महत्त्वाच्या असणाऱ्या प्रत्येक मराठी नगराने या वेळी साक्षरतेच्या बाबतीतही पुष्कळच आघाडी मारली होती. नगर मोठे असून तेथे एखादा छापखाना, एखादे वर्तमानपत्र अथवा मासिक पुस्तक नाही, असे बहुधा होईनासे झाले होते. यावेळी जेथे 'केसरी' तेथे 'सुधारक' व जेथे 'सुधारक' तेथे 'करमणूक' व जेथे 'करमणूक' तेथे करमणूककालीन कथावाङ्मय प्रचलित असलेले दिसून येऊ लागले.

मराठी वाङ्मयाभिवृद्धीच्या दृष्टीने मुंबई, बडोदे, कोल्हापूर, वाई, सातारा, नागपूर व उमरावती इत्यादि शहरे पुणे शहराइतकीच महत्वाची आहेत. या प्रत्येक शहरात यावेळी एक एक दोन दोन नेते तेथील कथावाङ्मयाची कामगिरी करीत होते. पुण्यास 'नाईट क्लब,' मुंबईस 'मनोरंजनग्रंथमाला,' वाईस 'कादंबरीकल्पद्रुम' व 'मकरंद,' बडोद्यास 'ग्रंथसंपादक आणि प्रसारक मंडळी' इत्यादि मासिके व ग्रंथमाला मराठी कथावाङ्मयाचा पाया मजबूत

करीत असतांना दिसून येतात. कृष्णाजी नारायण आठल्ये यांचे 'केरळकोकिळ' ही याच मध्यकालांतील एक महत्त्वाचें मासिक असून त्यांत येणाऱ्या कविता, चुटके, लोकोत्तर चमत्कार इत्यादि गोष्टी कथावाङ्मयासच पोषक होत होत्या. विशेषतः त्याच्या पुस्तक-परीक्षणाने तर कांहीं काळ अखिल महाराष्ट्रास चटका लावून सोडला होता. बेळगांव जिल्ह्यांतील एवढेसें खानापूर. पण तेथील 'लोकमित्रा'ने सन १८९१ पासून बऱ्याच कथावाङ्मय वाचकांची मैत्री संपादन केली होती.

मराठी कथावाङ्मयाचे पुण्याचे पुरस्कर्ते जसे हरिभाऊ तसे मुंबईचे या वेळचे पुरस्कर्ते श्रीयुत नाथमाधव व प. वा. काशिनाथ रघुनाथ मित्र हे होत. 'करमणूक' काढून जी कामगिरी हरि-भाऊंनी केली तीच 'मनोरंजन' काढून श्रीयुत मित्रांनी केली. मासिक मनोरंजनापूर्वी मराठी भाषेत मनोरंजक मासिक पुस्तक मुळीच नव्हते असे नाहीं. 'मनोरंजन आणि निबंधचंद्रिका' हें प्रसिद्ध मासिक तर हरिभाऊ आपटयांसारख्या पहिल्या प्रतीच्या लेखकांच्या संपादकत्वाखालीं चाललेलें होतें. परंतु वाचकांच्या मनास चटका लावून सोडणारे व पुढील अंक हातीं कधीं येतो अशी उत्कंठा वाटावयास लावणारें महाराष्ट्रांतलें पहिलें मासिक मनोरंजनच होय, हें नाकबूल करण्यांत अर्थ नाहीं. सुंदर छपाई, उत्कृष्ट चित्रें, कुशल लेखकांचें साहाय्य आणि विषयांची निवड करण्यांचें संपादकीय चातुर्य इत्यादि गोष्टीमुळें मनोरंजनाची लोकप्रियता इतकी वाढली

कीं, जेथें हरिभाऊचें ' करमणूक ' तेथें मित्रांचे ' मनोरंजन ' पहावयास मिळाल्याखेरीज राहीनासे झाले आणि खपाच्या बाबतींत तर त्याने करमणुकीस मागें टाकले.

काशिनाथपंताची घरची स्थिति अत्यंत गरीबीची होती, पण आपल्या मनोरंजनावर त्यानी द्रव्य आणि कीर्ति ही इतक्या मोठ्या प्रमाणांत संपादन केली कीं, एखाद्यानें जर गेल्या पन्नास वर्षांत होऊन गेलेल्या मराठी कथावाङ्मयाच्या पुरस्कर्त्यांची एक यादी तयार केली तर तिच्यांत मित्रांचे नांव पहिल्याच दोनचार नांवांत सांपडल्याखेरीज रहावयाचे नाहीं.

अभिजात कादंबरीकर्तृत्वाचा कित्ता जसा हरिभाऊनीं करमणुकीच्या द्वारें घालून दिला, तसा अभिजात गोष्टी लिहिण्यासंबंधाचा कित्ता श्रीयुत मित्रांनीं आपल्या मनोरंजनाकरवीं घडविला. कादंबरीची लेखनशैली व लहान गोष्टींची लेखनशैली यांत बरेंच अंतर आहे. हें मराठींत जर कोणी लोकांच्यापुढें प्रथम मांडलें असेल तर तें मनोरंजनानें. लहान गोष्टींत कादंबरीचा पाल्हाळ वर्ज करावयाचा असतो व लेखकानें स्वतः होऊन हकीकत सांगण्यापेक्षा पात्रांच्या तोंडून ती निवेदावयाची असते. तसेंच भाषायोजनेसंबंधानेंही आहे. कादंबरीची भाषा लांबलचक, संयुक्त वाक्यमिश्रित, तर गोष्टी लिहिणाऱ्या लेखकाची भाषा आटपसर व त्रोटक वाक्यांनीं युक्त अशी असावी लागते. मनोरंजनांतील गोष्टींत गोष्टी लिहिण्याचा हा कायदा यशस्वी रीतीनें पाळला जात असे. काशिनाथपंतांच्या मृत्यूनंतर

त्यांच्याविषयींच्या मित्रअंकांत सोडलेल्या तिलांजलींत त्यांचे रसिक ग्रामबंधु रा. रा. ज. र. आजगांवकर यांनीं मित्राविषयीं पुढीलप्रमाणे अन्वर्थक उद्गार काढले आहेत. ते म्हणतात, "व्यक्तिशः मला मासिक मनोरंजनाचें सामाजिक धोरण कित्येक वेळां जरी थोडेसें आक्षेपास्पद वाटलें, तरी त्या मासिकानें महाराष्ट्रांतील सर्व दर्जाच्या लोकांस जी वाचनाभिरुचि लावली व विदग्धवाङ्मयांत जी श्रेष्ठ प्रतीची भर टाकली त्याबद्दल त्यांची (मित्राची) मी केव्हांही मुक्त-कंठानें स्तुतीच करीन व माझ्या एका ग्रामबंधूच्या या स्तुत्य कामगिरीविषयीं निरंतर अभिमानच बाळगीन."

परंतु मासिक पुस्तक काढून स्वस्थ बसणारे अथवा तें चालविण्यापलीकडे कांहीं अधिक न करणारांपैकीं मित्र नव्हते. मासिकाबरोबरच 'मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी' नामक एक कथाग्रंथमाला सुरू करून, तिच्यांतून दुसऱ्या अनेक लायक व योग्य उत्तेजनाची वाट पाहणाऱ्या विद्वानांची पुस्तकें त्यांनीं भराभर पुढें आणण्यास सुरवात केली. या मालेंत त्यांनी आपल्या 'धाकट्या सूनबाई,' 'प्रियंवदा,' 'मृणालिनी'* 'रमा आणि माधव,' (कनेबऊ) 'लीला' व 'ही रामाची अयोध्या' इत्यादि कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्याच; पण त्याशिवाय वासुदेव गोविंद आपटेकृत 'दुःखा अंतीं सुख,' 'नवयुग' (युगांतर), 'माणिक

* फुली असलेल्या पुस्तकांस डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीकडून बक्षिस मिळालें आहे

बाग '* 'मूर्तिमंत देशाभिमान ' व ' विलक्षण भोळेपणा ', विठ्ठल सीताराम गुर्जरकृत ' जीवन संध्या ' (रजपुत जीवन संध्या), ' जुलिया–दलिया, ' ' ललिता, ' ' संसार असार ' व ' सोल्या–बेगम, ' कृष्णाजी केशव गोखलेकृत ' आजपासून पन्नास वर्षांनीं, ' शंकर रामचंद्र हातवळणेकृत ' गृहशिक्षण ' व ' सुशिक्षित स्त्री; ' बाळकृष्ण रामचंद्र कुळकर्णीकृत ' परिणामीं हेंच ' व ' सरस्वति, ' विठ्ठल जिवाजी नाडकर्णीकृत ' नरेंद्रनाथ, ' विनायक रामचंद्र जोशीकृत ' केवळ स्वार्थापायी, '* शांतारामकृत ' राजा तोडरमल '; शांताराम रघुनाथ नाईककृत ' बकुलमाला ', सहस्रबुद्धेकृत ' अमृत पुलीन ', शारदाश्रमवासीकृत ' सुधा, ' गणेश विष्णु साठ्येकृत ' नशिबाची परीक्षा '* व सौ. काशिबाई हेर्लेकरकृत ' संसार तल्या गोष्टी ' इत्यादि पांचपंचवीस लोकप्रिय कादंबऱ्या व गोष्टी प्रसिद्ध करून मित्रांनीं कथावाङ्मयाची दुहेरी सेवा केली. याशिवाय मालेची बापूराव करंदीकरकृत ' भद्रंभद्र; ' श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरकृत ' सुदाम्याचे पोहे, ' भालचंद्रकृत ' वेड्याचे इस्पितळ ' इत्यादि विनोदी पुस्तकें व हरिश्चंद्र आनंदराव तालचेरकरकृत ' रावबहादूरपर्वत्या '* यासारखीं हास्यरसप्रधान नाटकें निराळींच. एवंच या काळांतील मराठी कथावाङ्मयाचा पाया दृढ करणाऱ्या पहिल्या श्रेणीच्या मंडळींत एक स्थान प्रवासी काशिनाथ रघुनाथ मित्र यांना अवश्य द्यावें लागतें.

---

* फुली असलेल्या पुस्तकास डे. ट्र. सोसायटीकडून बक्षिस मिळालें आहे

आतां व्यासंगाच्या दृष्टीनें पाहूं गेल्यास ज्याची तुलना हरिभाऊ आपटे यांच्याबरोबरच करणें योग्य होईल, असा या कालांतील दुसरा महत्त्वाचा कथावाङ्मयप्रवर्तक म्हणजे नाथमाधव हे होत. श्रीयुत नाथमाधव यांनी आपलें सर्व आयुष्य जणूं काय कथावाङ्मयोद्धारार्थच खर्च करण्याचें ठरविल्यासारखें दिसतें. मुंबईस यावेळी एकीकडे मित्र व त्यांच्या मंडळींचे, तर दुसरीकडे श्रीयुत नाथमाधवांचे प्रयत्न चालले होते. त्यांची 'मायकाळची करमणूक' सन १९०५ सालीं पुढें आलेली दिसते व यानंतर 'प्रेम आणि सूड,' 'जग हें असेंच' 'ग्रहदशेचा फेरा,' 'रायक्लब अथवा सोनेरी टोळी,' 'विहंगवृंद' 'वीरधवल' व 'सावळ्या तांडेल'* हेमचंद्र-रोहिणी,' 'दैवाचे खेळ,' देशमुखवाडी 'विमलेची ग्रहदशा' 'सुहासिनी,' 'सापत्नभाव' व 'डॉक्टर कादंबरी' इत्यादि निरनिराळ्या प्रकारच्या कादंबऱ्या त्यांच्याकडून पहिल्याच धडाक्यांत तयार झालेल्या दिसतात. त्यानंतर मध्यंतरीं कांहीं काल त्यांनीं थोडीशी विश्रांति घेतल्यासारखी दिसते, पण ती पुन्हां उत्तमोत्तम ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचा 'श्रीगणेशा' करण्याकरिताच कीं काय, असें वाटतें.

कसेंही असो, मराठी कथावाङ्मयाच्या विविध सदरांत श्रीयुत नाथमाधव हे उत्कृष्ट भर घालीत आहेत, यांत संशय नाहीं. मुंबईची

* फुली असलेल्या 'पुस्तकास रे. ट्र.' ट्रा. सोसायटीकडून बक्षिस मिळालें आहे.

कथानकें रेखाटण्यात त्यांची बरोबरी दुसरे एक दोन ग्रंथकारच करू शकतील त्याच्या ' रायक्लब 'च्या वाचनाची गोडी महाराष्ट्रियेतरातही पाहून आम्हास कौतुक वाटले. त्याच्या अलीकडील स्वराज्यविषयक कादंबऱ्या तर त्यांना ऐतिहासिक कादंबरीकाराच्या पहिल्या श्रेणीत बसवितात ' नटसम्राट ' व ' स्वयंसेवक ' याही अगदी अलीकडच्या कादंबऱ्या आहेत.

राहण्याचें ठिकाण मुंबई नसेल, तरी ज्याचे प्रयत्न मुंबईसच फलद्रुप झाले असा या वेळचा तिसरा महत्वाचा कथावाङ्मयप्रवर्तक म्हणजे तो रत्नागिरीचे श्रीयुत गोविंद नारायण दातार हे होत. श्रीयुत दाताराच्या हातून मराठी वाङ्मयविषयक जी विविध कामगिरी झाली आहे, तिच्यात त्याच्या कादंबरीलेखनास अग्रस्थान द्यावे लागते. ' रंगनाथी योगवासिष्ठ ', ' मुहूर्तमार्तंड ', ' शिवछत्रपति ' (१९०५). ' मनश्चंद्रबोध कथारस ' (१९०५), ' पद्मपुराण ' इत्यादि विविध प्रकारची ग्रंथरचना त्याचे नाव मराठी वाङ्मयांत अखंड चालवील यात तिळप्राय संशय नाही. परंतु ज्याच्या योगाने त्याचे नाव सामान्य वाचकांसही परिचित झाले आहे असे त्यांचे ग्रंथ म्हणजे ते ' अधःपतन ' ' इंद्रभुवनगुहा ',* ' कालिकामूर्ति ', ' बंधुद्वेष ' ' मानसिक यातना ' व ' विलासमंदीर ', ' रहस्यभेद ', शापविमोचन ', ' शालिवाहनशक ' व ' प्रवालद्वीप ' हे होत

* फुली असलेल्या पुस्तकास डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीकडून बक्षिस मिळाले आहे

निवड बरोबर न केल्यामुळें म्हणा किंवा भाषांतरदोषामुळे दातारांच्या प्रयत्नापूर्वी महाराष्ट्रियास रेनाल्डच्या कादंबऱ्यांचा परिचय चांगलासा झाला नव्हता. या व अशा कादंबऱ्यांचा परिचय कादंबरीकलापाच्या द्वारे करून देण्याचा प्रयत्न श. बा. मुजुमदार व श्री. मि. सरदेसाई यांनी केला होता. परंतु यांचा 'त्रिवेणीप्रमाथ' पुढें येतांच महाराष्ट्रियास रेनाल्डच्या कादंबऱ्यांचा बाऊ वाटावयास लागला व फार तर रेनाल्डच्या कादंबऱ्यांच्या आधारें लिहिलेली किरकोळ कथानकें विकृत स्वरूपांत कोठें कोठें दिसून येऊं लागलीं. रेनाल्डच्या कादंबऱ्यांचीं भाषांतरें व रूपांतरें पुष्कळांनी केलीं; परंतु दातारांची सफाई कोणासही साधली नाहीं. दातारांचीं पुस्तकें रूपांतरित असूनही तीं मुळाइतकींच गोड लागतात. श्रीमंत अथवा सुखवस्तु कुटुंबांतील तरुण स्त्रीपुरुषांत दातारांच्या या कादंबऱ्यांची फार चहा आहे अशा पुस्तकांच्या अभावीं या वर्गाच्या कादंबरी वाचनाची होणारी हेळसांड उत्कृष्ट रीतीनें दूर केल्याबद्दल श्रीयुत दातारांची तारीफ करावी तितकी थोडीच आहे,

* * * *

आतां इतरत्र काय चाललें आहे, इतर ठिकाणच्या कथावाङ्मयाची मजल कोठपर्यंत आली आहे हे थोडेसे पाहूं व नंतर मग पुन्हां पुण्यामुंबईकडे वळूं. पुण्यामुंबईनंतर खरें पाहूं गेल्यास आमच्या या गोष्टीच्या कादंबरींत वाईसाताराकरांचाच अनुक्रम येतो. वाईकरांच्या दलाचे प्रमुख अनंत केशव चितळे व नरहर नारायण पटव-

वर्धन हे होत. यांनी अनुक्रमे ' कादंबरीकल्पद्रुम ' (सन १९०') व ' मकरंद ' (१९११) ही केवळ कथावाङ्मयास वाहिलेली मासिकें काढून मराठी कथावाङ्मयाची दीर्घकाल व एकनिष्ठ सेवा केली आहे.

दत्तात्रय गणेश आगाशेकृत ' तेजचंद्र× ' व 'समारिक गूढ'; नारायण हरि आपटेकृत ' पिशाच्चसाधन ', दासकृत ' मालती ' व ' तप्तमुद्रा ', केशवकृत ' महामाया ', कृ गो. केळकरकृत 'शांता', नारायण रामचंद्र गोखलेकृत ' इंदिरा ', चितळेकृत ' रामेश्वराचें भाक्तन ', राधाराणी ' व ' वीरेंद्रसिंह ', दामोदर रामचंद्र चिपळूणकरकृत ' दर्पदर्पण ', श्री ना ताडपत्रीकरकृत ' कालाची वक्र गति ' व ' प्रणयपत्रिका ', केशव कृष्ण दांडेकरकृत दिवाळखोराची पेढी ' व ' महाराणा जयदेव पवार ', दामोदरकृत ' कार्यकारणभाव ', ' कुकर्मपरिपाक ', ' लीलावती ', ' मायाविनी ' व ' रंक आणि राव ', समर्थशिष्यकृत ' कर्मयोगीप्रमदा ' ' श्वेतकेतू ', ' कुलोद्धार ' व ' प्रासादिक चिदानंद ', हर्षेकृत ' मोहिनी ' व वेंवदपुरीतील एक महिना ', भगवानदासकृत ' मयाची माया '; पटवर्धनकृत, ' जीवितयात्रा ' ' राणी चंद्रावती ' व ' इलासुंदरी '; ब्रम्हानंद सरस्वतिकृत ' विलासिनी'; वासुदेवकृत ' गणेश मिल ' व ' संन्यासी ', आणि बापू नरसिंह भावेकृत प्रतिज्ञापूर्ति ' व 'संसार'

× फुली असलेल्या पुस्तकास के. ल्हु. ना. कासायटीकडून बक्षिस मिळाले आहे

इत्यादि सुमारें ४० कादंबऱ्या या वाईकर मंडळींनीं पुढें आणिल्या आहेत आणि त्याही अवघ्या पंधरावीस वर्षांत. यापैकीं बरींच पुस्तकें लोकप्रिय असून, काहीं कादंबऱ्या तर त्यांचें समग्र वाचन झाल्यावाचून खालीं ठेववत नाहीत, इतक्या उत्तम आहेत. चितळे-कृत ' वीरेंद्रसिंह अथवा कटोराभर रक्त ' ही छोटी कादंबरी तरुण मंडळींस इतकी आवडते कीं, ती लहानपणीं एकदा आमच्या मित्र-मंडळींत एका बैठकींत संबंध वाचून टाकल्याची आम्हांस चांगलें आठवतें

वाईहून सातारा शहर लांब नाहीं. अवघ्या वीस मैलांच्या अंतरावर. परंतु यालाही वाईइतकेंच महत्त्व आलें आहे. कथावाङ्मयाचें येथील ठाणें एकाच पण बलवान् ठाणेदारानें असें संभाळलें आहे कीं, त्यास तोड नाहीं. श्रीयुत नारायण हरि आपटे हे वाई सातारकरांचे प्रमुख होत. नानासाहेबांचा बाणेदार स्वभाव, त्यांचें उच्च ध्येय, त्यांची पराकाष्ठेची निस्पृहता, इत्यादि गोष्टींचा परिचय आम्हांस प्रत्यक्ष असल्याकारणानें त्याच्याविषयीं येथें कमी अधिक लिहिलेलें त्यांस खपणार नाहीं, हें आम्हास माहीत आहे. परंतु आवश्यकतेनुसार त्यांच्या कामगिरीचा निर्देश करणें हेंही आम्हास आमचें एक पवित्र कर्तव्यच वाटतें.

नानासाहेबांच्या लेखनास सुमारें सन १९०५ नंतर सुरुवात झालेली दिसते व त्यांचा ' अजिंक्य तारा ' (१९०५) कथावाङ्मयांत त्यांच्या अजिंक्यपणाविषयींचें प्रमाणपत्रच घेऊन निघाल्यासारखा

दिसतो. कारण तेव्हा उचललेली लेखणी यांनी 'आनंदमंदिर', 'आफ्रिकेच्या जंगलांत', 'कपटजाल', 'कर्मगति', 'कल्पनाचित्र', 'भुरळ', 'पिशाच्चसाधन', 'दुरंगी दुनिया', 'मानवी आशा—विरुद्ध—देवाची इच्छा', 'लांच्छित चंद्रमा', 'लोकमित्र', 'रजपुताचा भीष्म', 'वंदावे की निंदावे', 'समर्थशिष्य', 'सुखाचा मूलमंत्र', 'हृदयाची श्रीमंती', 'वैभवाच्या कोंदणांत', 'सविकाल' व 'न पटणारी गोष्ट' इत्यादि अठरा वीस उत्तमोत्तम पुस्तके लिहूनही अद्यापि खाली ठेवली नाही आणि तीहि 'लोकमित्र' व 'किर्लोस्करखबर' यासारख्या मासिकांचे सहकारी संपादकत्व संभाळून.

नानासाहेबांच्या कादंबऱ्यांचे विषय किती विविध असून त्यांचे प्रतिपादन किती जोराचे व यथातथ्य असते ही गोष्ट वरील पुस्तकांपैकी दोन चार पुस्तके वाचली असता सहज कळून येण्यासारखी आहे. नानासाहेबांचा कादंबऱ्यांच्या व त्यांच्या कामगिरीचा यथायोग परिचय करून देण्यास लवकरच एखादा लेखक पुढे येईल अशी अपेक्षा बाळगणे केव्हाही गैरवाजवी होणार नाहीं. परंतु तोपर्यंत आमच्या या कादंबरीच्या गोष्टीत आम्हांस श्रीयुत नारायण हरि आपटे यांना 'झाले बहु होतिल बहु आहेतचि बहु परंतु या सम हा' या श्रेष्ठ कोटीतील कादंबरीकारांपैकी एक स्थान खात्रीने द्यावें लागते.

साताऱ्यानंतर मध्यंतरीं कोठेंही न थांबता आपणास एकदम गुजराथेंत जावें लागते. कारण कोणताही कॅटलॉग चाळून पहा,

मराठी ग्रंथप्रकाशनाचे कामी मुंबई, पुणे, वाई व बडोदे या चार शहरांनीच विशेष हातभार लावल्यासारखा दिसतो मधून मधून कोठे धुळे, कोठें कोल्हापूर, तर कोठे खानापूर चमकते परंतु याशिवाय जिकडे तिकडे शुकशुकाट आहे धुळ्याचे मराठीसाहित्य एकमार्गी आहे तर कोल्हापूरच्या ग्रंथप्रकाशनास अलीकडे पुष्कळच ओहोटी लागलेली दिसते खानापूर मात्र आपली जागा धरून आहे व याबद्दल तेथील लोकमित्राचे संपादक दत्तात्रय गोविंद संडेकर हे महाराष्ट्रीयांच्या सहानुभूतीस खात्रीने लायक आहेत. ही जागा त्यांनी बळकट धरून ठेवण्याचे श्रेय यांच्या ' लोकमित्र ' व तद्वारें प्रसिद्ध होणाऱ्या कथावाङ्मयास दिले पाहिजे. हे सांगणे नकोच.

परंतु महाराष्ट्राबाहेर असून त्यातील प्रमुख शहरांच्या बरोबरीने त्यास प्रत्यादेश देणारे असे जर दुसरे एकादे शहर असेल तर तें बडोदे हे होय. बडोद्याने केलेली मराठी वाङ्मयाची सेवा विपुल व वाखाणण्यासारखी आहे. त्याचे विस्तृत विवेचन, याच पुस्तकाच्या कर्त्याने आपल्या ' बडोद्याचे मराठी साहित्य व साहित्यभक्त ' या पुस्तकात केलेले, जिज्ञासूस पहावयास मिळेल. येथे आपणास बडोद्याच्या कथावाङ्मयाशीं कर्तव्य आहे, आणि या सदरातही त्याने आजपर्यंत सुमारे पंचवीस पुस्तकांची भर घातलेली दिसते विष्णु धोंडदेव कर्वे यांची ' सती राणकदेवी, ' विष्णु सीताराम देव यांची ' विषवृक्ष, ' धनुर्धारी यांची ' वाईकर भटजी ', माटेकृत ' माधवी कंकण ', शंकर विष्णु पुराणिककृत ' देवी सत्यभामा ', शिवराम गोविंद फाळके-

कृत ' दुर्गेशनदिनी ', नागेश विनायक बापट याची पानपतची मोहीम ', धोंडू जगन्नाथ भागले याची ' आनंदाश्रम ' व रामचद्र अबाजी राजे याची ' विलासिनी ' इत्यादि ' सहविचारिणी सभा व ग्रथसपादक व प्रसारक मडळीच्या द्वारे प्रसिद्ध झालेल्या बडोदे वराच्या कादबऱ्या लोकप्रिय आहेत, परतु तेथेही कै श्री चिंतामण नारायण मुजुमदार याच्याशिवाय अलीकडे कादबरीलेखनात कोणी विशेपसे लक्ष घातल्यासारखे दिसत नाहीं श्री. मुजुमदारानी मात्र ' गुजराथचा समशेर बहादर ' व ' राणा हमीर ' इत्यादि दोन तीन ऐतिहासिक कादबऱ्या लिहिल्या आहेत. येथील ' सहविचार ' द्वै-मासिकाचे सपादकद्वय चटकदार गोष्टी लिहिण्यात कुशल आहेत. परतु ते कादबरीलेखनात लक्ष घालतील तेव्हा रा वि स वाकसकर याचे काही दिवसापूर्वी मुबईच्या प्रफुल्लतेत ' थ्रीमस्केटियर्स ' चे रूपातर येत असे, परतु तें पुस्तरूपाने उपलब्ध असल्याचे आम्हास माहीत नाही.

प्रकरण ८ वें.

नंतरचा मध्यागत.

काय कारण असेल तें असो, आमच्या वाङ्मयविषयक चळवळीस सन १९१५ सालीं जशी भरती आली होती तशी तत्पूर्वी व तदनतर केव्हाही आलेली दिसून येत नाही या भरतीची तशीं चिन्हे तर सन १९१०-११ पासूनच दिसून येत होती, पण स. १९१५ सालीं तर तिची हद्द झाली. वर्षा दोन वर्षांतच तिला ओहोटी लागली व हल्लीं तर तिचा मागमूसही दिसत नाहीं, परतु या सालीं ती आली होती हें खास वाङ्मयाच्या इतर शाखांचा विचार जरी बाजूस ठेवला, तरी मराठी कथावाङ्मयाची या सालातील चलती ध्यानात ठेवण्यास रखी आहे. या सालीं कथावाङ्मयविषयक साप्ताहिकात ' आल्हाद ' व ' करमणूक ' आणि मासिकात ' उद्यान ', ' चित्रमयजगत ', ' नवयुग ', ' प्रभात ', प्रेमोद्यान ', ' मकरद ', ' मधुकर ', ' लोकमित्र ' ' सुधाकर ' व हास्यविनोद ' इत्यादि नियतकालिके जोराने चालत असलेली दिसतात. तसेंच ' एक आणा माला ', ' कुटुबशिक्षणमाला ', ' गुणागोविंद पुस्तकमाला ', ' चित्तविनोदमाला ', भारतगौरवग्रथमाला ', ' सरसवाङ्मयरत्नमाला ' व ' सुरसग्रथमाला ' इत्यादि कथावाङ्मयविषयक स्वतत्र कथाग्रथमालांचा प्रचारही याच एक दोन सालांत

विशेष झाला होता, असे म्हणावे लागते बरेच दिवस स्तब्ध बसलेले 'महाराष्ट्रभाषाचित्रमयूर' या नव्या मन्वंतरांत फिरून एकदा जागे होऊन 'कलमबहादुरास शेलापागोटे' अर्पण करताना दिसतात, तर श्रीयुत आजगावकरांनी याच समयीं 'ज्ञानार्जनाचे' कांहीं वळसे उगाळल्याचे दिसते. एवंच, साप्ताहिके, पाक्षिके, मासिके, त्रैमासिके, प्रयावल्या व ग्रंथमाला यांची सन १९१५ सालीं लयलूट झाली होती, आणि नियतकालिकांचीही रेलचेलच जणू प्रस्तुत लेखकास त्याची 'दीपिका' तयार करण्याची स्फूर्ति होण्यास कारणीभूत होऊन ती त्याने याच सालीं प्रसिद्ध केल्याचे आम्हांस चांगले आठवते असो.

ही लाट फार दिवस टिकली नाहीं तरी ती मराठी वाङ्मयास अपकारक झाली असे म्हणण्याचें कारण आम्हांस दिसत नाहीं. ती आपले काम खात्रीने करून गेली कारण कथावाङ्मयाच्या भवितव्याविषयीं हीहि वेळ अशीच नाजुक होती यावेळीं मराठी वाङ्मय क्षेत्राकडे—विशेषतः कथावाङ्मय भागाकडे पहावें तो त्याच्यांत निराळेंच स्थित्यंतर झालेले दिसून येते या भागांतील कांहीं वीर अंतर्धान पावले होते तर कांहीं विश्रांति घेण्याच्या विचारांत होते. आणि कांहीं जण सकारण तर कांहीं जण विनाकारणें आपले अंग या कार्यांतून काढून घेत होते. उदाहरणार्थ, धनुर्धारीप्रभृति दिवंगत झाले होते. किरातांच्या शरसंधानाचा कथावाङ्मयास उपयोग होत नव्हता. वि. को. ओक थकले होते आणि हरिभाऊंचे

लेखन आल्या उत्तर काल गाठीत होते रा. सीताराम केशव दामले आपले दप्तर आटोपीत होते, तर रा चिंतामणराव वैद्य यानी ' दुर्दैवी रग ' (१९१४) नतर कादबरीलेखनासाठी आपली लेखणी कधीच उचलली नाही या वेळी या क्षेत्रावर प्रामुख्याने झळकणारे वार म्हणजे ते श्रीयुत नाथमाधव, वासुदेव गोविंद आपटे, विठ्ठल सीताराम गुर्जर, गोविद नारायण दातार व नारायण हरि आपटे हे होत पैकी वा. गो आपटे यानीही आपले लक्ष पुढे केवळ बालवाङ्मयाकडे परतु पूर्ण रीतीने वळविले.

परतु उपरिनिर्दिष्ट सन १९१५ साठ कालीन खळबळींतून जसे कित्येक कवि, कित्येक नाटककार तसेच कित्येक कादबरीकार व कथावाङ्मयप्रणेतेही उदयास आले व रिकाम्या पडत चाललेल्या जागा भरून निघू लागल्या.

श्रीयुत बालचद रामचद कोठारी, नात्या नेमिनाथ, पागळ प्रभाकर श्रीपत भसे बालचद नानचद शहा, सौ. जानकीबाई देसाई, दत्तात्रय भिमाजी रणदिवे, भाऊ श्रीधर कुळकर्णी, दत्तात्रय माधवराव कुळकर्णी, नारायण गोविद पेशवे, भिकाजी गोपाळ भिडे, कृष्ण महादेव चिपळूणकर, नारायण केशव बेहरे, द वि परांजपे व ख भि. कोराने इत्यादि पधरावीस कथा वाङ्मयप्रणेते याच उमळीसरसे पुढे आले.

या सर्व ग्रथकाराचा प्रामाणिक प्रयत्न या कालीन मराठी कथा वाङ्मयचा परिपोष होण्यास ठीकच कारणीतभूत झाला. परतु ज्याने या कालास क्रातिकारक कादबरीने गौरविलें असा एक, व ज्यानी

तसे गौरविले इतकेच नव्हे, तर अखिल महाराष्ट्रियांच्या अंतःकरणास चटका लावून सोडला असे दोन उत्कृष्ट कादंबरीकार महाराष्ट्र-वाङ्मयक्षितिजावर या वेळी चमकून या काळाविषयीं आपणास आदर व खेद करावयास लावतात. ते कादंबरीकार म्हणजे अनुक्रमे रा. वामन मल्हार जोशी, आणि प. वा. गणेश विठ्ठल कुलकर्णी व 'सहकारीकृष्ण' हे होत. श्रीयुत वामन मल्हार जोशी यांनी 'आश्रमहरिणी' *'नलिनी' वगैरे दुसरीही एक दोन गोष्टींची पुस्तके लिहिली आहेत, परंतु मराठी कादंबरीकारांच्या पहिल्या श्रेणीत त्यांना नेऊन बसविणारे त्यांचे पुस्तक म्हणजे '*रागिणी' हे होय. या कादंबरीचे 'रागिणी' हे नुस्तं नाव देखील तिच्याकडे कित्येकास अनुरागपूर्वक पहावयास लावते. मग तिच्याकडे प्रत्यक्ष अवलोकन करणारा वाचक तिच्या सुडौल अवयवांनी व तिच्या निर्विकार परंतु मनोहर नेत्रकटाक्षांनी केवळ मोहित होऊन जात असेल यांत आश्चर्य काय ? आपल्या सर्वांगसौंदर्यामुळे तिने स्वतः तर आपली पाउले मराठी कथावाङ्मयावर स्पष्ट उठविलीच, परंतु त्याबरोबरच 'रागिणीने' महाराष्ट्रियांस आपल्या जनकाकडेही सदैव सादर पहावयास लाविले.

श्रीयुत गणेश विठ्ठल कुलकर्णी हे निराळ्या वळणाचे व निराळ्या बाण्याचे गृहस्थ होते. यांना कादंबरीलेखनेच्छा तृप्त करण्यासाठीं प. आगरकरांनीच घेतलेला अवतार म्हणतां येईल. समाजहिताविषयी तीच कळकळ, धार्मिक अन्यायाविषयींचा तोच

तिटकारा व विषयप्रतिपादन तितकेच जोराचे जर कोणास पहावयाचे असेल तर त्याने ग. त्रि. कुळकर्णीकृत ' कर्मसन्यास ', ' कुलुबा, ' ' जन्मठेप ! ' ' चंद्रचूड ', ' योगायोग ' व ' ह्या सशयाचा प्रताप ' ह्या कादंबऱ्या अवश्य वाचून पहाव्या. यांच्या अकालनिधनाने मराठी कथावाङ्मयाचे झालेले नुकसान भरून येणे अशक्य जरी नाही तरी दुरापास्त आहे.

आता राहिले आपले ' सहकारीकृष्ण ' शिव शिव राहिले कसचे ! त्यांनी तर कुळकर्ण्यांपूर्वीच देवलोकी प्रयाण केले ! सन १९१५ साल कालीन खळबळीतून निघालेल्या दैदिप्यमान् रत्नांची एखादी मालिका तयार केली तर ' सहकारीकृष्ण ' हे त्या मालिकेचे मेरुमणि खात्रीने शोभतील. आणि तेही त्यांच्या ' शापित महाराष्ट्र ' या एकाच कादंबरीने कृष्णाजी अनंत एकबोटे ऊर्फ 'सहकारीकृष्ण' यांचा जन्म ता २१ मे सन १८८० साली झाला कृष्णरावांची घरची स्थिति फारच गरीबीची होती. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण नूतन मराठी विद्यालय व न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें झाले. पण महाराष्ट्राच्या सुदैवाने त्यांना इंग्रजी दुसऱ्या इयत्तेत आल्यापासून इतिहासवाचनाची गोडी कशी न लागावी ! आधींच इतिहासग्रंथ हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके व इकडे वाचनाची हाव तर दिवसेदिवस अधिकाधिक वाढत चाललेली. मग काय ! नाटके कादंबऱ्या वगैरे बरीवाईट दिसतील ती पुस्तके त्यांनी वाचून टाकली. असल्या अव्यवस्थित वाचना-

बद्दल त्यांना नंतर हळहळच वाटत असे. परंतु नंतर तसें वाटून उपयोग काय ?

आपल्यांतील जीं थोडी फार माणसें मोठेपणास चढलीं आहेत, तीं शिक्षणसंस्थांतील उत्तेजनामुळें मुळींच नसून निव्वळ बाह्य परिस्थितीत होणाऱ्या घडामोडी व तसेंच स्वावलंबनानें चढलीं आहेत आपल्या सहकारीकृष्णांच्या बाबतीत पाहिलें तरी हेंच प्रत्ययास येतें यांना वाचनाचा नाद सहज लागला व तो पुढें बळावतच गेला म्हणून बरें ! नाहीं तर मध्यमस्थितींत कसेंबसें दिवस काढणाऱ्या कुटुंबांतील जसेच्या तसे बोल त्यांच्या प्रतिभाशाली लेखणींतून उत-रलेले ऐकावयास वधीच सांपडले नसते इंग्रजी चौथ्या इयत्तेत गेल्या-पासून ही इंग्रजी पुस्तकें वाचा ती वाचा, असा सारखा त्यांचा क्रम चालू होता. मात्र या वाचनामुळें व अभ्यासांत बरचेवर खो आणणाऱ्या क्रिकेटच्या नादामुळें यांचें शाळेंतील अभ्यासकडे लक्ष राहिलें नाहीं तें नाहींच—इकडे मुलगा मोठमोठीं पुस्तकें वाचतो आहे, मग तीं अभ्यासाचींच असलीं पाहिजेत असें आपल्या मनाशींच समाधान मानून त्यांचे वडीलही स्वस्थ होते. पुढें इतिहास व इंग्रजी या दोन विषयांत पास होत गेल्याकारणानें ढकलत ढकलत ते सातव्या इयत्तेत तर येऊन पोहोंचले पण थॅकरे, डिकन्स, लिटन् शेक्सपीअर वगैरे नामांकित लेखकांचे ग्रंथ वाचण्यांत वेळेचा दुरु-पयोग (अर्थात् तो जगाच्या म्हणजे व्यवहारा या दृष्टीनें) करून. आपण सगळा स्कॉट वाचला आहे, व हेनरीवुडच्या २७ कादंबऱ्या

वाचल्या आहेत अशा अभिमानात गर्क होऊन गेल्यामुळें त्यांची परिक्षेच्या अभ्यासाची कितीशी तयारी होणार? शिवाय 'नाहीं परिक्षा पास झाली नाही, निदान आपण नामंकित ग्रंथकार तरी होऊ, दारिद्र्याची काय बिशाद आहे. त्याऱ्याचमुळें तर कित्येक लेखक विशेष प्रसिद्धीस आले.' अ.ा प्रकारचे भावी प्रसंग कल्पना सृष्टींत रेखाटण्यात स्वारी गर्क झालेली! मग कशाची परीक्षा आणि काय! युनिव्हर्सिटीच्या मंडपात थॅकरे, डिकन्स याचा वशिला न पटल्यामुळे प्रथम तर त्याना हात हालवीतच परत यावे लागले. दुसऱ्या खेपेसही परीक्षा न उतरल्यामुळे वडिलाकडून आणि तींही त्याच्या पत्नी देखत दु:स्सह बोलणी सुरू झाल्यामुळे "पुष्कळ नामांकित ग्रंथकार भिकारीच होते! पैशाची काय पत्रास आहे!" ही समजूत बाजूस सारून त्यांना अभ्यासात लक्ष घालावें लागले तिसऱ्या खेपेला मात्र ते मॅट्रिक व स्कूल फायनल या दोन्ही परिक्षात पास झाले.

आतां काय परिक्षा झाली, आपल्याला हा हा म्हणता नोकरी मिळेल, मग आपल्याला बोलण्याची कोणाची प्राज्ञा नाहीं अशा ऐटीनें जिकडे तिकडे अर्जांची फेकाफेकी करून उत्तराची वाट पाहण्यात कांही काल गेल्यावर, कृष्णरावानीं 'कारकुनी नाही तर मास्तरकी' या उदरभरणा'या सक्तीच्या नियमाला अनुसरून नूतन मराठी विद्यालयांत शिक्षकाचे काम केले. पुढे शाळेतील नोकरी सोडून ते मुंबईच्या सॉर्टिंग खात्यात काम करू लागले. तेथे 'क्या गद्धेके माफक काम करता है!'

अथवा फेक देवतेरा थंकर और डिकन्स '' अशा प्रकारची हेड मॉर्टरची बोलणी ऐकत ते सरकारी नोकरी तर करू लागले. परंतु ही दगदगीची नोकरी त्यांच्या प्रकृतीला मानवली नाही, म्हणून ती सोडून देऊन, प्रथम सॅनिटरी कमिशनरच्या कचेरीत व तेथून सेशन कोर्टात रायटरचे काम करण्यात त्यांनी काही दिवस घालविले नंतर बऱ्याच कचेऱ्यांचे उंबरठे झिजविल्यानंतर त्यांना पुणे येथील डि. पोलिस सुपरिंटेंडेंटच्या कचेरीत पंधरा रुपयाची नोकरी लागली. पंधराचे वीस. वीसचे पंचवीस, संपले कारण त्यांच्या मानी स्वभावाला कोणापुढे दात विचकण्याचे मुळीच खपत नसल्यामुळे व कानांनी बरेच कमी ऐकू येत असल्यामुळे त्यांना कामाच्या भाराखाली व शेगच्या दिवसांत मरायचेच झाले तर निदान एक दोन दिवस औषधपाण्याला व स्वतःच्या प्रेतसंस्काराला जेमतेम पुरे इतक्या या दरमहा पंचवीस रुपये तनख्यातच मरेपर्यंत खितपावे लागले ! कृष्णरावांचे संसारसुख ' मरशील तर सुटशील बाबा ' अशा अंतःकरणाच्या विव्हळण्यानेच भरलेले होते ! नाही म्हणावयाला कृष्णरावांच्या स्नेह्यांनी मात्र त्यांना वरचेवर शक्य ती मदत मोठ्या भक्तीने केली. एवढीच काय ती त्यांना समाधान मानावयाला जागा होती स्वभावाने अत्यंत सरळ व प्रामाणिक, दुसऱ्याला मदत करण्याच्या बाबतीत नेहमी तत्पर व देशाच्या उत्कर्षाची सारखी तळमळ या अलौकिक गुणांवर कोणाची बरे भक्ति बसणार नाही ? कृष्णरावांना देशाची तळमळ किती होती, याची थोडी फार जाणीव ज्यांनी ज्यांनी त्यांचा विविध विषयावरील पुस्तकांनी व मासिकांनी भरलेला ग्रंथ-

संग्रह पाहिला असेल, व जे जे पाहतील त्यानाच फक्त होईल मध्यम स्थितीत रखडणाऱ्या प्राण्याना आपला संसार कसा सुखाचा करतां येईल, हा प्रश्न ज्यात निरनिराळ्या बाजूनी थोडा फार सोडविला आहे अशी मासिके व पुस्तके—स्वत च्या कुटुंबाला अर्धपोटी व फाटक्या तुटक्या चिंध्यात ठेवून, विकत घेऊन ती वाचण्यात व त्यातील उपयुक्त तत्त्वे लहान लहान पुस्तकाच्या द्वारे आपल्या महाराष्ट्रियाच्या अत करणात बिंबवून देण्यात त्यानी रात्रीचा दिवस केला. हे सर्व कशाकरिता व कोणाकरिता ? अर्थात् आपणाकरिता व कृष्णरावाना देशाची कळकळ होती म्हणूनच.

सन १०१३ पासून 'ही प्रेमाची मूस का पुरुषार्थाची कूस ?' माझी कहाणी ' 'हा ससार की नरकवास,' 'आत्मोद्धार,' 'देहस्वभाव' 'सक्रांत,' 'शिकली पण चीज केले,' 'आधुनिक स्वयवर,' 'मानापमान,' 'अपमानाचा मान' व त्याचप्रमाणे सकट की सौभाग्य,' 'खुनाचा आरोप,' 'चैत्राचा महिना,' 'वर्षारंभ' व अखेरचा स्वार्थत्यागी देशस्थ,' इत्यादि विविध मनोवृत्तीच्या सुवासानी व रगानी नटलेली पुष्पे आपल्याला अर्पण करण्याचा कृष्णरावानी—या स्वार्थत्यागी देशस्थाने—उगीचच का अट्टाहास केला ? कोणाला त्याची कथानके आवडणार नाहीत, तर कोणाला त्याची भाषापद्धति व काहीं कही विचार रुचणार नाहींत. पण त्यांचे अत करण अधोगतीला थोपवून उत्तेजनपूर्वक सन्मार्गाला लावणारे व 'शापित महाराष्ट्राला' परमेश्वराच्या चरणाजवळ एकीचा, स्वाभि-

मानाचा व कर्तव्यजागृतीचा निरंतर उःशाप मागणारे त्यांचे अंतःक-रण अखिल महाराष्ट्रास खात्रीनें आवडेल श्रीमतीगर्राबीचा झगडा, सहकारित्व, स्त्रीशिक्षण वगैरे सामान्य जनांना सहसा न कळणारे विषय गोष्टीच्या रूपानें व तेंहि आपल्या समाजाच्या अंतरंगांत शिरून किती कुशलतेनें व मार्मिकपणें रेखाटले आहेत हें त्यांचीं पुस्तकें वाचणारांना सहज कळून येईल. ' कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं सुशिक्षितांत जो आपलेपणा जागृत केला, तशाच प्रकारच्या आपलेपणा रात्रंदिवस ठेचाळणाऱ्या अल्पशिक्षितांत सहकारीकृष्णांनी जागृत केला " असें जें कृष्णरावांविषयीं ' दिवा-करानें आपल्या मृत्युलेखांत लिहिलें आहे तें सर्वस्वी अन्वर्थक वाटतें. या श्रेष्ठ पुरुषाच्या आत्म्यानें ' देवा ! महाराष्ट्रांतील कर्तव्य-तत्पर तरुणांचा अकालीं संहार करूं नकोस ' ' असा परमेश्वराजवळ उःशाप मागण्याकरिताच कीं काय, गुरुवार ता. २३ नोव्हेंबर सन १९१६ रोजीं देवलोकीं प्रयाण केलें !

शापित महाराष्ट्राविषयीं लिहितांना श्रीयुत न. चिं. केळकर लिहितात कीं, " नांवाखेरीज ऐतिहासिक असें दुसरें कांहींच न ठेवतां लिहिलेल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या आज मराठी वाङ्मयांत आहेत, तसेंच त्याच्या उलट पुष्कळसा इतिहास व काल्पनिक रचना थोडी, अशाहि कादंबऱ्या आहेत. पण त्यांतल्या त्यांत मला पहिल्या प्रकारापेक्षां दुसराच प्रकार अधिक संमत वाटतो. या प्रकारचें एक ठळक उदाहरण रा. ब. चिंतामणराव वैद्य यांची " दुर्दैवी रंगू "

ही कादंबरी होय. प्रस्तुत सहकारीकृष्ण यांनी लिहिलेली शापित महाराष्ट्र ही कादंबरी याच प्रकारचें नांव घेण्यासारखें आणखी एक उदाहरण होईल असें मला वाटतें. या कादंबरीत संभाजीमहाराजाचा वध, त्यानंतर राजाराम महाराजाचा जिंजीप्रयाण व त्याचें महाराष्ट्रांत प्रत्यागमन एवढा कथाभाग आहे. या कादंबरीतील पुष्कळच भाग चटकदार आहे. परंतु कांहीं काल्पनिक प्रसंग आणि संभाषणाची व वर्णनाची दंव वगळली असतां ऐतिहासिक माहिती परोपरीनें सांगण्याचा व सहजपणें ती मनावर ठसवून देण्याचा ' सहकारी कृष्ण ' यांचा प्रयत्न मला विशेष अभिनंदनीय वाटतो.

' सहकारी कृष्ण ' यांनी संभाजी व राजाराम यांच्या वेळची स्थिति तत्कालीन कागदपत्रांवरून रेखाटण्याचा प्रयत्न केला असल्यामुळे तिच्या वर्णनांत भाषापद्धतीशिवाय आधुनिक असें फारसें कांहीं आलेलें नाहीं. त्या वेळचे धार्मिक संप्रदाय, दानें देणग्या, इनामें, राज्यव्यवहारपद्धति, धर्मभोळेपणा, युद्धपद्धति, शस्त्रास्त्रांची सामुग्री वगैरे माहिती होईल तो सप्रमाण दिलेली असल्यामुळे वाचकास कादंबरी वाचतां वाचतांच अनेक प्रकारच्या ऐतिहासिक गोष्टींची माहिती नकळत सहजासहजीं होऊन जाण्यासारखी आहे व हाच प्रस्तुत कादंबरीतील विशेष गुण आहे असें मला वाटतें. संभाजी, येसूबाई, राजाराम, ताराबाई, धनाजी, प्रल्हादपंत, रामचंद्रपंत वगैरे प्रमुख पात्रें ऐतिहासिक आहेतच, पण खंडोजी, भोलानाथ, सूर्याजी, रूपाजी, पदाजी, विठोजी चव्हाण, बहिरजी, गंगोजी शिरके, राज

कुवर वगैरे दुय्यम प्रतीची ऐतिहासिक पात्रे बरीच पुढे आणून त्यांच्या ऐतिहासिक चरित्र्याचा परिचय वाचकास प्रथम करून दिला आहे. हाही फायदा महत्त्वाचा होय. कादंबरींतील सर्व स्थळें ऐतिहासिक व खरी असून ग्रंथकाराने स्थलवर्णनावर घेतलेली मेहनत ऐतिहासिक भूगोलाच्या दृष्टीने फार उपयुक्त आहे. ' शिष्टाईची मिद्धता,' दिव्य आत्मार्पण, ' रायगडचा वेढा ' वगैरे प्रकरणे ऐतिहासिक दृष्टया खरी असून चटकदार वाटतात. केसरीनेही त्यांच्या शोचनीय मृत्यूबद्दल लेख लिहून ' यांच्यासारखे मर्मज्ञ वाचक व लेखक विरळा ! यांनी शापित महाराष्ट्र ' ही पहिली मोठी ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली आहे. याचा हा व्यवसाय आणखी काही वर्षे असाच चालता तर मराठी भाषेत ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिणारे हे ' सर वाल्टर स्कॉट ' बनले असते ! ' असे धन्योद्गार काढले आहेत

आता सन १९१५ ते १९२५ पर्यंतच्या परिस्थितीचे थोडेसे पर्यालोचन करू म्हणजे झाले.

ही दहा वर्षेही मराठी कथावाङ्मयाने फुकट घालविली असे नाही. या कालांत कथावाङ्मयावरही विशिष्ट प्रकारच्या कादंबऱ्यांची व कादंबरीकारांची पाउले स्पष्ट उमटलेली दिसू शकतील. थोडेसे पुढे या. फार नाही अवघीं चार पाच वर्षे. सन १९२० साल उलटा कीं, आपणास निराळाच प्रकार दिसून येतो ' करमणुकीची ' जागा ' प्रफुल्लतेने ' घेतलेली दिसते. सरस–सुरसप्रभृति कथाग्रथमाला पहिल्याच जोमाने चाललेल्या दिसतात. नाथमाधव, ना. ह. आपटे,

सौ. जानकीबाई देसाई व द. भि. रणदिवे इत्यादि मंडळी कादंबऱ्यावर कादंबऱ्या जणू फेकीत असतात व गो. ना. दातार यांनी आपली जागा संभाळलेली असते. या वेळी गुर्जरांची ' देवता ' अग्रपूजेचा मान मिरवित होती व आपटे यांचा ' सुखाचा मूलमंत्र ' लोकांच्या तोंडचा विषय झाला होता.

तोंच आणखी एक गोष्ट होते. प्रि. गोविंद चिमणाजी भाटे ' प्रेम की लौकिक ' लिहितात व आपल्या विद्वत्तेच्या लौकिकांत एका सुंदर कादंबरीकर्त्याच्या लौकिकाची भर टाकतात. प्रि. भाट्यांना ही स्फूर्ति कदाचित् रा. कर्व्यांच्या आत्मचारित्रापासून झाली असण्याचा संभव आहे परंतु पाहिजे तो मसाला पडल्यामुळे भाट्यांचे पुस्तक कादंबरी मंदिरांत पडले आहे हे खास.

श्रीयुत कृष्णाजी आठल्ये प्रो. चिंतामण गंगाधर भानु व श्रीयुत श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर इ. जुने रथी अनुक्रमे ' श्वेतांबरी ', ' शृंगेरींची लक्ष्मी ', ' दुटप्पी की दुहेरी ' व शामसुंदर लिहून या भागावर याच वेळी उपस्थित होतात व डॉ. केतकरही त्यांच्या ' गोंडवनांतील प्रियंवदे 'चा परिचय आपणास याच सुमारास करून देतात.

परंतु खरी मौज शेवटी श्रीयुत गद्र्यांच्या मौजेने करून दिली. मौजेच्या ' अधरांतील गोष्टी ' अथवा ' पठणांच्या लीला ' कितीही रसभरित असल्या तरी त्यांच्या वाचनाची शिफारस आम्ही सहसा करणार नाही. परंतु एका मौजेचे कादंबरीकाराची तिने जोड करून दिल्यामुळे मराठी कथावाङमय मौजेची नेहमी आठवण ठेवील.

नाटककारांत ' विनोद-करमणूक ' कर्ते रा. जोशी यांस जे स्थान द्यावे लागते तेच स्थान कादंबरीकारांत श्रीयुत हडप यांना दिल्याखेरीज आमच्याने राहवत नाही. कारण त्यांच्या ' बहकलेल्या निथळलेल्या तरुणींस ' नाकें मुरडणारे जसे कांहीं वाचक आमच्या पाहण्यांत आहेत तसेच या तरुणीद्वयांचा नूपुरध्वनि कानीं पडताच तन्मय होणारे कांहीं वाचकही आम्ही हात धरून दाखवूं शकतो आणि म्हणूनच त्या एका विशिष्ट वर्गाच्या कादंबरीवाचनाची तहान आतापर्यंत इतर कादंबरीकारांनी उपेक्षिली होती ती श्रीयुत हडप फार मार्मिकपणे भागवीत आहेत, असें आम्हास निःसंशय म्हणावें लागतें.

सन १९२४-२५ साल कालीन अथवा तदनंतरच्या कथा-वाङ्मयाची चर्चा करणें आताच बरोबर दिसत नाही. बरींच पुस्तकें व त्यांचे कर्ते पुष्कळांस अद्यापि अपरिचित आहेत. श्रीयुत पराजंपेकृत ' विश्वाचार ' याच वर्षी पुस्तकरूपानें पुढें आली आहे. शृंगेरीची लक्ष्मी पुष्कळ लोकांस माहीत नाही तर ' गोंडवनातील प्रियंवदा ' अद्यापि परीक्षिली व निरीक्षिली जात आहे. तरी पण वारा निराळ्याच दिशेनें वाहूं लागला आहे असें कथावाङ्मयाचें वातावरण खात्रीनें सांगतें. ' मजूर ', ' कुलाब्याची दांडी ', ' कुटें ? ' ' मला काय त्याचें ? ' इ. पुस्तकें या निराळ्या दिशेच्या वाऱ्याची पहिली झुळूक समजावी लागते व सन १८३८ ते सन १९२५ पर्यंतच्या कथावाङ्मयाचें पर्यालोचन केलेल्या हातास येथेंच थकवा येऊन या नव्या झुळुकेबरोबरच त्याची लेखणी विश्रांति घेते.

प्रकरण २ ब.

स्त्री व बालवाङ्मय

स्त्रीवाङ्मय म्हणजे स्त्रियांकडून निर्माण होणारे अथवा स्त्रियोपयोगी वाङ्मय पहिल्या प्रकारात कर्तृस्थानी स्त्रीचे नाव धारण करणारे प्रत्येक पुस्तक दाखल करता येते तर दुसऱ्या प्रकारात पुरुषाकडून लिहिले गेलेल्या वाङ्मयाचाही समावेश होऊ शकतो. आपण दोन्ही प्रकाराविषयी थोडा थोडा विचार करू

परंतु आपणास येथे कर्तव्य आहे कथावाङ्मयाशी यामुळे या उभयविध प्रकाराचा विचार आपण कथावाङ्मयापुरताच मर्यादित करू.

आपल्या स्त्रीनिर्मित कथावाङ्मयास सन १८७३ सालापासून सुरुवात झाली असे आपणास 'मराठी स्त्रीलेखकांची सूची' सांगते. या साली साळुबाई तांबवेकर या महाराष्ट्र महिलेने 'चंद्रप्रभाविरहवर्णन' लिहून स्त्रियांच्यातर्फे मराठी कथावाङ्मयात पहिले पाऊल टेवले व तेव्हापासून तो आतापर्यंत या समाजाकडून आपणास सुमारे तीस कादंबऱ्या व गोष्टीची पुस्तके मिळाली आहेत

ही संख्या फार थोडी वाटते परंतु तसे नाही, ती पुष्कळ मोठी आहे कारण हे पुस्तक जमेस धरले तरच महाराष्ट्र स्त्रियांची कामगिरी आपणास सन १८७३ पर्यंत टकलता येते नाही तर सन १८९० पर्यंत एवढी महाराष्ट्रमहिला या शाखेत आपणापुढे

येत नाहीं त्यानंतर मात्र येतात आणि त्यानंतरच काय तो त्यांच्या उल्लेखनीय कामगिरीस प्रारंभ होतो.

हा काल हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबरी लेखनारंभाचा होय. जशी वाचनाची तशी लेखनाचीही गोडी महाराष्ट्र स्त्रीसमाजांत पहिल्यानें हरिभाऊ आपटे यांनीच लावली ही गोष्ट, सौ कानिटकर यांची 'रंगराव' ही कादंबरी हरिभाऊंच्या मासिक 'मनोरंजन व निबंधचंद्रिके'त क्रमशः येत असे या एकाच उदाहरणावरून आपणास स्पष्ट दिसून येण्यासारखी आहे. सौ कानिटकरांपूर्वी जी पुस्तकें प्रसिद्ध झाली आहेत तीं गोदावरीबाई पंडितकृत 'प्रीतीचा मोबदला' (१८९०), मिस मेरी भोरकृत 'पुष्पकरंडक' (१८९०) व काशीबाई देसाईकृत 'आईची मालिनी' हीं तीन पुस्तकें होत. परंतु अभिजात ग्रंथरचनेस सौ. कानिटकरांच्या रंगरावापसूनच सुरुवात होते आणि 'रंगराव' (१९०३) या ठळक पुस्तकावरून पाहतां कथावाङ्मयांतील स्त्रियांची कामगिरी आजमित्तीस सुमारें पंचवीस वर्षांची जुनी दिसते.

पंचवीस वर्षांत तीस कथावाङ्मयग्रंथ तयार होणें हेंही आम्हांस आश्चर्यकारक व अभिमानास्पद वाटतें. कारण हिन्दी स्त्रीशिक्षणाचें मंद पाऊल, हिन्दी स्त्रीसमाजाशीं हिन्दी पुरुषसमाजाचें असणारें करडें वर्तन, त्यांचें परावलंबित्व, त्यांचें बालविवाहनिबद्धत्व इत्यादि गोष्टी लक्षांत घेतल्यास आमच्या महाराष्ट्र स्त्रीसमाजाच्या या अल्पशा कामगिरीचेंही आम्हांस भूषण वाटतें.

कथावाङ्मय निष्पत्तीत करमणुकी खालोखाल मनोरंजनाचा कसा अनुक्रम येतो हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे परंतु ती स्त्रियाकडून करविण्याच्या बाबतीतही ' मनोरंजन ' आपली जागा सोडीत नाही ही गोष्ट कै. का. र. मित्र याना खरोखरच भूषणावह आहे. कारण आपट्याच्या प्रोत्साहनाने जसे सौ. कानिटकरप्रभृतींचे, तसे मित्राच्या प्रोत्साहनामुळे सौ. काशीबाई हेर्लेकरप्रभृति विदुषींचे प्रयत्न सफल झाले. सौ. हेर्लेकर यांच्या संसारातल्या गोष्टी ' नीं हल्लीं तिसरी आवृत्ति पाहिली आहे, ही एकच गोष्ट त्या पुस्तकाचा चांगुलपणा दाखविण्यास पुरे आहे

याच सुमारास पुढे येणारी दुसरी महाराष्ट्रमहिला म्हणजे त्या सौ. गिरिजाबाई केळकर ह्या होत यांनी ' गृहिणीभूषण ', ' स्त्रियांचा स्वर्ग ' व ' पुरुषाचें बंड ' इत्यादि वाङ्मयाच्या निरनिराळ्या भागांत फिरून अलीकडे ' मुलांचे बंड ' ही कादंबरी व ' समाजचित्र ' नामक एक गोष्टीचे पुस्तकही प्रसिद्ध केले आहे.

यानंतर हिराबाई पेडणेकरकृत ' संरोजिनी, ' यशोदाबाई भटकृत शिक्षणाच्या प्रभावानेच', इंदिराबाई हरिपूरकरकृत ' दैवलीला, ' सौ. कमळाबाई किबेकृत ' राजकुमारी, '* इंदिराबाई सहस्रबुद्धेकृत ' गोदावरी ', गोदावरीबाईकृत ' प्रीतीचा मोबदला ', सिंधूकृत ' सुशिला ', अनुसूयाबाई देशपांडेकृत ' वसईचा वेढा ', राधाबाई दांडेकरकृत ' संसारचित्र ' व लक्ष्मीबाई अभ्यंकरकृत ' सद्यःस्थिति '

---

* फुली असलेल्या पुस्तकास डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीकडून बक्षिस मिळाले आहे

पुढे येतात व सौ. जानकीबाई देसाईकृत ' गृहलक्ष्मी ', ' ताजमहाल ', ' प्रेमळ सवत ', ' चारुगात्री ' व ' सौभाग्यतिलक ' इत्यादि नांवे सांगितलीं म्हणजे आमच्या स्त्रीनिर्मित कथावाङ्मयाची यादी संपते.

सौ. जानकीबाई देसाई यांच्याशिवाय बाकीच्या सर्व कादंबऱ्या आमच्या महिला समाजाच्या सद्यस्थितीस पूर्ण साजेशा आहेत. सौ. देसाई यांच्या पुस्तकांना मात्र पुरुषनिर्मित लेखनाचा वास येतो व हाच वास त्यांच्या विपुल ग्रंथकर्तृत्वास कारणीभूत होत असावा असे वाटते. नाहीतर सन १९१५ पूर्वी वर्षाही न ऐकलेल्या लेखिकेने या बाबतीत काशीबाई कानिटकर, गिरिजाबाई केळकर व काशीबाई हेर्लेकर यांना मागे टाकण्याचा संभव कोठला! आणि अशा स्थितीत ब्राँटीभगिनी, जॉर्ज इलिएट व मेरी कॉरेली इत्यादि पाश्चात्य महिलांसारखी स्वतंत्र व आश्चर्योत्पादक ग्रंथरचना होण्याची अपेक्षा तरी कशी करता येणार!

असे जरी आहे तरी अगदी अलीकडील कमलाबाई सोहनीकृत ' कुठें ? ' इत्यादि पुस्तकांवरून पुढील काळाविषयी आपणास सर्वस्वी निराश होण्याचे कारण दिसत नाही.

आतां थोडें स्त्रियोपयोगी कथावाङ्मयाविषयी. या प्रकारांत पुरुषांकडून झालेल्या ग्रंथनिष्पत्तीचाही समावेश होतो, हे पूर्वी सांगितलेंच आहे. कित्येकांस पुरुषोपयोगी पुस्तकांपासून स्त्रियोपयोगी पुस्तकें निराळी पाडणे आवडणार नाही व कित्येक स्त्रियांनाही असला निर्बंध

घातलेला खपणार नाही. अशाचे समाधान आम्ही करू इच्छीत नाहीं अलबत्, एवढे मात्र आम्ही सांगू शकतो की असे करणेच हिता-वह आहे कारण महाराष्ट्राची संस्कृति व त्याची परपरा यांचा जो कोणी सूक्ष्म रीतीने विचार करील त्यास असे सहज दिसून येईल कीं, त्याच्या महिलासमाजाच्या कथावाङ्‌मयविषयक गरजा त्याच्या यत्नाच भागवाव्या अशी स्थिति निदान अद्यापि तरी आली नाहीं हे खास अशा स्थितीत त्याच्या बन्धुवर्गाने हे काम हातीं घेऊन त्यांना त्यांच्या प्राथमिक अवस्थेत मदत करणे कोणास आवडणार नाही ? अशा विशिष्ट हेतूने प्रेरित झालेले कथावाङ्‌मयप्रणेते थोडे आहेत, पण आहेत हीं समाधानाची गोष्ट आहे

काही अश्लील व आक्षेपार्ह पुस्तके आमच्या पाहण्यात आली नसती तर असा निर्बंध घालण्याचे आम्हास कारणच नव्हते परंतु कथावाङ्‌मयाविषयी इतका सोवळेपणा कोण बाळगणार ! व अशाचा हात कोण धरणार ! अशी पुस्तके येथे उदाहरणासाठी म्हणून दाखविणेही एक औचित्यभंग वाटतो व म्हणूनच तो नाद आम्ही सोडून देतो

आता स्त्रियोपयोगी पुस्तकाविषयी पाहू गेल्यास हरि नारायण, वासुदेव गोविंद व नारायण हरि या तीन्ही आपट्यांची सर्व पुस्तके आमच्या भगिनीवर्गासाठी खुशाल शिफारस करता येईल मित्र आणि त्यांच्या मित्रांचीं पुस्तकेही महाराष्ट्र महिलांच्या फार उपयोगाची व आवडीची आहेत गो. ना. दातार, वि सी गुर्जर व नाथमाधव

याची पुस्तकेही त्याच्या हातीं देण्यास हरकत नाहीं व अशींच कांहीं चांगलीं पुस्तकें सरस–सुरसप्रभृति कथा ग्रंथमाळेंतून निवडून काढतां येईल.

उपरिनिर्दिष्ट ग्रंथकाराच्या कथावाङ्मयांतच ' कथाकल्पतरु ', ' कादंबरीसार ', ' कुवलयपूरची राणी कुमुद्वती ', ' गुणसुंदरी ', ' ठगाची जवानी ', ' दुर्गेशनंदिनी ', दुर्दैवी रंगू ', 'देवी सत्यभामा', ' धर्माजीरावचें कुटुंब ', ' नारायणराव गोदावरी ', ' रजपूत कुमारी तारा ',* ' झनानमहाल ',* ' नूरजहान ',* ' पानपतची मोहीम ', ' मंजुघोष ', 'मित्रचंद्र', 'मोचनगड ', 'रागिणी , ' लक्ष्मी आणि सरस्वति ', ' वाईकर भटजी ', ' विश्वासराव ', ' विषवृक्ष ', ' वेणू ', ' शापितमहाराष्ट्र ', ' सती राणकदेवी ', ' सुशील यमुना ' व ' हंबीरराव–पुतळाबाई ' इत्यादि जुन्या नव्या पुस्तकांची भर टाकली म्हणजे स्त्रियोपयोगी कथावाङमय खासें तयार होईल व असलें वाङमय त्यांनीं हवें तितकें व बिनदिक्कत लुटावें असें आम्ही निश्चिंतपणें म्हणूं शकतों.

\+ + + +

आतां केवळ बालवाङ्मयासंबंधीं दोन शब्द लिहिले म्हणजे आमचें कर्तव्य संपतें.

हें सदरही फार महत्वाचें आहे. आणि याचीही स्थित्यंतरें फार मौजेचीं झालीं आहेत. याची फार जोपासना झाली आहे, असेंही

म्हणता येत नाही व सर्वस्वी उपेक्षा झाली आहे, असेही म्हणता येत नाही.

अगदी आरंभी हे सदर मुंबईस बापूसाहेब छत्रे व नंतर विनायक कोंडदेव ओक व पुण्यास कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, हरि कृष्ण दामले व गोविंद त्र्यंबक बापट या पंचकडीच्या हाती होते. या पंचकडीने केलेली कामगिरीच मराठी भाषेत बालवाङ्मयाचा पाया पडण्यास कारणीभूत झाली हे निर्विवाद आहे. अर्थात् मराठी वाङ्मयाच्या जननकालापासून त्याच्यात बालवाङ्मय तयार होणे सुरू झाले होते, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

परंतु कथावाङ्मयाविषयी पाहिले तर दोन तीन पुस्तकेच ठळकपणे आपल्या निदर्शनास येतात. ती 'इसापनीति', छत्रेकृत 'बाळमित्र' व बापटकृत 'हरि आणि त्रिंबक' ही होत. या तीन पुस्तकांतही शेवटचे पुस्तकच आम्हास उल्लेखनीय वाटते. कारण बाकीच्या ग्रंथकारांची पुस्तके भाषेच्या दृष्टीने बालवाचकांच्या आटोक्या बाहेरची अथवा केवळ उपदेशपूरित असत. म्हणूनच 'हरि आणि त्रिंबक'चे महत्त्व विशेष आहे. या एका पुस्तकाखेरीज बालवाचकांकरिता मनोरंजक असे दुसरे पुस्तकच त्यावेळी नव्हते.

'बालबोधा'ने बालवाङ्मयाचा पाया घातला खरा, पण त्याचें दृढीकरण 'आनंदा'चा काल येईपर्यंत व्हावयाचे नव्हते. 'शाळा-पत्रक'ही उपयुक्त, पण ते प्रौढ विद्यार्थ्यांकरिता म्हणून या कामाचा खरा भार आनंदावरच पडला.

श्रीयुत वा. गो आपटे याचे ग्रथकर्तृत्व विविध व विपुल आहे, परतु त्याचें नाव जे आज आबालवृद्धांच्या तोंडी झाले आहे ते त्यांच्या ‘ आनद ’ मासिकामुळेच. श्रीयुत आपटयाचे लक्ष या विषयाकडे केव्हांपासून लागले आहे, हे ‘ आनद ’ हल्लीं पचवीस वर्षाचा तरुण होत आला आहे, एवढे सागितले ह्मणजे पुरे. परतु एकटया आनदाचीच जोपासना करीत आपटे बसले नाहींत. त्यानी या अवधीत ‘ चित्तरजन ’, ‘ बाळभागवत ’, ‘ बालभारत ’, ‘ बालरामायण ’, ‘ मनी आणि मोत्या ’, ‘ महाभारतातील सोप्या गोष्टी ’, ‘रामायणातील सोप्या गोष्टी’ + ‘ वीराच्या कथा ’, ‘ साधुसताच्या गोष्टी ’ व ‘ ल्हान मुलासाठी मौजेच्या गोष्टी ’ इत्यादि दहा बारा पुस्तके तयार करून बालवाडमयाचे आनददायक कथासदर तयार केले व हा त्याचा अभिनदनीय व्यासग अद्यापि वाढत्या जोमोन चालू आहे

श्रीयुत आपटयानी बालवाङ्मयाचें शिग फार सुवेळी फुकल्यासारखे दिसते. कारण तेव्हापासून या विषयाकडे आपल्या लोकाचे लक्ष उत्तरोत्तर अधिकाधिक लागत चालले आहे. तोपर्यंत मुलांचे कवि मोरो गणेश लोढे, मुलाचे नाटककार अनत नारायण भागवत व रेव्ह. नारायण वामन टिळक, गोष्टी लिहिणाऱ्या काशिबाई कानिटकर व मुलाचे कादबरीकार खडेराव भिकाजी बेलसरे हे होत. लोढ्यानी ‘ बोधसुधा ’ इत्यादि अनेक कविताग्रथ लिहिले आहेत. भागवतांनी

+ फुली असलेल्या पुस्तकास डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीकडून बक्षिस मिळाले आहे.

'तेजोभंग' व रेव्ह. टिळकांनी 'शील पर भूषण' ही दोन नाटके लिहिलेली दिसतात. काशिबाई कानिटकर यांनी 'मारुतीचा प्रसाद' व 'चांदण्यांतील गप्पा'+ तयार केल्या आहेत व बेलसऱ्यांनी 'उद्यावरची गोष्ट'+ निवेदिली आहे.

परंतु बालवाङ्मयात अभिजात गोष्टी लिहिणारे आमचे लेखक म्हणजे ते कृष्णाजी गोविंद किनरे, विष्णु विनायक करमरकर, यादव शंकर वावीकर व पारुजी नारायण मिसाळ हे होत. किनरेकृत 'चिमुकले भारत', 'ध्रुव व चिलया', 'भागेत तुळस अथवा प्रल्हाद,' 'भारतातील गोष्टी', 'मुलांचा श्रीकृष्ण' व 'वानराचा देव' ही पुस्तके आमच्या प्रत्येक बालवाचकाच्या हातीं पडावयास हवींत व करमरकरकृत 'महाराष्ट्राचे पंचप्राण' इत्यादि पुस्तकेही याच मासल्याची आहेत. वावीकरांच्या कामगिरीचा उपयोग शालापत्रकाच्या द्वारे होतो व मिसाळांची पुस्तके नित्युपदेश करणारी असली तरी चांगली आहेत. कै. राम गणेश गडकरी व जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर यांनीही या कामीं थोडा हातभार लावला आहे व अगदी अलीकडे हुदलीकरांच्या 'बूबी'नेही बालकथावाङ्मयात चांगली भर टाकली आहे. एवंच, बालवाङ्मयाकडे आमच्या लोकांचे लक्ष अली कडे अधिकाधिक लागत चालले आहे व थोड्याच काळात ते विशेष बाळसेदार होण्याची अपेक्षा बाळगणे केव्हांही गैरवाजवी होणार नाही.

+ फुली असलेल्या पुस्तकांस डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीकडून बक्षीस मिळाले आहे.

प्रकरण १० वें

कांही लोकप्रिय कादंबऱ्या व त्यांचीं कथानकें

आमच्या मराठी कादंबरीच्या गोष्टीविषयी आता आम्हास कांही सांगावयाचे राहिले नाही. राहिली असेल तर ती फक्त एकच गोष्ट आणि ती म्हणजे ही की, आमच्या कादंबऱ्यांची कथानके तरी असतात कशाविषयी हे दाखविणे हे आम्ही कोठेच केले नाही. परंतु तसे न केले तर संसारातील कोणकोणत्या बाबती मराठी कादंबरीकारांच्या विवेचनात आल्या आहेत, अथवा यावयाच्या राहिल्या आहेत, हे आपणास समजणार नाही आणि हे समजणे तर अवश्य आहे. यासाठी सुमारे शंभर कादंबऱ्यांची कथानके पुढील प्रमाणे आम्ही नामानुक्रमाने दिली आहेत. कै. हरि नारायण आपटे यांच्या सर्वप्रसिद्ध कादंबऱ्यांची त्रोटक कथानके त्यांच्याविषयी या माहितीबरोबरच दिली असल्याने त्या कादंबऱ्या पुढील अनुक्रमांतून वगळल्या आहेत हे येथे नमूद करणे योग्य वाटते.

अजिंक्य तारा--राजाराम महाराजांचे कारकिर्दीत मराठ्यांचे राज्य पुन्हा स्थापन होऊं लागले होते. नव्या राज्याला साजेशा सोइस्कर जागी नवी राजधानी स्थापावी हा राजाराम महाराजांचा हेतू त्यांच्या निधनानंतर ताराबाईसाहेबांनी सिद्धीस नेला. साताऱ्याचा किल्ला अजिंक्य तारा मराठ्यांनी काबीज केल्यानंतर तेथेच बालराजा

शिवाजी यांचा राज्यारोहण समारंभ झाला. हा अजिंक्य तारा काबिज करण्याचा वृत्तांत या कादंबरीत वर्णिला केला आहे

अमृतउर्लान—ही कादंबरी ननिलाल वंद्योपाध्याय यांच्या पुस्तकाच्या आधारे लिहिली असून हिचे कथानक करुणाजनक आहे. ग्वाल्हेरची राजकन्या हिरण्मयी आणि चितोडचा राजकुमार अजयसिंह या प्रणयियुगुलाच्या दुष्ट दैवाने केलेल्या छलाचे वर्णन यांत आहे.

आजपासून पन्नास वर्षांनी—या कादंबरीत प्रौढविवाह आणि मिश्रसमाजपद्धति यांची जोराची तरफदारी केलेली असून संसारांत नेहमी दृष्टीला पडणाऱ्या साधारण मनुष्याच्या स्वभावाचे चित्र कुशलतेने रेखाटण्यांत आले आहे सूक्ष्म तऱ्हेचा हास्यविनोदही यांत पदोपदी पहावयास मिळतो.

आश्रमहरिणी—पौराणिक कादंबरीच्या वेषांत लिहिलेली एक सामाजिक गोष्ट

उषःकाल—महाप्रतापी शिवाजीराजे यांनी आपल्या मनांतील स्वराज्यस्थापनेच्या कल्पनेस मूर्तस्वरूप देण्याकरितां काय काय उपाय केले व त्या वेळच्या परिस्थितीने चिडलेल्या एका किल्लेदाराच्या मुलाने त्यांच्या गोटांत शिरण्याकरितां कसकसे प्रयत्न केले, समर्थांच्या श्रीधरस्वामी नामक शिष्याने शिवाजीराजास हिंदुधर्माचे व गोब्राह्मणाचे रक्षण करण्याविषयी कसे प्रोत्साहन दिले व या सर्व गोष्टींचे पर्यवसान अखेरीस मोगलाच्या ताब्यांतला एक महत्वाचा गड काबिज करण्यांत येऊन, स्वराज्यस्थापनेची मुहूर्तमेढ शिवाजी, तानाजी व

पूर्वोक्त किल्लेदाराचा मुलगा नानासाहेब यांच्या हातून कशी रोवली गेली, वगैरे मनोरम कथाभागाचे अत्यंत रसभरित वर्णन ह्या ऐतिहासिक कादंबरीत केले आहे. ह्या कादंबरीतील आप्पासाहेबासारख्या हिन्दु किल्लेदाराची स्वामिभक्ति, सावळ्याचा विनोद व धारिष्ट, सयदुल्लाखानाची कृष्णकारस्थाने, सर्जेरावाचे कौटिल्य, रणदुल्ला खानाची त्रेधा, नानासाहेबाच्या बायकोवरील संकटे व आपल्या शत्रूचा सूड उगविण्याकरिता रामदेवराव जाधवाच्या मनांत बाणलेला सकारण द्वेष, इत्यादि प्रसंगाचे वर्णन वाचीत असता वाचकास क्षण भर बाह्यसृष्टीचे भानच रहात नाहीं.

इंदिरा—या कादंबरीत हिंदु समाजातील मध्यम वर्गाच्या हल्लींच्या स्थितीचे वर्णन करून मधून मधून पुनर्विवाह, प्रौढविवाह, स्त्रीशिक्षण इत्यादि समाजसुधारणेच्या कल्पनाचा अनुवाद केलेला आहे.

ऐतिहासिक गोष्टी—ह्या गोष्टी कै. गोपाळराव हरि देशमुख यांनी प्रथम 'लोकहितवादी' नामक मासिक पुस्तकात लिहून प्रसिद्ध केल्या. ह्यातील बहुतेक गोष्टी मराठेशाहींतील किंवा पेशवाईतील प्रसिद्ध पुरुषाच्या किंवा शूर सरदाराच्या असून त्यांत त्याचे शहाणपण, औदार्य, शौर्य, युक्तिवाद व मुत्सद्दीपणा ही चांगली दिसून येतात.

कल्पनाचित्र—या कादंबरीत महत्वाकांक्षा, चिकाटी, स्वार्थत्याग, एकपत्नित्व वगैरेची उदाहरणे वाचकास पहावयास मिळतील.

कुठें ?–शिक्षण घेत असताना तरुण कुमारिकांच्या चित्तात उत्पन्न होणारे विचार व विकार, त्यांच्या सभाषणाचा ओघ, त्यांचीं ध्येये इत्यादि गोष्टी लेखिकेनें या पुस्तकात कुशलतेने दाखविली आहेत.

कृपणकन्या–हे पुस्तक सुप्रसिद्ध आंग्ल कादंबरीकार अॅन्सवर्थ याच्या 'मायझर्स डॉक्टर' या कथानकाधारे लिहिले असून त्यात कृपणपिता द्रव्यलोभामुळे आपल्या कन्येस पोकळ व दिखाऊ श्रीमंतीला कसा हपापलेला असतो हे दर्शविले आहे. ही कादंबरी पारशी समाजाला अनुरूप अशा पात्राच्या द्वारे रंगविली असल्यामुळे त्या समाजातील मनोरंजक चालीरीतीचीही वाचकाना माहिती होते

खरी आर्यकन्या–स्त्रीवर्गाची खरी सुधारणा घडवून आणण्यास व त्यावरील पुरुषवर्गाची अरेरावी दूर करण्यास स्त्रियाना स्वावलंबी केले पाहिजे या सिद्धांताचे प्रतिपादन यांत आहे

खरी लोकसेवा-मुंबईतील कामगारवर्गाची स्थिति वर्णित करणारी सामाजिक कादंबरी.

गड आला, पण सिंह गेला!–कोंडाणा ऊर्फ सिंहगड घेत असतां तानाजी मालुसरा रणांत पडल्याचा मराठ्यांच्या इतिहासांतील जो अत्यंत उज्ज्वल परंतु हृदयद्रावक प्रसंग, तो या कादंबरीचा विषय आहे. कोंडाण्याच्या बंदोबस्ताकरिता औरंगजेबाकडून आलेल्या उदयभानूने कमलकुमारी नामक एका साध्वीस, ती सती जात असतां अभिलाषबुद्धीने पकडून आणून बादशहाच्या परवानगीने तिच्याशी

निका लावण्याचा केलेला निश्चय, आपले पातिव्रत्य राखण्यासाठी तिने, तिच्या मैत्रिणीने व मैत्रिणीच्या नवऱ्याने केलेले धारिष्ट, कमल कुमारीचा निकाल लावण्याची ठरीव वेळ भरण्यापूर्वी तिचे पातिव्रत्य रक्षण करण्याकरिता तानाजीस गडावर हल्ला करण्याचे बाबतीत करावी लागलेली घाई व अखेरीस तिच्या पातिव्रत्याचे रक्षण करून, गड सर करण्याचे काम बहुतेक पुरे झाले असता त्यात वीरपुरुषास योग्य असा तानाजीस आलेला मृत्यु, वगैरे प्रसंगाची हकीकत वाचीत असतां वाचकाचे हृदय भरून येते व कंठ सद्गदित होतो

गहनगूढ—यांत आरंभी एखाद्या गहन अपराधाच्या चातुर्यपूर्ण चाकशीची छटा दिसून येते, पण हळू हळू हे स्वरूप पालटून कथानकाला प्रणयाचा रंग चढतो, व अखेरीस कथानकाचे पर्यवसान आनंदांत होते

गृहलक्ष्मी—या कादंबरीस ' गृहलक्ष्मी ' असे नाव देण्यात आले आहे, तरी ती यमुना नावाच्या एका गतभर्तृकेची करुण कहाणी आहे. मुलीच्या लग्नाकरिता कर्ज काढल्यामुळे अगोदरच दरिद्री असलेल्या एका कुटुंबास किती हाल सोसावे लागले याचे हृदयभेदी चित्र ग्रंथकर्त्याने रेखाटले आहे. दारिद्र्यामुळे मुलांना शिक्षण देणे कसे अशक्य होते, शिक्षणाभावामुळे मुले वाईट मार्गाला कशी लागतात व नाटकांत वगैरे शिरल्यामुळे घरावरील व भावाबहिणीवरील त्यांचे प्रेम कसे नाहीसे होते, याचे वर्णन या कादंबरीत केले आहे.

गृहशिक्षण—मुलांना जन्म दिल्याने मातेची पदवी पटकाव-णाऱ्या पुष्कळ आहेत. मुलांना शिक्षण देईल, तीच खरी माता होय, हे तत्व या पुस्तकांत मनोरंजक रीतीने ग्रथित केले आहे

ग्रहदशेचा फेरा—देशी डॉक्टर व परिचारिका यांच्या अंतःकरणाचा कठोरपणा व इंग्रज डॉक्टर व परिचारिका यांचे औदार्य व दयाळूपणा यासंबंधी प्रत्यक्ष घडलेल्या प्रसंगावर रचलेली ही गोष्ट आहे. (नाथमाधव)

चंद्रकांता—ही अद्भुत कादंबरी वाचताना आपण नेहमीच्या सृष्टींत नसून एखाद्या चमत्कारिक सृष्टींत आहोत असें वाचकाच्या मनाला वाटते. पदोपदीं यांत्रिक चमत्कार, वाटेल त्या इसमाचे हुबेहुब सोंग घेणारे बहुरूपी, निरनिराळ्या युक्त्याप्रयुक्त्या योजून परस्परांचे बेत हाणून पाडणारे कुशल प्रतिपक्षी हे दृष्टीस पडतात (नभोविहारी)

चंद्रगुप्त.—युरोपियन राजनीतिविशारदांत प्रसिद्ध इटालियन गृहस्थ मॅकियाव्हेली याचे जे स्थान तेच इकडील राजनीतिविशारदांत आर्य चाणाक्य याचें आहे, एवढे सांगितलें म्हणजे चाणाक्याच्या नीतिनिपुणतेचे उत्कृष्ट वर्णन झाले. प्रस्तुत कादंबरींतील चाणाक्य अमात्य राक्षस व चंद्रगुप्ताची माता मुरादेवी या पात्रांचीं कारस्थाने ग्रंथकारानें इतकीं सुबक रंगविली आहेत कीं ती वाचीत असता वाचकांचे मन तद्रूप बनून जातें. तसेच स्त्रियांची कोमलता कांही कारणानें एकदां नष्ट झाली म्हणजे त्या किती खुनशी व धाडशी बनतात व सरळपणा, सत्यनिष्ठा, स्वामिभक्ति व देशभक्ति हीं एकाद्याच्या अंगीं कितीही वास करीत असलीं तरी वक्रनीतीशीं गांठ

पडली असतां त्या सरळपणामुळेंच तो त्या वक्रनीतीस कसा बळी पडतो, याचे उत्कृष्ट चित्र या कादबरीत पहावयास मिळते. आर्यचाणाक्याची स्पृहणीय निस्पृहता, विद्वत्ता व तेजस्विता आणि त्यांच्याच जोरावर त्याने गवळ्याच्या हाती सांपडलेल्या राजकुमारास मगध देशाचें सिंहासन मिळवून देण्यात सपादिलेले यश, ही या देशातील विद्वान् व सुशिक्षित लोकाच्या आज कित्येक पिढ्या इतकी ठळकपणे डोळ्यासमोर आहेत की चाणाक्याचे ते कृत्य हा राजनतीचा एक स्वतन्त्र धडाच होऊन बसला आहे (आपटे)

चद्रचूड-ही कादबरी म्हणजे प्रस्तुत समाजस्थितीवर अत्यत मार्मिक, नि पाक्षपाताने केलेली व बोधप्रद अशी टीका आहे कादबरींतील पात्राचे स्वभावरेखन बहारींचे वठले आहे विशेषत चद्रचूडाचे पात्र अत्यत उठावदार रगले आहे (कुळकर्णी)

छत्रसाल—य कादबरीचे कथानक औरगजेबाच्या काळातील असून, मोगलांच्या सत्तेतन सुटण्यासाठी बुदेलखडाने छत्रसालच्या आधिपत्याखाली जे प्रयत्न केले, त्याचे चित्र या कादबरीत काढले आहे. (शहा)

जीवनरहस्य-खरी मैत्री, उदार स्वार्थत्याग, दृढनिश्चय, जुन्या मतांविषयी अतिशय आवड या विषयांचे उदहरणांनी विवेचन करणारी आणि १९१३ सालातील व्याकांच्या स्थितीविषयी उत्तम वर्णन असलेली सामाजिक कादबरी.

जीवनलता—एक अनाथ बालिका बाल्यावस्थेत आईबापांच्या कठोर इच्छेमुळे विवाहास बळी पडून विधवा होते. पुढें आईबाप मृत झाल्यानें तिचे अत्यंत हाल होतात. विद्याश्रमांत राहून कशी तरी ती ज्ञानसंपन्न झाल्यावर पुढे एका श्रीमंताच्या मुलीची शिक्षकीण होते. तेथें त्या श्रीमंताचे तिजवर प्रेम जडते, पण ते तो गुप्त ठेवतो. कारण तो विवाहित असतो त्या नंतर ती शाळामास्तरीण बनते. तेथे एक पुनर्विवाहेच्छु तिला मागणी घालतो पण ती त्याचा तिरस्कार करते. इकडे घर जळाल्यामुळे पूर्वीच्या तरुण श्रीमंताची दुष्ट स्त्री मरण पावते व तोही दुखापतीमुळे अंध बनतो. ही बातमी त्या बालविधवेस कळताच ती त्यास भेटते व अंध असताही त्याच्याशीं पुनर्विवाह करते. (लिमये)

जीवनसंध्या-ही कादंबरी रोमेशचंद्र दत्त याच्या बंगाली पुस्तकाच्या आधारे लिहिली असून, हींत महाराणा प्रतापसिंहाने केवळ स्वातंत्र्यासाठीं अकबर बादशहाशी आमरण युद्धप्रसंग करून प्रगट केलेले असामान्य क्षात्रतेज, भोगलेली दुर्धर विपत्ति, त्याचे विमल यश, अतुल देशभक्ति, विलक्षण आत्मत्याग, त्याचप्रमाणे कुमार तेजसिंहाचा धीरोधात्त स्वभाव, देवकन्या पुष्पकुमारीचे सच्चरित्र, भिल्लबाला गिरिजेचे चातुर्य आणि सतीत्व वगैरे अनेक प्रसंग बहारीचे आहेत (गुर्जर)

जग हें असें आहे—ही एक सामाजिक कादंबरी आहे. या कादंबरीत वर्णिलेले प्रसंग व्यवहारांत नित्य अनुभवास येणारे असल्या-मुळे हिच्या वाचकांपैकी बहुतेकास हिच्यात आपल्या स्वभावाचे

अथवा अनुभवाचे छायाचित्र पहावयास सांपडते ! चिंतोपताने द्रव्याच्या लोभाने व स्त्रैणपणामुळे राधाबाईसारख्या सत्वशील माउलीचा व तिच्या पोराचा केलेला घात, चिंतोपताच्या बायकोची अनावर द्रव्य-तृष्णा, मि. चॅरिटी आणि फेअरब्रेन याचे औदार्य व इग्रज लोकांच्या एकदर शीलास साजेसा थोरपणा, नेटिव्ह कामगारातील परस्पर मत्सर व त्यामुळे त्यांची होणारी हानी इत्यादि नित्य अनुभवास येणाऱ्या गोष्टीचे यथास्थित चित्र या कादबरीत रेखाटले गेलें आहे. (आपटे)

जजिऱ्याचा वेढा—सभार्ज महाराजकालीन देशस्थिति दाखविणारी ऐतिहासिक कादबरी.

ठगाची जबानी—टेलरकृत ' Confessions of a Thug ' या पुस्तकाचे उत्कृष्ट भाषांतर. य कादबरीवरून या देशात पूर्वी ठगाचे प्राबल्य किती होतें याचा चागली कल्पना होते (बर्वे)

तिलोत्तमा—महाराष्ट्र स्त्रीसमाजात सगीत कलेची गोडी उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणारी सामाजिक कादबरी. (गोखले)

तीन शिलेदार—फ्रेंच कादबरीकार ए. डयुमास याच्या ' थ्री मस्केटिअर ' या राजकारस्थानपूर्ण ऐतिहासिक कादबरीचे सुदर भाषातर.

ताजमहाल—तरुण शहाजहानच्या पूर्ववयांतील रमणीय कथा प्रसग या ऐतिहासिक कादंबरीत वर्णिला असून ब्राह्मणकन्येस दिल्ली पतीची बादशाहीण बनविण्याचे रहस्यपूर्ण कारस्थान यांत वर्णिले आहे.

यांत पिशाच्चलीला, भुताटकीचे चमत्कार इत्यादि प्रसंगामुळे खुद्द जहागिरासारखा मर्द भयाने कसा पळत सुटला हे दाखविले आहे (देसाई)

दुर्दैवी रंगू—या कादंबरीचे संविधानक पानपतचा रणसंग्राम हे आहे. मूळ ऐतिहासिक कथानक जसेच्या तसे ठेवून त्याला कल्पित गोष्टीच्या थोड्याबहुत पुरत्या देऊन लढाईची हकीकत शक्य तितकी सुसंबद्ध अशी दिली आहे. भाऊसाहेब पानपतावर दोन महिने का पडून राहिले, आदले रात्री ठरल्याप्रमाणे गोल न बांधता भाऊसाहेबांनीं लढाई का केली पार्वतीबाईचा शेवटपर्यंत भाऊसाहेब रणात मेले नाहीत असा समज का राहिला, नानासाहेब पेशव्यांनी दुसरं लग्न कसे केले, सुजाउद्दौल्याला भाऊसाहेबांनी शेवटची चिठ्ठी कशी लिहिली, अबदालीस गैरसावधपणाने मारण्याचा भाऊसाहेबाचा बेत कसा फसला, इत्यादि मूळ हकीकतीस कल्पित कथानकाच्या जोडीने ग्रंथकाराने सफाईदार रीतीनें रंगविली आहे. (वैद्य)

दुःखांतीं सुख—'जिच्या हातीं पाळण्याची दोरी तीच देशाला उद्धरी!' चांगली माता कितीही गरीबी कितीही संकटे, केवढेही दुर्धर प्रसंग आले, तरी त्यातून पार पडून आपल्या मुलांना कशी सन्मार्गवर्ती बनविते आणि अप्रबुद्ध व मूर्ख आई आपल्या मुलाचें कसें मातेरें करिते याचे चित्र या कादंबरींत दिसेल. (आपटे)

दैवाची विचित्र लीला-या कादंबरीचा नायक रमेश याच्या स्वभावाची आणि शेक्स्पिअरच्या हॅम्लेट्च्या स्वाभावाशीं तुलना करून पहाणे मोठे मौजेचें आहे. (सहृदय)

धाकट्या सूनबाई——ही उपदेशपूर्ण मनोवेधक कादबरी प्रत्येक मुलीकडून अवश्य वाचवावी अशी आहे. धाकट्या सूनबाईच्या संगतीने मन सद्गुणी निपजून ती कुटुंबसुखाची वृद्धीच करील. (मित्र)

नरेंद्रनाथ——रमेशचंद्र दत्त यांच्या 'Slave girl of Agra' या पुस्तकाचे हे सुरस रूपांतर आहे

नवयुग——या पुस्तकात नव्या आणि जुन्या अशा दोन्ही पक्षांतील मंडळीच्या वर्तनांतील कित्येक बऱ्यावाईट गोष्टींचे चित्र निःपक्षपाताने रेखाटण्यात आले आहे (आपटे)

नशिबाची परीक्षा——'इथेच करावे आणि इथेच भरावे' दुसऱ्यासाठी खाडा खोदणाराला स्वतःच त्या खाड्यात पडावे लागते व भल्याचा परिणाम शेवटीं भलाच होतो हे या कादबरीत सुदर रीतीने दाखविले आहे (साठे)

न्याय कीं अन्याय!-या कादंबरीमध्ये बॅके या एका लफंग्या कृत्याचे वर्णन करण्याचा सत्कृद्दर्शनीं जरी लेखकाचा हेतू दिसतो तरी प्रो रत्नप्रकाश ह्या एकट्यालाच सर्व महत्व ग्रंथकाराने दिलेले नाही. साधाभोळा जनार्दनपंत हा व्यवहाराच्या अज्ञानामुळे जगांतील अन्यायाला कसा बळी पडतो, परोपकारी गंगाधरपंत व त्रिंबकराव यांच्या सान्निध्यानें सरस्वतीबाईसारख्या मानी, करारी, हुषार परंतु थोड्या बहकलेल्या स्त्रीला अखेर आर्तजनांच्या दुःखपरिमार्जनाच्या मार्गामध्ये पडण्याची सद्बुद्धि होऊन अखेर तिच्या मनाला

शांति कशी प्राप्त होते व डॉ. शूलपाणी यांच्यासारखा सरळ व ज्ञात्या पापभीरु पुरुष परिस्थितीमध्ये एकाच प्रसंगी थोडे गर्ह्य वर्तन घडले तरी पुढे सुधारत जाऊन त्या एका प्रसंगाच्या कृतीचे निराकरण स्वार्थावर पाणी सोडून पुढे कसे करू शकतो, इत्यादि मनुष्यस्वभावाचे आविष्करण ग्रंथकाराने बऱ्याच चातुर्याने केले आहे. कादंबऱ्या म्हणजे केवळ शृंगाररसाचे थैमान दाखविणारे ग्रंथ होत असा जो ग्रह अलीकडच्या काळी महाराष्ट्रात बळावत चालला होता, तो ' न्याय की अन्याय ' या कादंबरीने पार बदलून कादंबऱ्यामध्ये सुद्धा उत्कृष्ट प्रकारच्या नीतिमत्तेची ओळख करून देता येते ही गोष्ट ग्रंथकाराने यशस्वी रीतीने पटविली आहे. (दामले)

पण लक्षांत कोण घेतो ?—या कादंबरीत एका बालविधवेकडून आपले आत्मचरित्र वदविले आहे. असे करण्यात उच्च म्हणविलेल्या जातींत बालविधवांची स्थिति किती अनुकंपनीय आहे हें वाचकाच्या लक्षात आणून द्यावे असा कर्त्याचा उद्देश कितीसा सफळ झाला आहे हे, हे पुस्तक वाचले असता कळून येईल. बालविधवांचा प्रश्न अत्यंत बिकट आहे तो कसा सोडवावा यासंबंधाने एकमत होणे शक्य नाही तरी निदान या महत्वाच्या सामाजिक बाबीसंबंधाने विचार करण्यास या पुस्तकाच्या वाचनानें वाचकांस इच्छा झाली तरी कर्त्याचा हेतू सफल झाला असे मानण्यास हरकत नाही. (आपटे)

पतित— रंगनाथ नवाच्या एका घरंदाज, कुलीन व मराठी शिक्षण घेतलेल्या पण सांपत्तिक अडचणीमुळे पतित झालेल्या ब्राह्म-

णाचे चारित्र वर्णन केले आहे. रगनाथाचे पात्र उठावदारपणे वठ-विण्यासाठीं वल्लभाचार्यासारख्या नीच पात्राची योजना करण्यांत आली आहे व वल्लभाचार्यांची कृष्णकृत्ये वर्णन करितांना ढोंगी गुरूचा चागला समाचार घेतला आहे. नीच मनुष्याच्या सगतींत त्याच्या पदरची माणसें विशेषत: त्यांची मुले कशी बिघडतात लहाणपणी वाममार्गाचे बाळकडू आपस्वार्थी लोक आपल्या मुलींना पाजून त्यच्या जन्माचे कसे मातेरें करून टाकतात याचे वर्णन प्रस्तुत पुस्तकांत वाचकास पहावयास मिळेल.

परिणामीं हेंच !–मूलबाळ असतांहा प्रथम पत्नि निवर्ततांच द्वितयि संबध करणाऱ्या गृहस्थितींचे, सापत्नभावाचे व कुटुबक्लेशाचे वर्णन या कादबरात केले आहे

प्रियंवदा–गृहिणीच्या खऱ्या कर्तव्याची दिशा या कादबरींत चांगल्या रीतीने दाखविली आहे लिहिणे वाचणे शिकलेल्या परतु गृहकृत्याकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या सांप्रतच्या तरुण स्त्रियाना हे पुस्तक मार्गावर आणील (मित्र)

प्रेमपरिक्षण–मेरी कॉरेली या ग्रथकर्तीच्या मते द्रव्य हे शुद्ध प्रेमोद्भवाच्या आड येणारे आहे. याच तत्वाचा ठसा तिच्या इंग्रजी पुस्तकावरून अनुवादिलेल्या या कादबरींत वाचकांस पहावयास मिळेल (रघुनाथसूनु)

प्रेमशृंखला–ही एक रहस्यपूर्ण डिटेक्टिव्ह कादबरी आहे यांत एक शकेखोर स्त्री भ्रमाखली दुसऱ्या एका सच्छील स्त्रीला व

एका निरपराधी मनुष्यास संशयांत ठेवून त्यापासून पैसे उकळण्याचा कसा प्रयत्न करते व तो फसल्यामुळे तिची कशी फजिती उडते हे दाखविले आहे. (दळवी)

बकुलमाल —ही ऐतिहासिक कादंबरी स्वर्णकुमारीदेवी यांच्या एका बंगाली, पुस्तकावरून लिहिली असून, निसर्गकोमल अशी रमणी मूढाच्या इच्छेने प्रसंगी राक्षसी बनली तरी शेवटीं प्रेमामुळे ती पुन्हा कोमल हृदय बनून आपल्या प्रियजनांकरिता विलक्षण आत्मत्याग कसा करते हे या कादंबरीची नायिका प्रेमला हिच्या चरित्रावरून वाचकांना उत्कृष्ट रीतीने दिसून येईल. (नाईक)

भद्रंभद्र—सारासार विचार न करितां जुने ते सोने मानणाऱ्या पुराणप्रिय मंडळीकडून वेळोवेळी कसे हास्यास्पद प्रकार घडतात, याचे पुस्तकांत बहारीचे वर्णन आहे. (करंदीकर)

भयंकर सूड—विक्रम राजावर आलेल्या अनेक भयंकर संकटांतून अद्भुत प्रकाराने कशी मुक्तता झाली, तो प्रसंग या कथानकांत आहे. पंडित)

भयंकर स्वप्न—Lord Oakburn's daughters या इंग्रजी पुस्तकाच्या आधारे ही कादंबरी लिहिली आहे. (इनामदार)

भयंकर दिव्य—' गोल्डन गॅंग ' ऊर्फ सोनेरी टोळी या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या मुंबईच्या अट्टल लुच्चे व फसवे लोकांच्या कंपूची भयंकर कृत्ये व त्यांचे आणि त्यांच्या मोहांत सांपडलेल्या कित्येक सुशील परंतु दुर्दैवी व्यक्तींचे चरित्र हा ह्या कादंबरीचा विषय आहे.

ह्या कादंबरीतील नायक पद्माकर याचा अविचार आणि त्यामुळे नायिका कमला हिची झालेली दुर्दशा व करुणास्पद स्थिति ही वाचीत असतां ज्याचे अंतःकरण कळवळणार नाही असा वाचक विरळा. प्रो. डॅंडीची कृत्यें पाहून तर वाचक आश्चर्याने थक्क होतो पद्माप्रकराचे वडील दादासाहेब यांचे करारीपणाचे वर्तन, काकासाहेबांचा द्रव्यलोभ व त्याच्यापायी त्यांची झालेली फजीती, सदू नानाच्या कुटुंबाने नवऱ्यास नकळत आपल्या उडाणटप्पू बनलेल्या पोराचे लाड करून घेतलेली फसगत, जुन्या शास्त्र्याची प्रामण्यकुशलता, बिंदुमाधव पांड्याची हातचलाखी व त्याने काढलेली ' शौंडिरशाला ' व शेवटी दादासाहेबांच्या मनःस्थितीत झालेला फेरबदल व त्यांनी कमलेला व पद्माकराला सुखाने राहण्याबद्दल दिलेली संमति व केलेला उपदेश वगैरे हकीकती वाचीत असतां वाचकाच्या मनोवृत्ति उचंबळून येतात. (आपटे)

भिकारीण––एका सरळमनस्क सुप्रवृत्त तरुणीची, ती एका लफंग्या व पोषाखी सौजन्याने नटलेल्या इष्कबाजाच्या नादी लागल्यामुळे कशी शोचनीय अवस्था झाली याचे मार्मिक चित्र या कादंबरीत रेखाटले आहे. (शिवराम)

भुरळ––नवऱ्याच्या दुर्वर्तनामुळे उत्पन्न झालेली दुःखे जिने धिमेपणाने सहन केली अशा एका तरुण स्त्रीची गोष्ट. (आपटे)

मधली स्थिति––ही कादंबरी स. १८८८ च्या सुमारास लिहिली गेली आहे अर्थात् तत्कालीन मध्यम लोकांच्या आचार-

विचारांचें चित्र हींत रेखाटले गेले आहे तो काळ अव्वल इंग्रजींत निपजलेल्या पहिल्या पिढीचा होता. त्यामुळे मध्यम वर्गांतील लोकांची स्थिति साधारण ख्यालीखुशालीची व कांहीशी रंगेल होती जुनी व्यसने व नवीं व्यसने यांचा संगम त्यांच्या ठिकाणीं होत होता. अल्प विद्येने बराच पैसा व मान त्यावेळी मिळविता येत असे, अर्थात् अशा लोकांचा आयुष्यक्रम कांहींसा निष्काळजीपणाचा व रंगेलपणाचा असावयाचा आणि तो तसा याकाळी होताही सुमारे शतकार्धा-पूर्वीच्या महाराष्ट्रांतील मध्यम स्थितींतील लोकांचे चारित्र्य कसे असे, हे ज्याला मौजेने अथवा ऐतिहासिक जिज्ञासेने पहावयाचे असेल, त्यास प्रस्तुत कादंबरीसारखे दुसरे साधन क्वचितच सांपडेल (आपटे)

मराठशाहीची ढाल--समाजी राजाच्या कारकिर्दींत मराठी राज्यावर प्राणसंकट आले होते असे म्हटलें असता चालेल राजाच्या अमानुष वधानंतर मराठशाहीचे तक्त रायगडाहून जिंजीला न्यावे लागले. गादीच्या संरक्षणासाठी मराठे वीर यवनांच्या सैन्याला थोप-वून ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत होते या वीरांचे नेतृत्व सताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांच्याकडे होते व त्यांनी आपल्या निधड्या छातीच्या ढालीवर मोगलांचे सगळे आघात थोपवून धरले पैकीं वीर शिरोमणी सताजी घोरपडे यांचे चरित्र ग्रंथकाराने या पुस्तकांत कुशलतेने रंगविले आहे

माणिकबाग—शुद्ध वर्तनाच्या आणि निष्कपट, निष्पाप व कोमल अंतःकरणाच्या, परंतु संशय आणि मत्सर यांनी ग्रासलेल्या

एका हतभागी स्त्रीने आपल्या एकदर जन्माचे कसे मातेरे करून घेतले आणि जन्मभर पश्चात्ताप करूनही आपल्या भयंकर चुकीचा परिणाम तिला कसा टाळतां आला नाही याचे चित्र या कादंबरीत रेखाटण्यांत आले आहे. (आपटे)

मायेचा बाजार—ही कादंबरी निव्वळ सामाजिक असून करुणरसाने अगदीं थबथबली आहे पति हल्लीच्या तऱ्हेनें सुशिक्षित व विचारात फार पुढे गेलेला व पत्नी अशिक्षित व पुराणकल्पनांनी अंध झालेली असली म्हणजे परस्परासंबंधाने एकमेकांच्या मनात कसा साहजिक तिटकारा उत्पन्न होतो व तेणेकरून कौटुंबिक सौख्याची कशी राखरांगोळी होते याचे चित्र या कादंबरींत पहावयास सापडेल. पद्मताई व मालतीबाई या दोन्ही मैत्रिणी मनानें अगदीं सरळ, प्रेमळ, सत्वशील, सुशिक्षित, श्रीमंत अशा असून मालतीला हा संसार नंदनवनाप्रमाणे सुखकर व्हावा व पद्मताईला बापाने घरजावई केलेल्या पापणहृदयी, मायावी व द्रव्यपर नवऱ्यापासून सुखाचा लेशही न मिळता त्याचा छळ सोसता सोसतां निराशेने हृदय फाटून मरण्याची पाळी यावी, हे पाहून जगांत असे का व्हावे ? या विचारांत मन गुंतून जाते. मालतीची सुस्थिती पाहून एका डोळ्यांतून आनंदाश्रु व पद्मेची अनुकंपनीय दुःस्थिति पाहून दुसऱ्या डोळ्यातून दुःखाश्रु जों येत आहेत तोंच आण्णासाहेबाची राक्षसी मूर्ति पुढे उभी पाहून वाचकाच्या द्वेषाची कमान इतकी चढते कीं, 'या मनुष्याचा एकदम खूनच करून

टाकावा' असे वाटून त्याच्या मुठी वळावयास लागतात पण्ह्येवर बहिणी-पेक्षांही जास्त प्रेम करणारा मालतीचा भाऊ वसंतराव व डॉ. भवानराव या जोडीचा उदार, प्रेमळ व सात्विक असा स्वभाव पाहून वाचकाच्या तोंडून धन्योद्गार निघतात तोंच दिगंबरपंत व कृष्णाजी-पंत हीं दांभिक, कुटाळ व धर्माच्या नावाखाली कृष्णकारस्थाने कर-णारी धार्मिक बकांची जोडी पुढे उभी राहते व जगाचा एकप्रकारें वीट येऊन 'खरच, जग हे असे आहे' म्हणून वाचक उद्विग्न होतो. तसेच खरे सुख पैशात नसून सदाचरणांत व सात्विक प्रेमातच ते आहे हे सिद्ध करणारे अनाथ, दरिद्री व प्रेमळ असे ते पाच भावाचे कुटुंब पुढे दिसू लागते व दुष्टाचे अनेक छळ सोसल्यानंतर त्याना शेवटी सुख झालेले पाहून आपल्याला खरा सुखाचा मार्ग सापडला असे वाटून वाचकाच्या मनाला शांती मिळेल. (आपटे)

मानवी आशा विरुद्ध देवाची इच्छा—गुजराथचा नबाब बहादूरशहा याने चितोडवर स्वारी केली असतां किल्ल्यातील रजपूत कन्यानीं पुढील विटंबनेतून वाचण्यासाठी मुद्दाम पेटविलेल्या चितेत स्वतःची आहुती कशी दिली याचे चित्र या कादबरींत रेखाटले आहे. (आपटे)

मानसपूजा—देशात प्रसन्न व सतुष्ट माता निर्माण होण्यास सध्याच्या विवाहाच्या चालीत कालमानाप्रमाणें फेरफार करणे किती अवश्य आहे ह्याची कल्पना, 'चांद 'ची (कादबरीतल्या नायिकेची) हकीगत वाचून वाचकाना होईल.

मानसिक यातना—मि. हेनरी वुडच्या 'A life's secret' या कादंबरीचें रूपांतर. (दातार)

मुरारराव—गुप्त पोलिसाच्या चातुर्यासंबंधीं ही एक चटकदार गोष्ट आहे. (राजारामीयन)

मूर्तिमंत गुलामगिरी—Uncle Tom's Cabin चे रूपांतर. (गोखले)

मूर्तिमंत देशाभिमान—राजाराम महाराजांच्या कारकीर्दीच्या वेळीं मराठी राज्याची आणि समाजाची स्थिति कशी होती याचें सुंदर चित्र या कादंबरीत रेखाटलें आहे. (आपटे)

मृण्मयी—बंकिमचंद्राच्या ' कपाल कुंडला ' ह्या बंगाली कादंबरीच्या आधारें लिहिलेली एक गोष्ट. (पेशवे)

रजपूतकुमारी तारा—दारा व औरंगजेब या दोघांचे प्रेम जडलेल्या एका रजपूत राजकन्येची गोष्ट. जिच्यांत त्याचे प्रयत्न निष्फल झाले असून तारेस या कुचंबळणींतून उदेपूरच्या राण्यानें सोडविलें आहे. (आनंदीरमण)

रजपुतांचा भीष्म—एका उदारमनस्क रजपूत राजपुत्रानें आपल्या सापत्न भावासाठीं राज्यावरील आपला हक्क कसा सोडला हे दाखविणारी कादंबरी. (आपटे)

रमा आणि माधव—' पन्नाशीची झुळुक लागली बाइल दुसरी करूं नको ! ' असें लोक सांगत असताही एका थेरड्या

नवरदेवाने कपाळाला बाशिंग बाधण्याचे धाडस करून आपली कशी फटफजीती करून घेतली याचे चटकदार चित्र या पुस्तकात दिले आहे (मित्र)

रहस्यभेद—रेनाल्डकृत The Rye House Plot चे उत्कृष्ट रूपातर (दातार)

रागिणी—एक उच्च प्रतीची सामाजिक कादबरी. विविध विषयावरील विद्वत्तापूर्ण व मार्मिक सवाद हा या कादबरीचा एक विशेष असल्यामुळे हिला 'काव्यशास्त्रविनोद' हे उपनाव छान शोभते (जोशी)

राजा तोडरमल—याच्या वेळच्या समाजस्थितीचे चित्र या कादबरीत रेखाटले आहे. नरेंद्रनाथाचे शौर्य. सरलेचे विशुद्ध प्रेम, महाश्वेतेची कठोर प्रतिज्ञा शकुनीचे भयकर कपट, विमलेचा देवता-स्वभाव व अमला–कमला यांचे निष्काम प्रेम याचे वर्णन यांत केले आहे. (शांताराम)

रूपनगरची राजकन्या.—ह्या कादबरीचे मूळ कथानक कर्नल टॉड याच्या इतिहासातून घेतले आहे. हे मूळ कथानक इतके बहारीचे आहे की, ते सरळ गोष्टीच्या रूपाने जरी कुणी वाचले तरी त्याच्या वृत्ति तल्लीन होतात. आपला हेतु तडीस नेऊ पाहणाऱ्या औरगजेबाची कारस्थाने, इदिरेचा व छोट्टूसिगाचा रोषनार बेगमनें केलेला छळ, दुर्गादासाच्या कार्यक्षम मसलती, शिवसिंह व पद्मादासी यांच्या गूढ मसलती, अचलेश्वराचा वैकुठयोगी, म्हातारा झालेल्या विजयसिंगाचा अभिमान व पाणीदारपणा, राजसिगाची मुत्सद्देगिरी, प्रेमास बळी

पडलेल्या नयनपाळाची वेषांतरे व कामगिरी वगैरे प्रसंग इतके सुंदर व चटकदार साधले आहेत कीं, ते कोणत्याही सहृदय वाचकाचे चित्त तन्मय करून सोडतात रजपूत वीरांचे प्रखर क्षात्रतेज व रजपूत स्त्रियांची अंतःशुद्धीविषयी विलक्षण दक्षता यांचे नयन मनोहर दर्शन ह्या कादंबरीत होते आणि ते होत असता वाचकाच्या उदात्त मनोवृत्तीचें आंदोलन सुरू होते. (आपटे)

लताकुंजगूढ—अविचाराचे दुष्परिणाम व त्यामुळे जन्मभर होणाऱ्या मानसिक यातना, आत्मसंयमनाचें व सच्छील वर्तनाचें थोर महत्व व निरपेक्ष प्रेमाची अलौकिक थोरवी यांचे चित्र या कादंबरींत उत्कृष्ट रीतीने रेखाटलें आहे. तसेच अव्यापारेषु व्यापार केल्याने इतरावर व आपली स्वतःवर कसे अनर्थ ओढवतात याचेही यांत वर्णन आढळते (पराजपे)

लीला--भाऊबदकीने घरादाराचे वाटोळे होऊन ‘ खोड्याचे कपाळी गोटा ’ कसा बसतो याचे चित्तवेधक वर्णन या गोष्टीत केले आहे. (मित्र)

लोकमित्र—आपल्या गांवाची स्थिति सुधारण्यास झटणाऱ्या एका परोपकारी, उदार व तत्पर मनुष्याची वाचनीय गोष्ट (आपटे)

वंगसूर्यास्त — फदाफितरीच्या निंद्य कृत्याने बंगालचे स्वराज्य कसे धुळीस मिळालें याचे करुणाजनक शब्दचित्र या ऐतिहासिक कादंबरींत वर्णिले आहे. (हडकर)

वनज्योत्स्ना—वनज्योत्स्ना नामक एका सुशिक्षित मुलीवर तिच्या खेडेगांवच्या एका उद्योगी व सच्छील तरुणाचें प्रेम जडते, पण ती त्याच्या प्रेमास झिडकारते. पुढे विद्वत्तेमुळें 'महाराष्ट्र साहित्य-समेलनांत' तिची तारीफ होते व तेथें एका बॅरिस्टराचें तिजवर प्रेम जडतें. हाच बॅरिस्टर एका आंग्ल तरुणीशी विवाहबद्ध झालेला असतो, पण तिला फसवून तो इंग्लंडातून इकडे येतो हे कोणास माहीत नसते ही सुशिक्षित तरुणी त्याच्या प्रेमपाशांत सांपडणार तोंच ती आंग्ल तरुणी अचानक हिंदुस्थानांत येऊन बॅरिस्टराचे कान उपटते. हा प्रकार पाहतांच वनज्योत्सना गांगरून जाते व निराश होत्सात्ती पुन्हां आपल्या खेडवळ जिवलगाजवळ जाऊन शुद्ध प्रेमाची भिक्षा मागते व अखेर तोच तिचे पाणीग्रहण करतो. (रानडे)

वाईकर भटजी—'व्हिकार ऑफ वेकफिल्ड'चे उत्कृष्ट रूपांतर. (धनुर्धारी)

विद्वान सोबती कीं कुशल गृहिणी.—महाराष्ट्र स्त्रियांस उच्च शिक्षणाची अनवश्यकता दाखविणारी गोष्ट.

विलक्षण भोळेपणा—ही एक हास्यरसोत्पादक मौजेची काद-बरी आहे. भोळ्या बाळूची प्रत्येक कृति वाचकांना पोट—धरधरून हसवील. (आपटे)

विलासमंदिर—मि. हेनरीवुडच्या Canonbury House या कादबरीचें मनोरम रूपांतर. (दातार)

विहंगवृंद—स्त्रीशिक्षण प्रौढविवाह, विधवाविवाह इत्यादि विषयावरील या कादबरींतील विचार मननीय आहेत (नाथमाधव)

शशांक—राखालदास बानर्जी यांच्या एका ऐतिहासिक पुस्तकाच्या आधारें ही कादबरी लिहिली आहे. हिच्यात गुप्त साम्राज्याच्या उतरत्या काळच्या परिस्थितीचे हुबेहुब चित्र रेखाटण्यात आले आहे. (गुर्जर)

शृंगेरीची लक्ष्मी—ही नाना फडणवीसांच्या काळांतील रहस्य पूर्ण कथा आहे. शृंगेरीच्या मठाच्या सरक्षणासाठी नायिकेनें केलेल्या कारस्थनांची हकीकत अत्यत मनोवेधक आहे. मुख्य कथेच्या ओघांतच लेखकाने पेशवाईतील समाजस्थितीही कौशल्याने रगविली आहे. (भानु)

शैशवसहचरी—ही कादबरी एका बगाली कादबरीच्या आधारे लिहिली आहे. आधींच बंगाली कादबऱ्या गोड व रसाळ असतात, त्यांत मनोरजक व गुतागुतीच्या कथानकांची व चित्तवेधक प्रसगाची भर पडल्यामुळें ही कादबरी बरीच उठावदार झाली आहे. (रणदिवे)

सगुणा—सुगृहिणी ही परमार्थसाधनाची आडकाठी नसून उलट त्यास मदत करणारी एक शक्तीच आहे हें तत्व प्रतिपादन करणारी गोष्ट.

सरस्वती—दुसऱ्याचें कल्याण चिंतिल्याचा शेवटीं किती गोड परिणाम होतो आणि दुसऱ्याच्या घातपाताची इच्छा करणाराची शेवटीं

कशी दुर्दशा होते याचा ही कादंबरी वाचकाच्या मनावर चांगलाच ठसा उमटविते. (कुळकर्णी)

सावळ्या तांडेल—शिवकालीन आरमारविषयक ऐतिहासिक कादंबरी. (नाथमाधव)

सुखाचा मूलमंत्र—व्यायाम व तज्जन्य फायद्याचे विवेचन करणारी उत्कृष्ट सामाजिक कादंबरी. (आपटे)

सुधा—रमेशचंद्र दत्त यांच्या Lake of palms या इंग्रजी पुस्तकाचें ही कादंबरी रूपांतर असून हिच्यांत बंगसंसाराचें प्रतिबिंब यथातथ्य व मार्मिक रीतीनें दाखविले आहे. (शारदाश्रमवासी)

सुधारणेचा मनु—सामाजिक सुधारणेचे दुष्परिणाम दाखविणारी कादंबरी. (नरहरी)

सुशील यमुना—सन १८७९ तील वासुदेव बळवंत फडके यांच्या बंडावरील हृदयस्पर्शी कादंबरी.

संसार असार !—संसार असार वाटून त्याचा त्याग केलेल्या परंतु संन्यास आश्रमाचा विरुद्ध अनुभव येऊं लागल्यामुळें फिरून संसारांत पडलेल्या एका इसमाची ही गोष्ट 'नवीन संन्यासी' या बंगाली कादंबरीवरून लिहिली आहे (गुर्जर)

संसारांतल्या गोष्टी—स्वयंपाकाची माहिती, आरोग्यरक्षणाचे नियम, गृहकृत्यांची व्यवस्था, जमाखर्चाचा हिशेब, वगैरे संसारोपयोगी अनेक विषयांचें यांत गोष्टींच्या रूपानें सुंदर विवेचन केले आहे. (हेर्लेकर)

स्वर्गीय प्रेम- एक जवळची नातेवाईक बाई आपल्या सुशिक्षित मुलीस केवळ पैशाच्या लोभाने श्रीमंत म्हाताऱ्याशी लग्न करण्यास सांगते मुलीचे अनपेक्षित प्रेम पाहून म्हातारा निराश होऊन प्रवासास निघतो. वाटेत त्याचे फार हाल होतात. वाटेत एका उदारमनस्क स्त्रीच्या व तिच्या प्रियकराच्या सुश्रुषेने बरा झाल्यावर तो वृद्ध त्या बाईच्या व तिच्या प्रियकराच्या नांवे आपल्या सर्व इस्टेटीचें मृत्युपत्र करतो. पण अखेर त्या बाईचा प्रियकर हाच निष्काम प्रेम करणारी आपली पूर्वीची सुशिक्षित मुलगी आहे असे जेव्हां त्या वृद्धाला कळतें तेव्हां त्याच्या आनंदाला पारावार उरत नाही. (गोखले)

स्वराज्याचा श्रीगणेशा-(१६४६-१६४८) शिवाजी महाराजांनी तोरणा किल्ल्यावर स्वराज्याचे तोरण लाविले व तेथे सांपडलेल्या खजिन्याच्या जोरावर दुसऱ्या किल्ल्याचे काम सुरू करून स्वातंत्र्याचा पाया घातला तो सर्व वृत्तांत या कादंबरींत आला आहे. परस्त्रीला मातेसमान मानणाऱ्या शिवाजीनें सुभेदाराच्या लावण्यसंपन्न व तरुण सुनेला वस्त्रालंकार देऊन परत पाठविले हा प्रसंगही याच कादंबरीत आहे. बजाजी निंबाळकर मुसलमान झाला होता त्याला हिन्दुधर्मांत परत घेऊन राजांनीं स्वराज्य व स्वधर्म यांचें निकटवर्तित्व किती उत्कृष्ट रीतीने दाखविले तें या कादंबरीत मनोहर शब्दांत रंगविलें आहे. (नाथमाधव)

स्वराज्याचा कारभार-(१६७४-१६८०) राज्याभिषेकानंतर शिवाजी महाराजांनी राजव्यवस्थेचे काम हातीं घेतले त्यावेळीं

महाराजानीं जी मांडणी केली त्याच पद्धतीने मराठेशाहीचा कारभार चालला. पण त्या पद्धतीत ढिलाई झाली तेव्हांच मराठीशाहीची घडी विस्कटली ही तत्त्वें इतिहासकारांनी नमूद केली आहेत, पण तीच तत्वे कशी व का अमलांत आणली व त्याचे फायदे काय झाले हे विशिष्ट प्रसंग घेऊन या कादंबरीत लेखकाने स्पष्ट दाखविले आहे. (नाथमाधव)

स्वराज्यावरील संकट–(१६८०–१६८९) संभाजी-राजाच्या कारकिर्दीचा हृदयद्रावक वृत्तांत या कादंबरीत आला आहे. नुकत्याच स्थापन झालेल्या स्वराज्याच्या गादीवर असला राजा आल्या-मुळे महाराष्ट्राची कशी धूळधाण झाली हे या कादंबरीत कुशलतेने दाखविले आहे मदिरेच्या निषेत गुंग होऊन नाचरंगाच्या आधीन झाल्यामुळें संभाजीच्या निधड्या शौर्याचा महाराष्ट्राला मुळीच उपयोग झाला नाही. स्वराज्याच्या गादीवर येणाऱ्या राजावर केवढी मोठी जबाबदारी असते व त्या पदासाठी सर्व सुखांचा होम करणे किती जरूर असते हे संभाजीच्या कारकिर्दीवरून स्पष्ट झाले. या कादंबरीत स्वामिभक्तीचा कडेलोट व फंदफितुरीचा कळस लेखकाने स्फूर्तिदायक व हृदयद्रावक रीतीनें वर्णिला आहे. (नाथमाधव)

स्वराज्याची स्थापना–(१६६४–१६७४ , बारीकसारीक संकटांनी न डगमगतां वीर पुरुष कार्यसिद्धीचा मार्ग तसाच आक्रमण करीत राहिला की, त्याचा कस पाहण्याकरितां परमेश्वर त्याच्यावर संकटांचा घाला पाठवितो. या कादंबरींत शिवाजी राजानीं औरंग-

जेबाच्या तुरुंगाची व शाहजादीच्या गोड गोड शब्दांची बंधने तोडून दक्षिणेत परत येऊन स्वराज्याचा उद्योग पुनः अधिक जोमानें कसा हातीं घेतला हे सुरस रीतीने दाखविलें आहे पुण्यांतील शाइस्तेखाना-वरील हल्ला, सुरतेची लूट, गड आला पण सिंह गेला, छत्रसालाची भेट वगैरे मनोवेधक प्रसंगही या कादंबरीत आले आहेत. (नाथमाधव)

स्वामी पुढंभट—हिन्दु समाजाच्या सध्याच्या अवनतस्थितीचा विचार ज्यांत केला आहे, असे एक (कल्पित) सन्याशाचें आत्मवृत्त. (फडके)

हिन्दुधर्म आणि सुधारणा—हा ग्रंथ प्रथम एखाद्या कल्पित कादंबरीप्रमाणे मनोरंजनार्थ लिहिला आहे असें वाटतें. पण त्यातील विषयाचा विचार करूं लागले म्हणजे तो तत्वविवेकाच्या दृष्टीने लिहिला आहे, असे दिसून येईल. विद्वान् सुधारक आपलीं मते कशीं मंडण करतात व त्याचे उलट धर्माभिमान्याची इंग्रजी विद्येच्या ऐन अमदानीतही धर्मावर पूर्वश्रद्धा कां असते, हिन्दुधर्मात व जुन्या चालीरीतींत कोणत्या उत्कृष्ट प्रेरणा व उच्च मनोवृत्ती आहेत फाजिल सुधारणेमुळे कोणतें नुकसान घडून काय प्रसंग ओढवतील याचें योग्य ज्ञान देऊन दोन्ही बाजूचा साधक बाधक विचार केलेला असा हा ग्रंथ आहे. (गोळे)

उपसंहार.

कादंबरीच्या गोष्टीलाही उपसंहार पाहिजे. कारण कादंबऱ्यानाही उपसंहार असतो त्यांना असो किंवा नसो, कथावाङ्मयविषयक जे विचार अस्थानी प्रकट होण्याच्या शंकेमुळे आम्ही आतापर्यंत अप्रकटित ठेविले होते त्यांना एका छोटेखानी उपसंहारांतच जागा देणें आम्हांस अधिक इष्ट वाटले.

आपल्या अर्वाचीन मराठी कथावाङ्मयाची ग्रंथसंख्या अदमासे हजार ग्रंथांची आहे, असें महाराष्ट्रवाङ्मयसूचीवरून कळतें आणि आपल्या एकंदर मराठी वाङ्मयाची ग्रंथसंपत्ति आजमित्तीस दहा हजार ग्रंथांची आहे असे धरून चालल्यास कथावाङ्मयाची ग्रंथसंख्या त्याच्या एकदशांश ठरते हें प्रमाण असमाधानकारक नाहीं.

या हजार ग्रंथसंख्येत अर्ध्या कादंबऱ्या आहेत. परंतु कादंबऱ्या पांचशेच आहेत, असा खेद करावयास नको. कथावाङ्मयांत चुटके, दंतकथा, कहाण्या, गोष्टी, आख्यायिका, फार्स, नाटकें व कादंबऱ्या इत्यादि एकंदर मनोरंजक वाङ्मयाचा समावेश केला पाहिजे. मोगऱ्यांच्या ‘ अभिनव कादंबरी ’ सारखें पद्यकथावाङ्मय असतें ते निराळेंच.

मराठी वाङ्मयांत नाट्यवाङ्मयाची ग्रंथसंख्या कथावाङ्मयाइतकीच मोठी आहे, परंतु खरें रंगभूम्योपयोगी नाट्यवाङ्मय फार थोडें असून, त्यांतील अर्ध्याहून अधिक पुस्तकें आजमित्तीस कथावाङ्मयांत

दाखल होऊं शकतील. जें कथानक केवळ श्राव्य अथवा पाठ्य असेल तें संवाद पद्धतीनें लिहिलेलें कथावाङ्मयच होय, इतकेंच नव्हे तर आज रंगभूमीवर दिसणारें नाट्यवाङमयही कालेंकरून याच सदरांत येऊन पडतें. कारण लौकिक व तत्काल आनंद देणारीं असल्याशिवाय नाटकें बहुशा लोकप्रिय होत नाहींत आणि तीं तशीं असल्याशिवाय नाटकमंडळ्याचें व आपलेंही चालणार नाहीं तें कसेंही, कालांतरानें अशीं नाटकें नाट्यवाङमय सदरांत ठेवलीं तरी निरुपयोगीच होत. प्रो शि. म. परांजपे उत्तम नाटककार आहेत, हें खरें वाटत नाहीं. परंतु वस्तुतः त्यांनीं ' मानाजीराव ' व भीमराव ' हीं दोन वाचनीय नाटकें लिहिलीं आहेत. किर्तन्यांचीं ' जयपाळ ' वगैरे नाटकें तर सोडूनच द्या, पण आजघटकेस नांवाजलेल्या खाडिलकरासारख्यांचींही सर्वच नाटकें रंगभूमीवर कोठें येतात ? त्यांचीं ' प्रेमध्वज ', ' बायकांचें बंड ' इत्यादि नाटकें तर आजच मागें पडलीं आहेत व ' मानापमान 'ही कांहीं दिवसांनीं त्याच पथास लागेल. एवंच, नाट्यवाङ्मय हें कथावाङ्मयाचें एक अभिन्न अंग नसलें तरी त्याचाच परिपोष होण्यास कारणीभूत होणारें आहे. असो.

स्वतंत्र, भाषांतरीत, रूपांतरीत, अनुवादित, परिवर्द्धित व संक्षिप्त असे कथावाङ्मयाचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांचीं लक्षणें सांगण्याचें अथवा त्याच्याविषयींचा साधकबाधक विचार करण्याचें हें स्थळ नव्हे. येथें फक्त यांतील कांहीं प्रकारांत उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांविषयींचा विचार करणें पुरें आहे.

गोष्टीचें वर्गीकरण करण्याचें कारण नाहीं त्याचें बंधन आपण फक्त कादंबऱ्यांसच घालूं आणि तसें केल्यास फक्त ११३ अद्‌भुत, ५५ ऐतिहासिक व १७० सामाजिक याप्रमाणें एकंदर ३३८ स्वतंत्र पुस्तकें मराठी कथावाङ्मयाचें सदर शोभवितात. ही संख्या सन १९१७ पर्यंतची आहे. आणि नंतरची ग्रंथसंख्या मोठी धरली तरी ४०० पलीकडे जाईलसें वाटत नाहीं.

परंतु स्वतंत्र पुस्तकांतील सर्वच कादंबऱ्या पहिल्या प्रतीच्या नाहींत आणि भाषांतरित अथवा रूपांतरित सर्वच कादंबऱ्या टाकाऊ नाहींत. उलट कांहीं रूपांतरित कादंबऱ्या स्वतंत्र कादंबऱ्यांसही स्वत्त्वानें मागें टाकतील आम्ही तर थोडें या पुढें जातों आणि म्हणतों कीं, आपल्या हल्लींच्या एकंदर कथावाङ्मयांतून परपुष्ट असें एकंदर कथावाङ्मय निराळें केल्यास आपल्या हातीं जें राहील त्यांतून फारच थोडे ग्रंथ कथावाङ्मयाचा आधार समजले जातील आणि बाकीच्या कथा केवळ मांकडकथा ठरतील. तस्मात असें पृथक्करण निदान प्रस्तुतसमयीं तरी इष्ट नाहीं.

आपल्या एकंदर अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा प्रारंभच मुळीं इंग्रजी राज्यापासून सुरू झाला आहे. तेव्हां मराठी कथावाङ्मयावरहीं पहिल्यानें इंग्रजी कथावाङ्मयाचा पगडा बसावा हें साहजिक आहे. आम्ही त्याच्यापासून फक्त कादंबरीलेखनाची पद्धत उचलून स्वस्थ बसलों नाहीं तर त्यांबरोबरच आम्ही त्याच्या चांगल्या चांगल्या व कित्येक सटरफटर कादंबऱ्यांनाही मराठी पेहराव चढविला.

स्कॉट, लिटन, गोल्डस्मिथ, स्विफ्ट, डिफो, ऑस्टेन, कॉरेली, इलिएट व मिसेस वुड इत्यादि पाश्चात्य स्त्रीपुरुष लेखकांच्या बऱ्याच कादंबऱ्यांचा परिचय आम्हास या अवधीत झाला आहे.

अशा ग्रंथकारांची कांही पुस्तके मराठी कथावाङ्मयात आज इतकी एकजीव झाली आहेत की, त्यांचे मूळ सांगणेही आज आपणास नकोसे होईल उदाहरणार्थ, अनाथ पांडुरंग कुवलयपुरची राणी कुमुद्वति, केवळ स्वार्थापायी. ठगाची जबानी, दु:खाअंती सूख. नाट्यमकरंद, मोचनगड मोनयौवना, वाईकर भटजी व हरि आणि त्रिंबक वगैरे लहान मोठ्या कादंबऱ्या इतक्या चांगल्या साधल्या आहेत की, त्यांचे रुपांतरित्व त्यांच्याविषयीच्या आदरात मुळीच कमीपणा आणात नाहीत.

इंग्रजी खालोखाल नव्हे तर या बाबतीत जिने इंग्रजीसह्य मागे टाकले आणि मराठी कथावाङ्मयाच्या समृद्धीस बहुमोल मदत केली अशी दुसरी एखादी भाषा असेल तर ती बंगाली ही होय. ज्या बंगालने दुसऱ्याही कित्येक बाबतीत महाराष्ट्राच्या पुढे उडी मारली आहे त्याने कथावाङमयाचे बाबतीतही महाराष्ट्रावर सरशी करावी हे ठीकच आहे. त्यांच्या कथावाङमयाचे सत्याबल आम्हास माहीत नाही, परंतु आम्हीही त्यांच्या थोडयोडक्या नाही तर १२६ कादंबऱ्या आतापर्यंत अनुवादिल्या असून त्यांपैकी कित्येक कादंबऱ्या लोकप्रियतेच्या बाबतीत स्वतंत्र ग्रंथानाही मागे टाकतील हे मात्र आम्ही खात्रीने सांगू शकतो. पाश्चात्यांप्रमाणे यांच्यातीलही

बंकिमचंद्र, रोमेशचंद्र दत्त, दामोदर मुखोपाध्याय, हरिसाधन मुखोपाध्याय, ननिलाल बंद्योपाध्याय व स्वर्णकुमारी इत्यादि प्रमुख स्त्रीपुरुष लेखकांचे ग्रंथ मराठीत आले असून, चिंतळे, भसे मित्र, गुर्जर, भांगले फाळके, जानकीबाई देसाई, व वा. गो. आपटे इत्यादि नामांकित कादंबरीकारांचे बहुतेक ग्रंथ बंगालीतूनच मराठिलेले आहेत. इतकेंच येथे सांगितलें असतां पुरे. यावरून बंगालीचें ज्ञान महाराष्ट्रीयांस मुबलक दिसतें परंतु हा आमचा भ्रम आहे. बंगालीतून आलेल्या हिन्दी पुस्तकांचें भाषांतर अथवा रूपांतर करून त्यास बंगालीचा हवाला देणें महाराष्ट्रीयांस अधिक प्रौढीचें वाटल्यासारखें दिसतें हो. नाही तर बंगालीचें इतकें उत्तम ज्ञान आम्हांस कोठून होणार?

बंगालीपेक्षां मुसलमानी, हिन्दी, गुजराथी वगैरे भाषांचा परिचय महाराष्ट्रीयांस अधिक व्हावयास हवा. पण तसें दिसत नाही गुजराथींतून करण वाघेला, भद्रंभद्र, चंद्रकान्त, सरस्वतिचंद्र, गुणसुंदरी, स्त्रियांचा स्वर्ग व हिंद आणि ब्रिटानिया इत्यादि आठ दहा पुस्तकें मराठींत आली आहेत, तर मुसलमानी, हिन्दी वगैरेंतून तीं मुळींच आली नाहीत असें दिसतें आणि महाराष्ट्रवाङ्मयसूचीवरून पाहतां मराठी कथावाङ्मयांत कानडी, तेलुगु, तामिळ व आंध्र इत्यादि द्राविड भाषांच्या कथावाङ्मयाचा धागा कोठेंच आढळून येत नाही. या भाषांतील वाङ्मयांत कदाचित् विपुल व आकर्षक कथावाङ्मय नसावें अथवा या भाषा महाराष्ट्रीयांस कदाचित् अद्यापि चांगल्याशा परिचित झाल्या नसाव्यात. आम्हांस ही दोन्ही कारणें

संभवनीय वाटतात ते कसेही असो, इंग्रजी व बंगाली या दोनच भाषांतील कादंबऱ्यांचा आमच्या मराठी कथावाङ्मयावर विशेष पगडा बसला आहे, हे खास

परंतु आमच्या माहितीप्रमाणे पाहता अखिलभारतीय कथावाङ्मयात बंगाली खालोखाल मराठीचाच नंबर लागेल. बंगाली सोडून दिल्यास मराठी कथावाङ्मयच विशेष भारदस्त तसेच विपुल आहे मराठी कादंबरीकारच जास्त शोधक, जास्त बुद्धिमान् व जास्त कार्यप्रवण दिसून येतात ज्या मराठी कथावाङ्मयात धनुर्धारी, श. मो. रानडे, ना. वि बापट, ह. ना. आपटे, वि. त्रिं. मोडक, सह कारीकृष्ण, ग वि. कुळकर्णी व का. र मित्र यांच्यासारखे मार्मिक कादंबरीकार चमकून गेले व ज्यात वा. स गडकरी, वि सी. गुर्जर, ना. ह. आपटे, गो. ना. दातार व नाथमाधव, सी. के. दामले व वा म जोशी यांच्यासारखे उत्कृष्ट कादंबरीकार यात आहेत त्या मराठी कथावाङ्मयात भविष्यकालीही अशीच नामांकित रत्ने निर्माण झाल्याशिवाय खात्रीने राहणार नाहीत.

हिन्दी भाषेंतही ग्रंथरचना विपुल होत आहे, पण तीही बंगालीवरूनच. हिंदी कादंबरीकारांचाही ओढा बंगालीकडेच जास्त. त्याच्यातही प्रेमचंदासारखे कादंबरीकार, मैथिलीशरण गुप्त यांच्यासारखे कवि व श्रीवास्तव यांच्यासारखे नाटककार अगदी बोटांवर मोजण्याइतके आहेत. बाबू श्यामसुंदरदास, रामचंद्रवर्मा, रूपनारायण पांडेय, चांदकिरण शारदा, शिवसहायचतुर्वेदी, दुलारेलाल भार्गव,

महावीरप्रसाद द्विवेदी इत्यादि मडळीची कामगिरीही वाखणण्यासारखी असते.

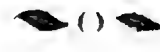
या हिन्दी पद्धतीस बगालीने जरी पूर्णपणे मोहून टाकल्यासारखे दिसते, तरी मराठीही त्यास आपले तेज दाखविल्याशिवाय रहात नाही. मराठीतील विविध प्रकारचे वाङ्मय हिंदीत बऱ्याच दिवसापासून जात आहे. तसे कथावाङ्मयही गेले आहे. भा. वि. फडकेकृत ' जेव्हा सूर्योदय होईल ', ह. ना. आपटे कृत ' सूर्योदय ' व वा म. जोशीकृत ' रागिणी ' वगैरे महत्वाच्या कादबऱ्या हिंदीत गेलेल्या पाहून जसा आनद तसा अभिमान वाटतो.

गुर्जरभाषेसही मराठीनें शह दिला असून तिच्यातही ह. ना. आपटे याची व इतर एक दोन कादबरीकाराची पुस्तकें पाहण्यात आली आहेत. उलट आपणही त्यांच्या चद्रकान्त, सरस्वतिचद्र या उच्च प्रकारच्या कादबऱ्या मराठीत आणिल्या आहेत.

कथालेखनाची हातोटी आता महाराष्ट्रीयास चागली साधली आहे ते आता एखादी गोष्ट जशी पाच पानात लिहू शकतील, तशी तिला ते आता पांचशे पृष्ठाची कादबरी बनवू शकतील. ते आता विद्वानाच्या माना डोलविणाऱ्या कादबऱ्या जशा तयार करू शकतात, तशा त्या लहान दहा वर्षांच्या मुलांसाठीही तितक्याच सफाईने लिहू शकतात. त्यानी तरुणाची मने बिथरविणारें जसे कथावाङ्मय निर्माण केले आहे, तसे त्यांना ताळ्यावर आणणारे

कथावाङ्मयही तयार केले आहे अशक्तास सशक्त करणारे, अज्ञानास ज्ञान देणारे, सामाजिक घडामोडींचे प्रतिबिंब उठविणारें, वैराग्य बाणविणारें अथवा उलट जगतावर प्रेम करावयास लावणारें आणि केवळ मनोरंजक असें कथावाङ्मयही त्याच्या हातून तयार झाले आहे व होत आहे. या सामर्थ्याचा उपयोग त्यांनी कसा करावा हे त्यांना कोणी सांगावयास नको. महाराष्ट्राची परंपरा, त्याचा राष्ट्रीय दर्जा त्याची श्रेष्ठ संस्कृति व त्याचे उज्वल भविष्य त्यांना निःसंशय सन्मार्गावरच ठेवील.

शुद्धीपत्र.

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	ओळ
योमेन	योगेन	१	१
आगरकार्ना	आगरकरांनी	४	२१
मनरीन	उतरीन	१४	९
बृहकथामजरी	बृहत्कथामजरी	१५	६
हातो	होता	१५	७
स्वाहामुकारचपु	स्वाहासुधाकरचपु	१७	५
आम्हस	आम्हांस	१८	११
राजधानाची	राजधानी	१९	३
एकसमयाच्छेदेलरून	एकसमयावच्छेदेकरून	२०	११
उभे रारिले	उभे राहिले	२२	१
कवळ	केवळ	३३	१
वाखाखण्यासारख्या	वाखाणण्यासारख्या	४४	४
पण हल्ली	पण दुसरीने हल्ली	४९	१९
असद्धता	असबद्धता	५२	८
रामजो	रामजी	५२	१४
मौल्यावान	मौल्यवान	५३	४

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	ओळ
स्वाधान	स्वाधीन	६५	१०.
सासुरवासा	सासुरवास	८५	७
आधारच्चित	आधाररचित	८६	९.
जम्मास	जन्मास	८८	२०
अभिलाबबुद्धीने	अभिलाषबुद्धीने	१३५	२०
बालविवांचा	बालविधवाची	१४३	१३
शब्दचित	शब्दचित्र	१५२	१९

श्री सयाजीग्रंथमालेंतून प्रसिद्ध झालेल्या मराठी ग्रंथांची यादी.

(१) श्रीसयाजीसाहित्यमाला.

ग्रंथानुक्रम.	ग्रंथाचें नांव.	किंमत.
१	**संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास–(इतिहासगुच्छ)–** लेखक रा. रा. सीताराम वासुदेव पेंडसे बी. ए., एम्. सी. पी., एफ्. आर. सी. आय., Macdonnel's History of Sanskrit Literature ह्या पुस्तकाचें भाषांतर. वेदकाळ, वेदांतील कविता तत्त्वविचार सामाजिक स्थिति, ब्राह्मणग्रंथ, सूत्र, पुराण, काव्य, नाटक, तत्त्वज्ञान, वगैरे विषयाचा इतिहास या पुस्तकांतून देण्यांत आला आहे.	२–८–०
१०	**बालोद्यानपद्धतीनें गृहशिक्षण–(शिक्षणगुच्छ) सचित्र–** लेखक रा. रा. वासुदेव गोविंद आपटे बी. ए. Kindergarten Teaching at Home ह्या ग्रंथाचा अनुवाद. पाठ कसा द्यावा याचा विचार, शिक्षणाचें साधन या दृष्टीनें खेळाचा विचार, वाचन व लेखन शिकविणें, प्राथमिक गणित हातकाम, शाळेंतल्या इतर विषयांतले प्राथमिक पाठ, एक आठवड्यापुरत्या अभ्यासाचें पत्रक, इतके विषय ह्या ग्रंथांत दिले आहेत, आणि यावरून घरीं लहान मुलांना शिकवितां येतें	०–८–०
१५	**सुधारणा आणि प्रगति–(प्रकीर्णगुच्छ)–**द्वितीयावृत्ति. लेखक रा. रा. दाजी नागेश आपटे बी. ए., एल्‌एल्. बी. Crosier's Civilization and Progress ह्या ग्रंथाचा अनुवाद.	

ग्रंथानुक्रम.	ग्रंथाचें नांव.	किमत.
	प्रमाणाचि कित्सा, साध्यमीमांसा, विषयविवेचन आणि उपसंहार ह्या चार परिच्छेदांतून इतिहास, सुधारणेचा मार्ग, परिस्थितीचे समीकरण, समाजरचना, जनताधर्म, धर्मसाधन, राजकीय अनुशासन वगैरे विषयाचें उत्कृष्ट विवेचन केलेलें आहे ग्रंथ फार उपयोगी व लोकप्रिय झाला आहे व त्याचे गुजराथी व हिंदी या भाषातून भाषांतर झालें आहे.	३–०–०
२१	शिस्त–(प्रकीर्णगुच्छ)–लेखक कर्नल नानासाहेब शिंदे व मेजर के. एन् सावंत, स्वतंत्र मराठी पुस्तक. लष्करी दृष्टीनें गृहशिक्षण, शाळाशिक्षण, खेळ, व्यवहार वगैरेंतून शिस्तीची उपयुक्तता, नीतिविषयक, व धार्मिक शिस्तीचा ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार, हे विषय ह्या ग्रंथात दिले गेले आहेत	१–०–०
२३	दीघनिकाय भाग १ ला–(धर्मगुच्छ)–लेखक रा रा चिंतामण वैजनाथ राजवाडे एम् ए., बी एससी. पाली भाषेंतील ग्रंथाचें भाषांतर बौद्धपंथाचा मूळ ग्रंथ 'त्रिपीटक' याचे तीन भाग आहेत त्यापैकीं 'सुत्तपिटका'तून बुद्ध भगवानाने वेळोवेळी केलेल्या उपदेशाचा संग्रह केला आहे. त्याचे पांच भाग आहेत, त्यापैकीं ' दीघनिकाय ' हा एक भाग आहे. त्यात मोठ्या सूत्राचा संग्रह केला आहे त्याचें हें भाषांतर आहे	१–८–०
३९	हिंदुस्तानचा लष्करी इतिहास व दोस्त राष्ट्रांच्या फौजा–(प्रकीर्णगुच्छ)–लेखक कर्नल नानासाहेब शिंदे स्वतंत्र मराठी पुस्तक ह्या ग्रंथातून वेदकालापासून आधुनिक काळापर्यंतचा लष्करी इतिहास दिला आहे, इतकेंच नव्हे तर देशी संस्थानें, इंग्रज सरकार, ग्रेटब्रिटन, फ्रेंच, रशियन, इटालियन, अमेरिकन व जर्मन या राष्ट्रांच्या फौजा ह्या संबंधानेंहि हकीकत दिलेली आहे.	२–८–०

ग्रंथानुक्रम	ग्रंथाचे नांव.	किंमत.
४१	**महाराजा शिवाजी–(चरित्रगुच्छ)**–लेखक रा. रा. सीताराम वासुदेव पेंडसे बी. ए., एफ्. आर. सी. आय्., एम. सी. पी. स्वतंत्र मराठी पुस्तक यात महाराष्ट्रवीर शिवाजी महाराजाचे चरित्र दिलें आहे.	१–६–०
६५	**हिंदुस्तानचा अर्वाचीन इतिहास**–मराठी रियासत (मध्य विभाग) इतिहासगुच्छ द्वितीयावृत्ति लेखक रा. रा. गोविंद सखाराम सरदेसाई बी. ए. स्वतंत्र मराठी पुस्तक. अनेक आधारांचे दोहन करून छत्रपति शाहू महाराजाचा इतिहास व बाळाजी विश्वनाथाच्या उदयापासून बाजीरावानें दिल्लीवर स्वारी केली तेथपावेतों जो इतिहास घडला त्याची हकीकत व बाजारावाची योजना आणि त्याचें जीवनचरित्र यात दिलें आहे	२–१२–०
६६	**हिंदुस्तानचा अर्वाचीन इतिहास (मध्यविभाग भाग)**–१७४०–१७६१–इतिहासगुच्छ. लेखक रा. रा. गोविंद स. सरदेसाई बी. ए. स्वतंत्र. नवीन पेशव्याच्या उपक्रमापासून इंग्रज लोकाची हकीकत देऊन नागपुरकर भोसल्यापर्यंतची सगळी उपयुक्त हकीकत ह्या ग्रंथात दिली आहे.	३–०–०
६८	**सदर–मध्यविभाग १७४०–१७६१ पानिपत प्रकरण. इतिहासगुच्छ**–लेखक रा. रा. गो. स. सरदेसाई बी. ए. स्वतंत्र मराठी ग्रंथ. यात रघुनाथरावाच्या पहिल्या स्वारीपासून पानिपतच्या भयंकर रणसंग्रामापर्यंतची माहिती देण्यात आली आहे.	२–४–०
७३	**जबाबदार राज्यपद्धति–(प्रकीर्णगुच्छ)**–लेखक स्व० महादेव रामचंद्र भिडे एम्. ए. स्वतंत्रग्रंथ. लोक आणि लोकमत	

ग्रंथानुक्रम.	ग्रंथाचे नांव.	किमत.
	प्रतिनिधी आणि प्रतिनिधींचे सभा, कायदे घडणारी मंडळी, हुकुमांची अम्मलबजावणी राज्यबधारण, वगैरे विषयाच्या संबंधानें उपयुक्त माहिती दिली आहे.	०-१३-६
१४	**मिराबाई-(चरित्रगुच्छ)**-लेखक-रा. रा. दाजी नागेश आपटे ब. ए., एलएल्. बी. गुर्जर कवयित्री मिराबाईच्या संबंधाने ह्या ग्रथात संपूर्ण माहिती दिली आहे	०-१-०
१९	**इंग्रजी शिष्टाचार (प्रकीर्णगुच्छ)**-लेखक रा. रा. चिंतामण विनायक जोशी, एम्. ए. Webb's English Etiquette ह्या ग्रंथाचें भाषांतर यात शिष्टाचाराचे सामान्य नियम, भेट घणें व्हिझिटिंग कार्ड, उपवन संमेलन, भोजन-समारंभ, वाटेंत भेटण्याच्या प्रसंगाचे शिष्टाचार, दरबार, विवाहसमारंभ, प्रवास, सार्वजनिक ठिकाणें, गृहशोभा, सेवकाचा शिष्टाचार, त्यांचे काम इतक्या विषयांचें विवेचन केलं आहे.	०-१४-०
८४	**पार्लमेन्ट-(इतिहासगुच्छ)**-लेखक-रा. रा. दाजी नागेश आपटे बी. ए., एल्एल्. बी. 'Parliament' by Sir Courtney P. Ilbert, या ग्रंथाचा अनुवाद पार्लमेंटची उत्पत्ति आणि वाढ, कॉमन्स सभेची घटना, कायदे करण्याची पद्धति, जमाबंदी व राज्यकारभार, सभेचे अधिवेशन व कार्यपद्धति, सभेची कार्यव्यवस्था, सभासद व मतदारसंघ, सभेचें दफ्तर, छापखाना व लौकिकसंघ, हाऊस ऑफ लॉर्डस् व तुलनात्मक विवेचन, इतक्या प्रकरणात मुख्य विषयाचें सुंदर विवेचन केलें आहे.	१-८-०
८४-८५	**सनईवादन पाठशाळा**-पुस्तक तिसरें. (विज्ञानगुच्छ) लेखक रा. रा. गणपतराव पिराजी वसईरक.	

ग्रंथानुक्रम.	ग्रंथाचें नांव	किंमत.
	स्वतंत्र पुस्तक १	०-१२ ०
	,, पुस्तक २	०-८-०
	,, पुस्तक ३	१-२-०
	मदर पुस्तक ४	१-१२-०

मनई कशी वाजवावी हें ह्या ग्रंथातून शास्त्रीय रीतीनें दाखविलें आहे.

८६ **सगुणोपासना व मूर्तिपूजा**-स्वतंत्र लेखक रा रा शिवराम महादेव फडके मूर्तिपूजेच्या संबधाने संपूर्ण माहिती ह्या ग्रंथात दिली आहे १-८-०

८७ **नागरिकांचीं कर्तव्यें**-(प्रकीर्णगुच्छ) लेखक रा. रा. कृष्णाजी गंगाधर गोगटे, बी ए. यात कुटुंब शाळा, समाज, राज्य, ब्रिटिश राज्य, बडोदें राज्यातील स्थानिक स्वराज्य, ग्रामपंचायत, वगैरे विषयाच्या संबंधीं नागरिकाची कर्तव्यें दाखविलीं आहेत. ० १४ ०

८८ **सजीव सृष्टीची उत्क्रांति**-(विज्ञानगुच्छ)-सचित्र लेखक रा रा सदाशिव नारायण दातार एम् ए., बी. एस्सी. स्वतंत्र ह्या ग्रंथांत उत्क्रांतीबद्दलचें ऐतिहासिक विवेचन, नैसर्गिक संमति निषेदसंबंधी संमति, मानवजातीची उत्क्रांति, मनुष्यासारखे वानर, मनुष्य वानरापासून उत्पन्न झाला आहे कीं काय, पशूंचें मन व त्याची बुद्धि, मनुष्याची मानसिक उत्क्रांति, इत्यादि विषयाचा चर्चा केली आहे. २ ११-०

९० **मराठ्यांच्या प्रसिद्ध लढाया**-(इतिहासगुच्छ)-लेखक कर्नल नानासाहेब शिंदे स्वतंत्र. ह्या ग्रंथांत मराठ्यांच्या मुख्य मुख्य लढायांचें सविस्तर वर्णन केलें आहे ३-०-०

९१ **यामिकप्रदीप, सचित्र, प्रथम भाग** (विज्ञानगुच्छ)-लेखक रा. रा. सखाराम विनायक आपटे एम् ए., बी. एस सी

ग्रंथानुक्रम.	ग्रथाचें नांव.	किंमत.
	स्वतंत्र, ह्या ग्रंथांत यंत्रशास्त्राच्या विविध विषयाची सविस्तर हकीकत देण्यांत आली आहे.	
९४	बडोद्याचें मराठी साहित्य–(प्रकीर्णगुच्छ)–लेखक रा रा गणेश रगनाथ दांडवते स्वतंत्र बडोदें राज्यांत आजपावेतों प्रसिद्ध झालेल्या मराठीग्रंथाची सविस्तर माहिती यात दिली आहे	० ११–०
९८	अप्रसिद्ध ऐतिहासिक चरित्रें–(इतिहासगुच्छ)–लेखक रा रा विनायक सदाशिव वाकसकर. स्वतत्र ह्यांत मराठ्याच्या इतिहासातील अज्ञात ऐतिहासिक व्यक्ताच्या संबधानें आजपावतों अप्रसिद्ध राहिलेली हकीकत देण्यात आला आहे	१–०–०
११२	तत्त्वज्ञानांतील कूटप्रश्न–लेखक–रा रा दाजी नागेश आपटे बी ए., एल्‌एल्‌ बी पाश्चात्य व पौरस्त्य अशा दोन्हा पद्धतीच्या तत्त्वज्ञानाचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यास उत्तम ग्रथ यात नित्य व्यवहारातील दृष्टाताचे द्वारे सर्व विषय सोप्यापासून अवघड या रीतीनें समजाविला असल्याने विद्यार्थ्यांस तो फार सुलभ व रसाळ झाला आहे	१–०–०
११३	सुबोध कथामाला–लेखक रा रा दाजी गोविंद चिपळोणकर–या पुस्तकात एकंदर साठ गोष्टी असून त्या नेहमीं व्यवहारात घडणाऱ्या व पदोपदीं त्याचा आपणास अनुभव येण्यासारख्या आहेत. लहान मुलांच्या मनावर यातील नीतितत्त्वाचा चांगलाच परिणाम घडण्यासारखा आहे. शाळेंत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांस गणित, भूगोल, व्याकरण व इतिहास हे विषय जसे त्याचे शिक्षक त्यास मनापासून शिकवितात, त्याचप्रमाणे शिक्षकाने शाळेंत व आईबापानीं घरीं, नीतिशिक्षण हें आपल्या मुलास अवश्य दिलें पाहिजे.	०-१५ ०

१९ **सुप्रजाजननशास्त्र**—लेखक रा. रा. गजानन नारायण भोडक बी. ए. जी. सुप्रजाजननशास्त्रावर पाश्चात्य देशांत अनेक ग्रंथ तयार झाले असून त्याच धर्तीवर मराठी भाषेंत हें पुस्तक तयार करण्यांत आलें आहे. उत्तम प्रकारची संतति कशी निर्माण करता येईल, हें या पुस्तकांत उत्कृष्ट तऱ्हेनें दाखविलं आहे. ० १२ ०

२० **मुक्या मुलांचें गृहशिक्षण**—लेखक रा. रा. पांडुरंग रामचंद्र नंदुरबारकर. मूकशिक्षण आपल्या देशांत नवीन आहे. युरोप, अमेरिका वगैरे खंडांतून तें रूढ झालें आहे. त्याविषयीं एक ओळहि आपल्या देशांतील भाषांतून कोठून सांपडणार? मराठींत हें पुस्तक पहिलेंच आहे. मुक्या व बहिऱ्या मुलांच्या पालकांनीं हें पुस्तक अवश्य वाचावें. ०—१४ ०

(२) श्रीसयाजीबालज्ञानमाला.

४७ **छत्रपति संभाजी महाराज**-(**चरित्रगुच्छ**)-लेखक रा. रा. केशव मंगेश रागणेकर बी. ए. ह्या लहान ग्रंथांत छत्रपति संभाजी महाराजांचें संपूर्ण जीवनचरित्र दिलें आहे. ०— —०

४८ **महाराणा प्रताप** (**चरित्रगुच्छ**)-लेखक परशुराम काटदरे बी. ए. ह्यांत सुप्रसिद्ध क्षत्रियवीर महाराणा प्रताप यांचें सविस्तर चरित्र देण्यांत आलें आहे. ०-६-०

६० **कोषांचें वर्णन**-(**विज्ञानगुच्छ**)-लेखक रा. रा. रघुनाथ बळवंत फलणीकर बी. ए. प्राणिशास्त्रासारख्या नीरस विषया-संबधींचें हें पुस्तक फार सुबोध व सरस उतरलें आहे. आपल्या शरीरामध्यें जे Cells (कोष) म्हणून असतात, त्याच्यासंबंधानें संपूर्ण शास्त्रीय माहिती त्यांतून मिळते. ०—६—०

७१ **विलियम एवर्ट ग्लॅडस्टन**— **चरित्रगुच्छ**)--लेखक रा. रा. विष्णु पांडुरंग नेने, बी. ए. यांत सुप्रसिद्ध इंग्रज राजनीतिनिपुण ग्लॅडस्टन साहेब यांचें सविस्तर चरित्र देण्यांत आलें आहे. ०—६—०

७२ **संपत्ति व भांडवल**-(विज्ञानगुच्छ)-लेखक रा. रा. भास्कर त्रिंबक काळे, बी. ए. प्रस्तुतसारख्या शास्त्रीय विषयावर हें पुस्तक सोप्या व सरळ भाषेंत लिहिलें आहे. ०—६—०
